

ՀԱ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ՆԱՄՈՍ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ,
ԳԵՂԱՄ ԲԱՂԱՆՅԱՆ

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԲՈՆԱԿՑՈՒՄԸ
ԹՈՒՐԹԻԱՅԻՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՂԲԵԶԱՆԻՆ
1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ



ԵՐԵՎԱՆ 2020

Չարս. թղթ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ի. Գ. Ի.

Խ. Լ. Բ. Գ. Բ. Գ. Բ. Գ. Բ.

ԿԱՐԵՆ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ, ՀԱՄՈ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ,
ԳԵՂԱՄ ԲԱԴԱԼՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԲՈՆԱԿՅՈՒՄԸ
ԹՈՒՐՔԻԱՅԻՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵԶԱՆԻՆ
1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

107 284 + 9 քաղցրե թղթ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐ.Ք. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՆԱԲ
206



Չարս. թղթ

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
206

ԵՐԵՎԱՆ - 2020



**Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ:**

Խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Կ.Հ. Խաչատրյան

Խաչատրյան Կ.Հ., Սուքիասյան Հ.Կ., Բաղայան Գ.Մ.

Խ 282 Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920-1930-ական թվականներին / Կ.Հ. Խաչատրյան, Հ.Կ. Սուքիասյան, Գ.Մ. Բաղայան.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020.- 187 էջ + 1 ներդիր և 2 քարտեզ:

Ուսումնասիրության մեջ հարուստ փաստական հիմքի վրա լուսարանվում է 1920-1930-ական թվականներին քեմալական Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված հայկական տարածքների հիմնասինդիրը:

Աշխատանքը պատկերացում է փայլիս Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության սահմանների ձևավորման ընթացքի վերաբերյալ: Այն հավասարապես կարևոր և արդիական նշանակություն ունի ինչպես պատմագիտական, այնպես էլ քաղաքագիտական տեսանկյունից:

Գիրքը հասցեագրված է պատմաբաններին, դիվանագետներին, քաղաքագետներին, ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-860-96-1

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2020
© Հեղինակներ, 2020

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացման արդյունքում Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետությունը (ՀՍԽՀ) ժառանգեց անորոշ պետական սահմաններ և տարածքային-սահմանային չլուծված խնդիրներ հարևան չորս պետություններից երեքի՝ քեմալական Թուրքիայի, խորհրդային Ադրբեջանի և Վրացական Հանրապետության հետ: Բացառություն էր Իրանը, որի հետ սահմանային վեճեր չկային, հայ-իրանական պետական սահմանն էր Ռուսական նախկին կայսրության և Իրանի միջև 1914 թ. դրությամբ զոյություն ունեցող սահմանը:

Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) կողմից 1918–1920 թթ. ստորագրված և ոչ մի միջազգային պայմանագրով (լինի դա Բաթումի, Սևրի, կամ կնքման իսկ պահից իրավական ուժ չունեցող Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերը) չեն որոշվել ՀՀ ամբողջական տարածքներն ու սահմանները. դրանցում նշվում էր միան հայ-թուրքական սահմանագիծը: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ հայկական պետության սահմանազատմանը, ապա թեև այդ ուղղությամբ 1918–1920 թթ. տարբեր ձևաչափերով քննարկումներ են ընթացել, սակայն կողմերի անզիջում դիրքորոշումների պատճառով վերջնական որոշումներ չեն կայացվել:

Քեմալական Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ հայկական պետականության տարածքների ու սահմանների

հստակեցման վերաբերյալ պայմանագրեր և համաձայնագրեր են ստորագրվել, որոշումներ կայացվել խորհրդային տարիներին: Դրանց արդյունքում հայկական երկու պետականությունները՝ Հայաստանի խորհրդային Հանրապետությունը (1920-1990) և Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը (ԼՂԻՄ, 1923-1991) էական տարածքային կորուստներ ունեցան: Ուստի՝ չափազանց կարևոր է 1920-1930-ական թվականներին քեմալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից հայկական տարածքների յուրացման գործընթացի համակողմանի ուսումնասիրությունը:

Աշխատության մեջ ներկայացված է Հայաստանի և հայության նկատմամբ Թուրքիայի և Ադրբեջանի ռազմատենչ և թշնամական քաղաքականությունը, Հայաստանի Հանրապետության անկման և խորհրդայնացման գործընթացը, վերջինում Խորհրդային Ռուսաստանի բուլճարական իշխանությունների քաղաքականությունը, 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով Թուրքիային ու Խորհրդային Ադրբեջանին անցած հայկական տարածքների և խորհրդաթուրքական սահմանազատման, Խորհրդային Ադրբեջանին Լեռնային Ղարաբաղի ոչ օրինական բռնակցման խնդիրը, Անդրկովկասյան Դաշնության կենտրոնական գործադիր կոմիտեի և նրա տարբեր հանձնաժողովների կողմից հայկական սահմանային բնակավայրերին պատկանող տարածքներն ադրբեջանական սահմանակից շրջաններին կցելու գործընթացը և այլն:

Աշխատանքում առանձին գլխով ներկայացվում է ԼՂԻՄ-ի ձևավորման և Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից նրա սահման-

ներն ի վնաս հայկական կողմի «ճշգրտելու» և տարածքային զավթումների գործընթացը:

Շարադրանքի աղբյուրագիտական հիմքը կազմում են հիմնականում հեղինակների կողմից առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող արխիվային վավերագրերը: Ուսումնասիրության առաջնային նյութը Հայաստանի և Վրաստանի ազգային արխիվներում պահվող փաստաթղթերն են: Հայաստանի ազգային արխիվի ուսումնասիրված ֆոնդերից հատկապես արժեքավոր փաստաթղթեր են հայտնաբերվել ՀԱԱ թիվ 1 (ՀԿԿ Կենտկոմ), 112 (ՀԽՍՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտե), 113 (ՀՀ Կառավարություն), 114 (ՀՍԽՀ արտաքին գործերի կոմիսարիատ), 132 (ՀՍԽՀ բանվորագյուղացիական և կարմիրբանակայինների պատգամավորների, Չանգեզուրի գավառի գործադիր կոմիտե) ֆոնդերից: Դրանք Անդրկովկասյան Դաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահության, վերջինի ստեղծած Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի գավառների ու շրջանների սահմանները որոշող հանձնաժողովների նիստերի արձանագրությունների ու որոշումների քաղվածքներ են, կուսակցական ու պաշտոնական գրություններ, գավառներից ուղարկված նամակ-դիմումներ, նաև քարտեզներ: Արխիվում հայտնաբերվել են նաև շուրջ երկու տասնյակ ուշագրավ, չափազանց արժեքավոր քարտեզներ, որոնք հնարավորություն են ընձեռում պարզորոշ տեսնել Խորհրդային Հայաստանի սահմանների փոփոխությունները:

Թեմայի կատարման համար արժեքավոր արխիվային փաստաթղթեր են հայտնաբերվել Վրաստանի ազգային արխիվում (Թբիլիսի): Հիշատակության արժանի են թիվ 607 (Անդրկով-

կայան Դաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտե), 612 (Անդրկովկասյան Դաշնության Միութենական խորհուրդ), Պ-617 (Անդրկովկասյան Դաշնության Ժողկոմխորհ) ֆոնդերից ուսումնասիրված վավերագրերը: Դրանք Անդրդաշնության Կենտգործկոմի նախագահության նիստերի արձանագրություններ ու որոշումներ են, դրանց կից մանրամասն զեկուցագրեր, Կենտգործկոմի հռչային հանձնաժողովների նիստերի արձանագրություններ, որոշումներ, պաշտոնական գրագրություններ, հանրապետություններից ուղարկված նամակ-դիմումներ, հաշվետվություններ, քարտեզների հավաքածուներ և այլն:

Թեմայի ուսումնասիրման համար կարևոր են նաև Արցախի Հանրապետության (ԱՀ) պետական արխիվում (Ստեփանակերտ) պահվող վավերագրերը: Հատկապես կարևոր տեղեկություններ են պարունակում ֆոնդ 1 (ԼՂԻՄ մարզային գործադիր կոմիտե) և ֆոնդ 250-ում (Ազրբեջանի կոմկուսի մարզային կոմիտե) առկա նյութերն ու քարտեզները:

Հետաքրքրական փաստեր և վկայություններ են առկա նաև հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուներում¹, խորհրդային տարիներին կազմված և հրատարակված քարտեզներում¹:

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ՝ Գ.Ա. Գալստյանի և Վ.Ն. Ղազարխեցյանի, Երևան, 2000, Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, Документы и комментарий, составитель Ю. Барсегов, т. 1, Москва, 2002; т. 2, ч. 1, Москва, 2003; т. 2, ч. 2, Москва, 2005, Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.: Сборник документов и материалов, отв. ред. В.А. Микаелян, Ереван, 1992, Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. документы и комментарий, составитель Ю. Барсегов, т. 1, Москва, 2008; т. 2, Москва, 2009, Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու նամար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ և խմբագիրներ՝ Է. Խաչատրյան, Հ. Աբրահամյան, Երևան, 2011, К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР: 1918–1925: Документы и материалы, Баку, 1989 և այլն:

Հասկանալի է, խորհրդային տարիներին չէր խրախուսվում «եղբայրական ժողովուրդների բարեկամությունը խաթարող» թեմաների, այդ թվում՝ տարածքային վեճերի հիմնախնդրի ուսումնասիրումը: Հայաստանի անկախությունից ի վեր հայ պատմաբանները համակողմանի ուսումնասիրել են և արժեքավոր աշխատանքներ հրատարակել 1920–1921 թթ. հայկական տարածքների կորուստների վերաբերյալ (Մոսկվայի, Կարսի կոնֆերանսներ, ՌԿ(Ք)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի ուղղումներ և այլն)², սակայն դեռևս հնարավորություն չեն ունեցել ուսումնասիրել մասնավորապես Անդրկովկասյան դաշնության օրոք (1922–1936 թթ.) խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստների հիմնահարցը: Ուսումնասիրողները միայն հարևանցի կերպով են անդրադարձել նշյալ խնդրին³:

¹ Ст'я Большая Советская Энциклопедия (БСЭ), т. 1, 3, Москва, 1926, БСЭ, 2-ое изд., т. 1, Москва, 1949 և այլն:

² Ст'я Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР. часть I–II, Москва–Ленинград, 1928–1929, Хармандарян С.В., Ленин и становление Закавказской федерации 1921–1923 гг., Ереван, 1969, Ղոհրարյան Է.Ա., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920–1922 թթ.), Երևան, 1979, նույնի՝ Նախիջևանյան հիմնահարցը. 1920 թ. մայիս – 1921 թ. հոկտեմբեր, Երևան, 2010, Հարությունեյան Հ.Մ., Լեոնային Ղարաբաղը 1918–1921 թթ., Երևան, 1996, Գալոյան Ք.Ա., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999, Մինոնյան Ա.Հ., Չանգեզուրի գոյամարտը (1920–1921 թթ.), Երևան, 2000, Казан-джян Р.В., К вопросу об оценке Московского русско-турецкого договора 1921 г., «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», том XX, Ереван, 2001, Խոսրոշապյան Լ.Ա., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002, Ղազախեցյան Վ.Ն., Հայաստանը 1920–1940 թվականներին, Երևան, 2006, Խաչատրյան Վ.Հ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., Երևան, 2007, Հակոբյան Ա.Մ., խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), Երևան, 2010 և այլն:

³ Մասնավորապես տե՛ս Ղազախեցյան Վ.Ն., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920–1929 թթ., Երևան, 1975, Մկրտչյան Շ.Մ., Լեոնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան (1920–1988 թթ.), Մտեփանակերտ, 2003, Մահալյան Ա.Լ., Հայաստանը Անդրկովկասյան դաշնության կազմում, Վանաձոր, 2013, և: Ընդմայի վերաբերյալ 1990-ական թվա-

Նշենք նաև, որ մեր կողմից ուսումնասիրվող թեմային միանգամայն այլ «դիտանկյունից» անդրադարձել են նաև ադրբեջանցի պատմաբանները: Սակայն այդ աշխատանքներն առավելապես քարոզչական, հայտնի փաստերը գլխիվայր ներկայացնելու միտում ունեն: Նրանցից, թերևս, հիշատակության արժանի է Ի. Նիֆթալիևի մենագրությունը¹: Չնայած այս աշխատանքը ևս զերծ չէ նշված միտումներից, այդուհանդերձ առանձնանում է այն իմաստով, որ շարադրված է աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա: Հեղինակը շրջանառության մեջ է դրել 1920-ական թվականներին ՀՍԽՀ-ԱՍԽՀ սահմանային խնդիրների վերաբերյալ ադրբեջանական արխիվներում պահվող մի շարք կարևոր փաստաթղթեր:

Հեղինակներն իրենց առջև խնդիր են դրել առանց քարոզչությանը տուրք տալու, պատմական փաստերին հավատարիմ շարադրել 1920-1930-ական թվականներին քեմալական Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին հայկական տարածքների բռնակցման խնդիրը:

կաններին լրագրային հոդվածներ են հրատարակվել «Հայաստանի Հանրապետություն», «Երկիր», «Ազատամարտ», «Առերեսում», «Եզերք» և այլ պարբերականներում:

¹ Տե՛ս **Нифталиев И.**, *Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века)*, Баку, 2010.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱԶԻՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ (1920–1922 ԹԹ.)

1.1. Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը

Ռուսաստանում 1917 թվականին միապետության անկումից հետո կայսրության փլուզման գործընթացը տարածվեց դեպի ծայրամասային շրջանները, այդ թվում՝ Անդրկովկաս (ԽՍՀՄ փլուզումից հետո տարածաշրջանը նշվում է նաև որպես «Հարավային Կովկաս»)։ 1918 թ. ապրիլի 9 (22)-ին Անդրկովկասյան սեյմը երկրամասը հայտարարեց Ռուսաստանից անկախ դաշնային հանրապետություն, իսկ արդեն մայիսի վերջին այստեղ հռչակվեցին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախ պետությունները՝ անորոշ տարածքներով ու սահմաններով։

Ռուսաստանը, սակայն, ցարական թե խորհրդային, չէր կարող հաշտվել ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Անդրկովկասյան տարածաշրջանի կորստի հետ, մի տարածաշրջանի, որին տիրապետելու համար դեռևս XVIII դարից սկսած վճռական քայլեր էր գործադրել։

Ռուսաստանի կենտրոնական մասերում խորհրդային իշխանությունն ամրապնդելուց հետո բոլշևիկյան վարչակարգը ձեռնամուխ եղավ նախկին կայսրության տարածքները, այդ թվում Անդրկովկասը, սեփական ազդեցության ոլորտը վերադարձնելու գործին: Հյուսիսային Կովկասը հակախորհրդային զորքերից մաքրելուց հետո Խորհրդային 11-րդ կարմիր բանակը 1920 թ. գարնանն ընդհուպ մոտեցավ Անդրկովկասի սահմաններին: Այստեղ առաջինը 1920 թ. ապրիլի 28-ին խորհրդայնացվեց մուսավաթական Ադրբեջանը՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից հայտարարվելով Արևելքում «հեղափոխության առաջամարտիկ», ոչտեղից բոլշևիկները «գրոհելու էին» վրաց մենշևիկների և հայ դաշնակցականների «ազգային բուրժուական հակահեղափոխական կառավարությունների վրա»¹: Եվ իրոք, դժվար չէր կռահել, որ «Ադրբեջանում հաստատվելուց հետո,- նշում է Ժամանակի հայ ազգային և պետական գործիչ Հովհաննես Քաջազնունին,- բոլշևիկների հետևյալ քայլը պիտի լիներ՝ մտնել նաև Վրաստան ու Հայաստան: Ժամանակի խնդիր էր սա»²:

Հայաստանը խորհրդայնացնելու հրատապ խնդիրը Մոսկվան առաջին հերթին կարևորում էր քեմալական Թուրքիայի հետ անմիջական հաղորդակցության ցամաքային կապ հաստատելու անհրաժեշտությամբ: Ըստ բոլշևիկների՝ իմպերիալիստական Արևմուտքի դեմ պայքարում մեծ էր լինելու մոսկովմանական Արևելքի դերը, իսկ այստեղ արդեն՝ «առաջամարտիկ» պետք է հանդիսանար տարածաշրջանի «ամենազարգացած պետակա-

¹ Орджоникидзе Г.К., Избранные статьи, Москва, 1957, с. 56.

² Քաջազնունի Հ., Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994, էջ 35:

նությունը կրող» քեմալական Թուրքիան: Ուստի վերջինիս հարկավոր էր գեներ, գինամթերք, այլ օգնություն հասցնել:

1920 թ. ամռանը Մոսկվայում ընթացան հայ-ռուսական բանակցություններ, որոնք, սակայն, որևէ արդյունք չտալով ընդհատվեցին: Նման պայմաններում Հայաստանի նկատմամբ իր դիրքորոշումն է փոխում Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության (ՌՍԴԽՀ) կառավարության արտգործոդկոմ Գեորգի Չիչերինը՝ խորհրդային ղեկավար գործիչներից թերևս միակը, որ փորձում էր զսպել Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի, Ադրբեջանի և խորհրդային ազդեցիկ մի շարք գործիչների «հարձակողական քաղաքականությունը»: 1920 թ. հուլիսի 30-ին ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոյին ուղղված «հատկապես գաղտնի» գեկուցագրում Գ. Չիչերինը նշում է. «Անհրաժեշտ է օգտվել ընկ. Սերգոյի (Գրիգորի Օրջոնիկիձե – *հեղ.*) ներկայությունից, որպեսզի լուծում ստանա Հայաստանի հարցը՝ կապված քեմալականների դրության հետ: Վերջիններս սպառազինության պակասի պատճառով մոտ են վախճանի: ...Նրանց սպառազինություն ուղարկել հնարավոր է միայն տարանցիկ ճանապարհով Հայաստանի վրայով: ...Ընկ. Սերգոյի խոսքերով՝ փորձել դաշնակներից Հայաստանի վրայով տարանցիկ ճանապարհի իրավունք ստանալ առանց որևէ վերահսկողության, ներկայումս անհնար է: Ընկ. Սերգոն պնդում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացման համար պահանջվում են ոչ այնքան շատ զորամիավորումներ: ...Այդ դեպքում՝ Հայաստանի խորհրդայնացումը հույժ անհրաժեշտ է: Առանց դրա մենք չունենք իրական շփում Թուրքիայի հետ: Քեմալականների վախճանն ուժգին հարված կհասցնեք մեր դիրքերին Արևելքում»:

Հաջորդ օրը՝ հուլիսի 31-ին, ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղաքային քննարկում է Հայաստանի վերաբերյալ Գ. Չիչերինի նշված առաջարկությունը և որոշում ընդունել այն¹:

Սակայն միջազգային իրադրությունը 1920 թ. ամռանն այնքան արագ էր փոփոխվում, որ Հայաստանը խորհրդայնացնելու որոշումը շուտով չեղյալ է համարվում: Օգոստոսի առաջին օրերին պատասխանելով խորհրդային կառավարության ղեկավար Վ. Լենինի՝ իրեն հասցեագրված հետևյալ երկտողին. «Ձե՞ր կարծիքը: Հետաձգե՞լ Հայաստանի խորհրդայնացումը», ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քարտուղար և քաղաքային անդամ Ն. Կրեստինսկին նշում է, որ «Հայաստանի խորհրդայնացումը մենք արդեն հետաձգել ենք, հարկավոր է հետաձգել նաև Վրաստանի խորհրդայնացումը»²:

1920 թ. օգոստոսի սկզբին վերսկսված հայ-ռուսական բանակցությունները ավարտվում են օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ստորագրված համաձայնագրով: Ռուսաստանը ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և լիակատար ինքնուրույնությունը, իրավական ձևակերպում էր ստանում խորհրդային զորքերի կողմից հայ-ադրբեջանական «վիճելի տարածքներ» համարվող Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի «ժամանակավոր» գինագրավման փաստը³: ՀՀ ղեկավարությունը ստիպված էր գնալ այս համաձայնագրի կնքմանը, քանի որ պետությունը կանգնած էր իր համար կործանարար հայ-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), միկրոժապավենների հավաքածու (ՄժՀ), № 1, գ. 2, թ. 74-75:

² Ленин В.И., Известные документы. 1891-1922 гг., Москва, 1999, док. 241, с. 359.

³ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.: Сборник документов и материалов. отв. ред. В.А. Микаелян, Ереван, 1992, с. 574-575.

նուսական պատերազմի վտանգի առաջ: Ուշագրավ է, որ հետագայում՝ 1920 թ. նոյեմբերի 1-ին, Հայաստանի պառլամենտի նիստում վարչապետ Հ. Օհանջանյանն այս ակտը անվանեց զինադադար¹:

Համաձայնագրի ստորագրման կապակցությամբ օգոստոսի 23-ին Գ. Չիչերինը հեռագրում է Գ. Օրջոնիկիձեին. «Հաղորդում եմ Ձեզ ճշտորեն և անվերապահ ղեկավարվելու համար Հայաստանի վերաբերյալ Կենտկոմի հրահանգները. խորհրդայնացման որոշումը (նկատի ունի ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոյի 1920 թ. հուլիսի 31-ի որոշումը – *հեղ.*) չեղյալ է հայտարարվել, անհրաժեշտ է խստորեն խուսափել Հայաստանի հետ ամեն տեսակի ռազմական ընդհարումներից»²:

1920 թ. օգոստոսի 10-ի Թիֆլիսի հայ-նուսական համաձայնագրի ստորագրումը համընկավ նույն օրը Փարիզի արվարձան Սևրում Անտանտի ու նրա դաշնակից երկրների (այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության) և սուլթանական Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի հետ:

Սերի պայմանագրով սուլթանական կառավարությունը ճանաչում էր Հայաստանը որպես ազատ և անկախ պետություն: Թուրք-հայկական սահմանն անցնելու էր Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներով: Սահմանի վերջնական որոշումը հանձնարարվում էր ԱՄՆ-ի նախագահին, իսկ կողմերը պարտավորվում էին ոչ միայն անվերապահ ընդունել միջնորդական իրավարար որոշումը, այլև համաձայնել բոլոր այն միջոցա-

¹ Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ. 1918–1920 թթ., Երևան, 2009, էջ 533:

² Казанджан Р., К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха (с приложением новых документов), Москва, 1997, էջ 38:

ռումների հետ, որոնք կառաջարկվեն՝ Հայաստանին դեպի Սև ծով ելք տալու և որոշվող սահմանագծին հարող օսմանյան ցանկացած տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ: Թուրքական կողմը պարտավորվում էր իրավարար որոշման հրապարակման օրից հրաժարվել Հայաստանին հանձնված տարածքների նկատմամբ բոլոր իրավունքներից: Նշենք, որ ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի իրավարար (արքիտրաժային) որոշման համաձայն Միացյալ Հայաստանը պետք է ստանար Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը, Էրզրումի գրեթե ամբողջ նահանգը, Տրապիզոնի նահանգի մեծ մասը՝ ելք ունենալով դեպի Սև ծով: Ընդհանուր առմամբ այդ տարածքը կազմում էր մոտ 90 հազար քառ. կմ:

Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմաններին, ապա դրանք որոշվելու էին այդ պետությունների փոխհամաձայնությամբ, տարածայնությունների դեպքում՝ սահմանագիծը նշելու էին գլխավոր դաշնակից տերությունները:

Սյսպիսով, Առաջին համաշխարհային պատերազմում Սևտանտի և Օսմանյան կայսրության միջև պատերազմի արդյունքներն ամփոփող և միջազգային հարաբերությունների վերապայան համակարգի մասը կազմող Սևրի պայմանագրով իր արդարացի լուծումն էր ստանում Հայկական հարցը՝ Արևմտյան Հայաստանի զգալի տարածքներ վերադարձվում էր իրական տիրոջը՝ հայերին: Ստեղծվում էր Միացյալ և անկախ հայկական պետություն, որի ընդհանուր տարածքը պետք է կազմեր ավելի քան 160 հազար քառ. կմ (Արևելյան Հայաստանում հոչակված Հան-

րապետության տարածքը 1920 թ. կեսերին կազմում էր շուրջ 70 հազար քառ. կմ):

Ինչպես Սևրի պայմանագիրը, այնպես էլ նրանից բխող ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի իրավարար որոշումը հայ-թուրքական սահմանի վերաբերյալ, թեև չիրագործվեցին, այդուհանդերձ՝ դա Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքների միջազգային ճանաչումն էր, փաստ, որն անհնար է ջնջել պատմության էջերից:

Թիֆլիսի համաձայնագրի և հատկապես Սևրի պայմանագրի հայանպաստ դրույթներն էլ ավելի բորբոքեցին քեմալական թուրքերի և ադրբեջանցի կոմունիստների թշնամական քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ: Նրանք միասնական ջանքերով Ռուսաստանի մայրաքաղաքում խորհրդային կառավարությանը դրդում էին համատեղ պայքար մղել Հայաստանի դեմ: 1920 թ. օգոստոսի 14-ին Բեքիր Ամի բեյի գլխավորած թուրքական պատվիրակությունը Մոսկվայում հանդիպում է Վ. Լենինի հետ, բողոքում Թիֆլիսի ռուս-հայկական համաձայնագրից, մասնավորապես, Նախիջևան-Շահթախթ երկաթուղու շահագործումը Հայաստանին թողնելու դրույթից: Թուրքերը հուշում են, որ դա է «միակ հուսալի ճանապարհը», որով Ռուսաստանը կարող է զենք և զինամթերք տեղափոխել քեմալականներին, հակառակ դեպքում՝ «իրենք կոլ կգնան Արևմուտքին»: Խորհրդային կառավարությունից թուրքերը պահանջում են «գոնե բանավոր» համաձայնություն տալ Շահթախթ-Սարիղամիշ գիծն իրենց կողմից գրավելու համար՝ ռուսական և քեմալական բանակների միջև անմիջական շփում հաստատելու նպատակով: Թուրքական դիվանագիտական ճնշումներն ի վերջո ցանկալի

արդյունք են ապահովում. Գ. Օրջոնիկիձեի հետ հարցի վերաբերյալ խորհրդակցելուց հետո, արտգործժողկոմ Գ. Չիչերինը խորհրդային կառավարության անունից դրական է արձագանքում թուրքերի պահանջին՝ պայմանով, որ նրանք նշված գիծը չանցնեն¹:

Թուրքական կողմի նկրտումներն իրենց ձևակերպումներն են ստանում օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում նախաստորագրած ռուս-թուրքական «Սրտագին և անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախագծում: Դրա տարբերակներից մեկի համաձայն՝ կողմերը պարտավորվում են «փոխադարձ համաձայնությամբ և կարճ ժամանակում ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցները՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև հաղորդակցության ճանապարհները բացելու համար»²:

Քեմալաբուլձևիկյան մերձեցումը, որ օգոստոսի 24-ի ռուս-թուրքական համաձայնություններից հետո նոր փուլ էր թևակոխել, առավել ամրապնդվեց 1920 թ. սեպտեմբերի 1-8-ը Բաքվում հրավիրված Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում: Համագումարի կողմից ընտրված Քարոզչության և գործողության խորհրդի նախագահությունը սեպտեմբերի 18-ին հավանություն է տալիս խորհրդի կողմից սեպտեմբերի 17-ին ներկայացված «Մերձավոր Արևելքի քաղաքական ներկա պահի մասին» զեկուցագրին, որը մշակվել էր հակահայկական գործունեությամբ հայտնի ՌՄԴԽՀ արտգործժողկոմատի պատասխանատու աշխատակից Ա. Սկաչկոյի կողմից: Փաստաթղթում առաջին հերթին խիստ քննադատվում է 1920 թ. օգոստոսի 10-ի

¹ Армянский вопрос. Энциклопедия, под ред. К.С. Хулавердяна, Ереван, 1991, с. 231-232.

² Նույն տեղում:

հայ-ռուսական համաձայնագիրը, այն դիտվում է որպես Ռուսաստանի «թուլության» նշան, ինչը կարող է ուժգին հարված հասցնել թուրք-ազգայնական (քեմալական) շարժմանը և խափանել Արևելքում համաշխարհային հեղափոխության զարգացումը: Դրանից խուսափելու համար առաջարկվում է գործողությունների հետևյալ ծրագիրը. հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել քեմալականներին, որպեսզի Հայաստանի վրա նրանց ռազմարշավի միջոցով լուծվի Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը: Համաձայն ծրագրի՝ հաջորդ փուլում Ռուսաստանը պետք է քարոզչական «ահավոր աղմուկ բարձրացներ Եվրոպայում» և, «թուրք-հայկական նոր կոտորածները» կանխելու անհրաժեշտությունից ելնելով, որպես փրկարար ու հաշտարար մտներ Հայաստան և այնտեղ հաստատեր խորհրդային վարչակարգ՝ դրանով իսկ «փրկեր հայ ժողովրդին»: Դավադիր այս փաստաթուղթը, որպես Քարոզչության և գործողության խորհրդի նախագահության «Եզրակացություն», սեպտեմբերի 19-ին ուղարկվում է Կոմիներնի գործկոմի նախագահություն և ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ, պատճենը՝ խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմատ¹:

Պետք է ենթադրել, որ «Եզրակացությունն» արժանացել է խորհրդային ամենաբարձր ղեկավարության հավանությանը, այլապես ինչու՞ր բացատրել, որ նրա երևան գալուց ընդամենը մի քանի օր անց քեմալական Թուրքիան դավադրաբար, առանց պատերազմ հայտարարելու, լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսեց Հայաստանի դեմ: Օրինաչափ...

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն). փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ Գ.Ա. Գալոյանի և Վ.Ն. Ղազախեցյանի, Երևան, 2000, վավ. 237, էջ 281–286, ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 7. թ. 1–3:

պությամբ»՝ 1920 թ. սեպտեմբերի 29-ին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի պլենումը որոշում է «Փողով և զենքով փաստացի օգնություն ցույց տալ քեմալականներին»¹:

Թուրք-հայկական պատերազմի թեժ պահին՝ 1920 թ. հոկտեմբերի սկզբին, Վ. Լենինին ուղղված նամակում ՌՍԴԽՀ ազգությունների գործերի ժողկոմ Ի. Ստալինը նշում է. «Գտնում եմ, որ թուրքերի առաջխաղացումը (Հայաստանի տարածքում – *հեղ.*) ջուր է լցնում մեր ջրաղացին»²: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերի վերջերին Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին (պատճենը՝ Վ. Լենինին) ուղղված հեռագրում խոսելով Վրաստանի հնարավոր խորհրդայնացման հարցի շուրջ, Ի. Ստալինը միանշանակ է արտահայտվում. «Տարբերակներից լավագույնը՝ Թուրքիայի հաջող պատերազմն է Վրաստանի հետ, ինչը Ռուսաստանին հնարավորություն կտա միջամտելու միջնորդի և փրկարարի կեցվածքով»³:

Այդ «տարբերակի» մասին Ի. Ստալինը հուշում է նաև Գ. Օրջոնիկիձեին: Նոյեմբերի 28-ին վերջինիս ուղղված նամակում նա նշում է. «Պետք է նրանց (քեմալականներին – *հեղ.*) հրահրել Վրաստանի դեմ, և փորձել՝ կգնան նրանք, արդյո՞ք, Վրաստանի դեմ»⁴: Իրադարձությունների հետագա զարգացումը հաստատում է, որ նշված «տարբերակը» խորհրդային ղեկավարության

¹ ՀԱԱ, ՄԺՀ, № 1, գ. 2, թ. 106:

² Стів Казанджян Р., Советско-кемалистские отношения в 1920 г. и вопрос Армении в свете секретных документов московских архивов, «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», Ереван, 2002, вып. 21, էջ 105:

³ ՀԱԱ, ՄԺՀ, № 1, գ. 2, թ. 142:

⁴ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)... վավ. 329, էջ 363:

կողմից լավագույնը ճանաչվեց Հայաստանը խորհրդայնացնելու քաղաքականության համար:

Այդուհանդերձ, թուրք-հայկական պատերազմում քեմալականների ռազմական շոշափելի հաջողություններն անհանգստացնում էին խորհրդային Ռուսաստանին: 1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին ՌԿ(ք)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն որոշում է հաստատել ՌՍԴԽՀ արտգործօղկոմ Գ. Չիչերինի առաջարկությունները Հայաստանի նկատմամբ խորհրդային քաղաքականության վերաբերյալ: Դրանք են. «1. Համաձայնել Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար վճռական գործողությունների դիմելու անհրաժեշտության մասին Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի և ՌԿ(ք)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի կարծիքի հետ, 2. նրան քաղաքական օգնություն ցույց տալ թուրքերի առաջխաղացումը կասեցնելու համար և 3. պաշտպանել նոր, խորհրդային կառավարությունը»¹:

Քաղբյուրոյի այս որոշումը Հայաստանի առաջին Հանրապետության դատավճիռն էր, Հայաստանը պետք է խորհրդայնացվեր: Ուստի անիմաստ էին դառնում Երևանում ընթացող հայրուսական բանակցությունները (Բորիս Լեգրանի ղեկավարած ՌՍԴԽՀ պատվիրակությունը Երևան էր ժամանել հոկտեմբերի 11-ին) և դրանց արդյունքում հոկտեմբերի 28-ին Ռուսաստանի և Հայաստանի պատվիրակությունների կողմից նախաստորագրված «Եզրափակիչ որոշման արձանագրությունը» ու նրան

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923). կազմողներ՝ Ջ.Ս. Կիրակոսյան, Ռ.Գ. Սահակյան, Երևան, 1972, էջ 456:

կից «Հաշտության պայմանագրի» նախագիծը¹: Դրանք դատապարտված էին մնալու թղթի վրա, և մնացին, որովհետև արմատապես հակասում էին քաղբյուրոյի հոկտեմբերի 14-ի վերը նշված որոշմանը:

Նախաստորագրված հայ-ռուսական փաստաթղթերը 1920 թ. նոյեմբերի 4-ին քննարկվեցին և մերժվեցին Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոյի և ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի Բաքվում հրավիրված համատեղ նիստում: Վերջինիս մասնակցում էր նաև Ի. Ստալինը, որը ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի հատուկ հանձնարարականով և մեծ լիազորություններով հոկտեմբերի վերջերին ժամանել էր տարածաշրջան՝ «կովկասյան հարցերին» ծանոթանալու և հրատապ լուծումներ գտնելու համար: Խնդրի կապակցությամբ նոյեմբերի 16-ին Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին (պատճենը՝ Վ. Լենինին) հղած հեռագրում Ի. Ստալինը բացահայտում է իր դիրքորոշումը. հոկտեմբերի 28-ի պայմանագրի նախագծի մասին «խոսելն ավելորդ է, այն ետ է մնացել իրադարձություններից այնպես, ինչպես ետ է մնացել (Հայաստանի վրայով – **հեղ.**) տարանցման պահանջը»²:

Այո՛, Ի. Ստալինը իրավացի էր՝ մինչ Բ. Լեգրանը Բաքվում փորձում էր հավանության արժանացնել Հայաստանի հետ նախաստորագրած պայմանագիրը, թուրքական բանակը հոկտեմբերի 30-ին արդեն գրավել էր Կարսը:

Թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի անհուսալի դրությունը Գ. Չիչերինին ստիպում է 1920 թ. նոյեմբերի 6-ին հերթական անգամ հեռագրել Ի. Ստալինին. «Անհրաժեշտ է

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)..., վավ. 273, էջ 316–320:

² ՀԱԱ, ՄԺՀ. № 1, գ. 2, թ. 139:

փրկել Հայաստանը նրա խորհրդայնացման գնով»: Գ. Չիչերինը հույս է հայտնում, որ եթե այնտեղ գոնե մեկ ոուս զինվոր լինի, թուրքերը չեն համարձակվի շարժվել Հայաստանի խորքերը¹:

Նման վտանգը չէր բացառվում: Նոյեմբերի 8-ին, երբ թուրքական զորքերն արդեն գտնվում էին Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի), քեմալական Թուրքիայի արտգործնախարարության բարձրաստիճան պաշտոնյա Ահմեդ Մուխթարը հետևյալ դիմումն է հղում քեմալական բանակի Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Քյազիմ Կարաբեքիրին. «Հայաստանը գտնվում է խիստ լայնատարած մուսուլմանական մի հողատարածքի վրա, հետևապես՝ անհրաժեշտ է նրան ինչպես քաղաքականապես, այնպես էլ փաստականորեն ոչնչացնել: Հարկ է հաշվի առնել, որ քաղաքական ընդհանուր իրադրությունն ու մեր հզորությունը բարենպաստ են այդ մտադրությունն իրականացնելու համար»²: Ինչպես ասում են՝ բացատրություններն ավելորդ են, և միայն այս փաստը բավարար է արձանագրելու համար, որ միանշանակ չեն այն պնդումները, թե թուրքերը, միևնույնն է՝ լիներ թե չլիներ խորհրդային Ռուսաստանի գործոնը, խնայելու էին Հայաստանը՝ այն սահմաններում, որ գծվել էին Բաթումում, իսկ այնուհետև նաև Ալեքսանդրապոլում:

1920 թ. նոյեմբերի 11-ին խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը հանդես էր եկել հայտարարությամբ, ուր պատրաստակամություն էր հայտնել միջնորդի դեր ստանձնել պատերազմող կողմերի միջև և այդ նպատակով «ռազմական գործողութ-

¹ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 346–347:

² Մարգարյան Ե., Դավադիր գործարք. Հայաստան–Ռուսաստան–Թուրքիա, Երևան, 1994, էջ 170–171:

յունների շրջան ուղարկել իր լիազոր ներկայացուցիչ Մդիվանին»¹: Ժամանելով տարածաշրջան՝ Պ. (Բուդու) Մդիվանին նախ այցելում է Կարս և հանդիպումներ ունենում Կարաբեքչիրի հետ, իսկ այնուհետև՝ Երևան: Այստեղ, Հայաստանի Հանրապետությունում խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանի հետ միասին, նա նոյեմբերի 19-ին հանդիպում է վարչապետ Համո Օհանջանյանի և գլխավորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ: Բանակցությունների ընթացքում Ռուսաստանի ներկայացուցիչները նշում են, որ խորհրդային ղեկավարության միջնորդությունը կարող է իրական արդյունքներ տալ միայն Հայաստանում ռուսական բանակի առկայության պայմաններում, և որ քեմալականները «Հայաստանի համար Ռուսաստանի հետ չեն պատերազմի»: Մդիվանին ավելացնում է նաև, որ «Հարկավոր է դա վերջապես գիտակցել և անմիջապես ընդունել խորհրդայնացումը», այդ դեպքում՝ հայ ժողովուրդը կփրկվի «վերջնական ոչնչացումից»¹:

Քեմալական զորքերի հաղթարշավը Հայաստանի տարածքով շարունակում էր անհանգստացնել խորհրդային իշխանություններին: Նրանց մոտ դեռևս մեծ էր այն մտավախությունը, որ «թուրքերը խորամանկում են, հետապնդում սեփական նպատակները», - 1920 թ. նոյեմբերին այդ մասին Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին և Վ. Լենինին, հաղորդում էր Ի. Ստալինը: Վ. Լենինին ուղղված մեկ այլ հեռագրում Ի. Ստալինը հայտնում է, որ թուրքերի «ձգտումն է՝ ընդհանուր սահման ունենալ Ադրբեջանի հետ»²:

¹ Բ. Լեզրանի միսիան, փաստաթղթեր, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (ԲՀԱ), Երևան, 1967, N 3, էջ 85-92:

² ՀԱԱ, ՄԺՀ, № 1, գ. 2, թ. 135, 150:

Իրադարձությունների նման զարգացումը կանխելու նպատակով Գ. Օրջոնիկիձենն նոյեմբերի երկրորդ կեսին Ի. Ստալինին հայտնում է իր, ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի և Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովի ընդհանուր կարծիքը. «Այլևս չսպասել և անմիջապես սեպով խրվել (թուրքերի և Ադրբեջանի միջև – *հեղ.*)»: Օրջոնիկիձենն նշում է նաև, որ դա «միաժամանակ կարագացնի հաջորդ գործողության (խոսքը հավանաբար Հայաստանի և Վրաստանի խորհրդայնացման մասին է – *հեղ.*) նախապատրաստումը»: Գ. Օրջոնիկիձեի կողմից առաջ քաշված ծրագրին ծանոթանալուց հետո Ի. Ստալինը խորհուրդ է տալիս նրան «դեռ մի փոքր հետաձգել» և սկսել «այն պահին, երբ մենք հնարավորություն կունենանք իրականացնել առաջին ու նրանից անմիջապես հետո և երկրորդ գործողությունը»: Հրահանգ տալով Օրջոնիկիձեին՝ «Առայժմ պատրաստել հեղկոմը (Հայաստանի – *հեղ.*), որպեսզի այն գտնվի գործերում», Ի. Ստալինը հուշում է, որ պետք է խորհրդակցի «ձերուկի (Վ. Լենինի – *հեղ.*) հետ»¹:

Գ. Օրջոնիկիձեի հետ գրույցի բովանդակության մասին անմիջապես հաղորդելով Մոսկվա՝ Վ. Լենինին, Ի. Ստալինը հայտնում է նաև, որ անձամբ շատ հարցերում «միանգամայն համաձայն է Օրջոնիկիձեի հետ»: Վ. Լենինին տեղեկացնելով, որ ներկայումս առավել վտանգավոր է համարում այն փաստը, որ քեմալականները «ձգտում են ընդհանուր սահման ունենալ Ադրբեջանի հետ», Ի. Ստալինը դարձյալ առաջարկում է հետաձգել Հայաստանը խորհրդայնացնելու գործողությունը և սկսել այն պահին, երբ հնարավորություն կստեղծվի ռազմական ուժեր կուտա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում. թ. 144–147:

կել նաև Վրաստանի սահմաններին: Այդուհանդերձ, Ի. Ստալինը կարծում է նաև, որ «արժե, միգուցե, հանդգնել և գործողությունն իրականացնել անհապաղ»: Խոսափելով որոշում ընդունելու ողջ պատասխանատվությունից՝ Վ. Լենինն առաջարկում է հարցը քննարկել քաղբյուրոյում, միաժամանակ առաջարկում Ի. Ստալինին. կամ գործել իրեն՝ Ստալինին, տրված լիազորությունների հիման վրա, կամ էլ՝ վերադառնալ Մոսկվա՝ «Կովկասյան հարցն ամբողջությամբ լուծելու համար»: Ի. Ստալինը նախընտրում է վերջին տարբերակը. Գ. Օրջոնիկիձեին տալով նախապատրաստական աշխատանք վարելու և Մոսկվայից կարգադրություններ սպասելու հանձնարարական, նա շտապում է Մոսկվա՝ քաղբյուրոյի նիստին մասնակցելու նպատակով¹:

1920 թ. նոյեմբերի 27-ին ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոյում Ի. Ստալինը հանդես է գալիս Կովկասի դրության մասին ընդարձակ զեկուցումով: Նույն օրը քաղբյուրոյի կողմից ընդունված որոշման մեջ, որի նախագիծը պատրաստել էր նիստը նախագահող Վ. Լենինը, նշվեց. «Ո՛չ Վրաստանի, ո՛չ Հայաստանի, ո՛չ Պարսկաստանի վրա արշավելու խնդիր չընեն»²:

Պետք է նշել, որ քաղբյուրոյի որոշումն ուներ ավելի շուտ մարտավարական նշանակություն: Իսկ գործնականում, խորհրդային բարձրաստիճան ղեկավարությանը պետք է որ հայտնի լիներ, որ արդեն նոյեմբերի 25-ին Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի և Հայաստանի հեղկոմի միջև ձեռք բերված համաձայնությամբ, կարմիր բանակի 20-րդ դիվիզիայի հրամանատար

¹ Նույն տեղում, թ. 148–151:

² ՀԱԱ, ֆ. 1445, ց. 1, գ. 6, թ. 1:

րությանն առաջարկվել էր առանց հապաղելու դիվիզիայի 60-րդ բրիգադան շարժել դեպի Դիլիջան, իսկ այնտեղից՝ Երևան¹:

Ինչպես նշվեց, խորհրդային իշխանությունները խուսափում էին Կովկասում մեծածավալ ռազմական գործողությունների մեջ ներքաշվելուց, ուստի՝ ձգտելով տպավորություն ստեղծել, թե Հայաստանը խորհրդայնացվում է միմիայն հայ ժողովրդի ցանկությամբ և Հայիեղկոմի ուժերով, վերջինիս տրամադրության տակ դրվեց ռուսական կարմիր բանակի շարքերից առանձնացված «Հատուկ խնդիր հետապնդող գունդ (Հայկական)»... քաղաքական վերջին հրահանգների համաձայն օգտագործելու համար»²:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին «Հատուկ գնդի» ուղեկցությամբ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի կողմից կազմավորված Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն, բուլնիկյան հայտնի գործիչ Սարգիս Կասյանի նախագահությամբ, Ադրբեջանից (Ղազախից) մտնում է Իջևան և «Հայաստանի ապստամբ աշխատավոր ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ» երկիրը հռչակում խորհրդային հանրապետություն³:

Տարիներ շարունակ այսպես էր փաստագրում Հայաստանի խորհրդայնացումը խորհրդային պատմագրությունը: Իրականում՝ Հայաստանը հռչակվում էր խորհրդային ոչ թե «ժողովրդի կամքով ու ցանկությամբ», և իբր թե նրա կողմից բարձրացված ապստամբության, այլ՝ միայն Հայաստանի կոմունիստական կու-

¹ ՀԱՍԼ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 330, թ. 1:

² Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի ժողովածու). խոս. Ա. Մեևսյան, Երևան, 1960, էջ 400:

³ Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և կուրթերի ժողովածու. (1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. հունվար), Երևան, 1974, էջ 27:

սակցության և Հայհեղկոմի անունից: Վերջինիս ապացույցն է Հայհեղկոմի անդամ Ավիս Նուրիջանյանի նոյեմբերի 30-ի հեռագիրը Գ. Օրջոնիկիձեին. «Մեր ժամանելը (հեղկոմի և կարմիր բանակի մուտքը Հայաստան – **հեղ.**) ճիշտ ժամանակին էր, որովհետև կազմակերպված գյուղացիները հաջորդ օրը (նոյեմբերի 30-ին – **հեղ.**), մի խումբ ընկերների գլխավորությամբ, որոնց մենք նախօրոք ուղարկել էինք այդ շրջանում ծպտյալ աշխատանքի, պետք է ապստամբեին»: Ավիսը նշում է նաև, որ իրենք «Ամեն ինչ վերցնում են հաշվառման: Ամեն ինչի համար վճարում», խորհուրդ է տալիս՝ «փողը և միջոցները չխնայել»¹:

Մինչ Մոսկվան երկմտում էր՝ կարմիր բանակի մուտքը Հայաստան արտոնելու հարցում, Գ. Օրջոնիկիձեի կարգադրությամբ նրա զորամասերն արդեն շարժվում էին Հայաստանով: Նոյեմբերի 30-ին Օրջոնիկիձեն հրահանգավորում է 11-րդ բանակի 20-րդ դիվիզիայի հրամանատար Մ. Վելիկանովին. «Չմոռանաք առաջ շարժվել դեպի Ղարաքիլիսա (Վանաձոր) և գրավել այն, եթե, իհարկե, քաղաքը չի գրավվում թուրքերի կողմից: Մեր զորքերի հնարավոր հանդիպումը թուրքերի հետ կազմակերպեք հանդիսավորությամբ»²:

Պարզ չէ, թե ինչպիսի ընթացք և հետևանքներ կունենար Հայհեղկոմի և կարմիր բանակի ոչ արտոնյալ մուտքը Հայաստանի հյուսիսային շրջանները, եթե այդ նույն ժամանակ երևանում չընթանային բանակցություններ հայկական իշխանությունների և Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի միջև: Դրանք Հայաստանը խորհրդային հռչակելու և իշխանությունն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 367, թ. 1:

² Նույն տեղում, թ. 3-4:

օրինական ճանապարհով Ռազմհեղկոմին փոխանցելու վերաբերյալ էին: Ձեռքին ունենալով Հայհեղկոմի և ռուսական զորքերի՝ Հայաստանում գտնվելու խաղաթուղթը՝ Բ. Լեգրանը շտապեց օգտագործել այն՝ հայկական իշխանություններին Հայաստանը խորհրդայնացնելու վերջնագիրն ընդունել տալու համար:

Նոյեմբերի 30-ին տեղեկանալով Բ. Լեգրանից, որ «Հայաստանի հեղկոմը ոտք է դրել Հայաստան և ձեռնարկել նրա խորհրդայնացումը», իսկ կարմիր բանակն էլ շարժվում է դեպի Երևան, հանրապետության կառավարությունը և Հայ հեղափոխական դաշնակցության բյուրոն դեկտեմբերի 1-ին ընդունում են վերջնագիրը և առաջադրում «որոշ պայմաններ»¹: Նախարարներ Դ. Կանայանը (Դրո) և Հ. Տերտեղյանը լիազորվում են համապատասխան համաձայնագիր ստորագրել Ռուսաստանի կառավարության ներկայացուցչի հետ:

Ի կատարումն Հայաստանի կառավարության հանձնարարականի՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ստորագրվում է «Համաձայնագիր ՌՍԴԽՀ լիազոր ներկայացուցչի և Հայաստանի կառավարության միջև»: Կողմերի փոխադարձ համաձայնությամբ Հայաստանը հայտարարվում է «Սոցիալիստական խորհրդային անկախ Հանրապետություն», նախկին կառավարությունը հեռանում է իշխանությունից, մինչև Ռազմհեղկոմի ժամանումը Երևան այն անցնում է զինվորական հրամանատարությանը՝ Դրոյի և ՌՍԴԽՀ կոմիսար Օ. Սիլինի համատեղ գլխավորությամբ²: Վերջիններս էլ, հիմք ընդունելով հայ-ռուսա-

¹ Նույն տեղում, ց. 3, գ. 272, թ. 42, 44:

² Сборник действующих договоров, Москва, 1922, № 79, с. 14–15. См'и նաև՝ Ключников Ю., Сабанин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотам и декларациях, часть 3, Москва, 1928, с. 75–76.

կան համաձայնագիրը, նույն օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, ստորագրում են «Հրաման Հայաստանը խորհրդային հանրապետություն հայտարարելու մասին» փաստաթուղթը:

Այսպիսով, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով և դրան հետևած «Հրամանով» Հայաստանում տեղի ունեցավ իշխանափոխություն: Հայոց պետականության պատմության մեջ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունն իր տեղը զիջեց Հայաստանի երկրորդ՝ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությանը:

Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի ստորագրումից և Հայաստանի խորհրդայնացումից մի քանի ժամ անց՝ դեկտեմբերի 3-ի գիշերը, այլևս գոյություն չունեցող Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից լիազորված հայկական պատվիրակությունը նախկին վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանի գլխավորությամբ Ալեքսանդրապոլում ստորագրում է հայթորքական հաշտության պայմանագիր: Պայմանագրի համաձայն պետությունների սահմանն անցնելու էր Արփաչայ և Արաքս գետերի հունով, Հայաստանը կորցնում էր շուրջ 21.000 քառ. կմ տարածք. Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը անցնում էին Թուրքիային, Նախիջևանը, Շարուրը և Շահթախթին հայտարարվում էին Թուրքիայի հովանավորության ներքո գտնվող տարածքներ, որտեղ հանրաքվեի միջոցով պետք է հաստատվեր հատուկ վարչություն: Կնքված պայմանագրով Հայաստանը զրկվում էր ընդհանուր պարտադիր զինվորական ծառայություն մտցնելու և բանակ պահելու իրավունքից, կրելու էր ներքին ինք-

նուրույնության զգալի սահմանափակումներ և այլն¹: Ինչպես իրավացիորեն նշում է խորհրդային պատմաբան Ն. Ռուբինշտեյնը, Ալեքսանդրապոլի «պայմանագիրն ակնառու կերպով բնութագրում էր Անդրկովկասում քեմալականների թալանչիական, զավթողական նկրտումները»²:

Այդուհանդերձ, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրման իսկ պահից օրինական չէր և մնաց լուր պես դիվանագիտական մի փաստաթուղթ՝ պատմաբանների և մասնագետների կողմից տարբեր մեկնաբանությունների և խիստ բացասական որակավորումների արժանանալու համար:

Այսպիսով, քեմալաբոլշևիկյան ռազմաքաղաքական ուժգին ճնշումների տակ դադարեց գոյություն ունենալ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը: Ժամանակի միջազգային հարաբերություններում և տարածաշրջանում ստեղծված քաղաքական բարդ իրավիճակում, Հայաստանի արևմտյան դաշնակիցների դատապարտելի անգործության, Խորհրդային Ռուսաստանի որդեգրած արևելյան քաղաքականության, որը հիմնված էր քեմալական Թուրքիայի հետ սերտ համագործակցության վրա, Խորհրդային Ադրբեջանի՝ թշնամական դիրքորոշման, պայմաններում, Հայաստանի խորհրդայնացումն իրոք որ «ժամանակի խնդիր էր»: Եթե այն իրականություն չդարձավ դեռևս 1920 թ. մայիսին, իրականացվեց նոյեմբերի վերջին – դեկտեմբերի սկզբին: Չիրականացվե՞ր այդ ժամանակ՝ անկասկած, հայ ժողովրդի համար ավելի մեծ կորուստներով իրականություն կդառ-

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), էջ 683–687:

² Рубинштейн Н.Л., Внешняя политика Советского государства в 1921–1925 гг., Москва, 1953, с. 62.

նար որոշ ժամանակ անց: Նշվածի օգտին է վկայում նաև տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրադարձությունների հետագա ընթացքը՝ 1921 թ. փետրվարի վերջին՝ Վրաստանի Հանրապետության, հուլիսի սկզբին՝ Զանգեզուրի և դրանով իսկ ամբողջ Անդրկովկասի խորհրդայնացումը:

1.2. ՀՍԽՀ փարածքն ըստ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի

Երևանում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության (ՌՍԴԽՀ) լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև ստորագրված համաձայնագրով դադարեց գոյություն ունենալ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, Հայաստանը հայտարարվեց «անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն»¹: Խորհրդայնացումից հետո մինչև 1922 թ. Անդրկովկասյան դաշնության և Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության (ԽՍՀՄ) կազմավորումը Խորհրդային Հայաստանն ուներ ինքնիշխան կարգավիճակ, պետականությունն արտահայտող խորհրդանիշներ, Սահմանադրություն և այլն: Երևանի համաձայնագրով «խաղաղ ճանապարհով խորհրդայնացած Հայաստանը դիտվում էր անկախ պետություն, - նշում է պրոֆեսոր Ա. Հակոբյանը, - մանավանդ, որ նա հանդիսանում էր միջազգայնո-

¹ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами. Выпуск 3, Москва, 1922, № 79, с. 14–15.

րեն (դե ֆակտո և դե յուրե) ճանաչված Հայաստանի Հանրապետության իրավահաջորդը»¹:

Դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը հետխորհրդային հայ պատմագիտության կողմից թեև արժանացել է քննախոսյզ ուսումնասիրման և պատմաիրավական տարբեր գնահատականների², այդուհանդերձ, մեր կարծիքով, հիմնավոր ուշադրության չի արժանացել այն փաստը, որ համաձայնագիրը հանդիսացավ անդրանիկ միջազգային փաստաթուղթը, որում նշված է հայկական մի շարք տարածքների՝ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությանն (ՀՍԽՀ) «անվիճելի կերպով» պատկանելու մասին:

ՀՍԽՀ կազմում «անվիճելի կերպով» մտնող տարածքները նշված են Երևանի դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի 3-րդ հոդվածում, որով Ռուսաստանի կառավարությունն ընդունում էր, որ Խորհրդային Հայաստանին պատկանում են Երևանի նահանգն իր բոլոր գավառներով, Կարսի մարզի մի մասը, որը զինվորական տեսակետից կապահովի երկաթուղու անվտանգությունը՝ Ջաջուռ կայարանից մինչև Արաքս կայարանը, Ելրգավետայոլի նահանգի Ջանգեզուրի գավառը և Ղազախի գավառի այն մասը, որի սահմանները որոշված են Թիֆլիսի 1920 թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնության շրջանակներում և Թիֆլիսի

¹ Հակոբյան Ա.Մ., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, էջ 211:

² Տե՛ս Չոհրաբյան Է.Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, Գալոյան Գ.Ա., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999, Խուրշուդյան Լ.Ա., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002, Խաչատրյան Կ.Ն., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., Երևան, 2007, Հակոբյան Ա.Մ., նշվ. աշխ.: Հմմտ.՝ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 283–286:

նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ը (մինչև թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը)¹:

Հայաստանում ՌՄԴԽՀ կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը, ով խորհրդային կառավարության անունից ստորագրել էր դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագիրը, վերջինիս բովանդակության մասին նույն օրը Երևանից հեռագրում է ՌԿ(Ք)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի անդամ Գ. Օրջոնիկիձեին՝ հատուկ ընդգծելով համաձայնագրի հենց 3-րդ հոդվածը. «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության անունից հայտարարել եմ, որ Ռուսաստանը խորհրդային Հայաստանի կազմում անվերապահ ճանաչում է Երևանի նահանգը, Կարսի մարզի մի մասը..., Զանգեզուրի գավառը, Ղազախի գավառի մի մասը... և Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև թուրքական հարձակումը»²:

Երևանի համաձայնագիրը ստորագրվել էր տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակում, երբ խորհրդային Ռուսաստանն աշխատում էր ամեն գնով արագացնել Հայաստանի խորհրդայնացումը: Ուստի՝ հայկական կողմի հետ բանակցություններում Բ. Լեգրանը երբեմն գործում էր անձնական նախաձեռնությամբ, և, փորձելով անցկացնել «սեփական քաղաքականությունը» Հայաստանի հարցում, դուրս էր գալիս իրեն տրված իրավասությունների շրջանակներից: «Լեգրանի դրությունը հասկանալի է, - հայտնում էր Մոսկվա:՝ Գ. Օրջոնի-

¹ Ст'я Сборник действующих договоров..., էջ 14–15:

² Ст'я Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն)... էջ 385–386:

կիծեն,- նա չափից չավելին է խոստացել հայկական նախկին կառավարությանը»¹:

Մյուս կողմից, ինչպես նշում է ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանը, «նման պայմաններում Հայաստանին արված տարածքային խոստումների մասին Լեգրանի հաղորդումը չհանդիպեց Մոսկվայի դիմադրությանը: Ի վերջո, թե՛ Լեգրանի կնքած համաձայնագիրը, թե՛ Բաքվի հոչակագիրը (նկատի ունի Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի նոյեմբերի 30-ի հոչակագիրը, որով Ջանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարվում էին Հայաստանի մասեր, իսկ Ղարաբաղի լեռնային մասին տրվում էր ինքնորոշման իրավունք – *հեղ.*) մարտավարական նշանակություն ունեին»²: Սա էր պատճառը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը գործնականում հետամուտ չէղավ դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով ստանձնած պարտավորությունների, այդ թվում՝ տարածքային-սահմանային հարցի, կատարմանը: Դրան որոշակի նպաստում էր նաև Հայաստանի հեղկոմի քաղաքականությունը: Սարգիս Կասյանի գլխավորությամբ դեկտեմբերի 4-ին ժամանելով Երևան՝ հեղկոմը, փաստորեն, «անվավեր ճանաչեց» և «առ ոչինչ համարեց դեկտեմբերի 2-ի ակտը», - փաստում է իրադարձությունների ականատես և մասնակից, խորհրդային պետական-կուսակցական գործիչ Աշոտ Հովհաննիսյանը³: «Նման դեպքում,- նշում է Լ. Խուրշուդյանը,- Ռուսաստանը մեխանիկորեն իր վրայից պցում էր Լեգրանի կողմից Հայաստանին տարածքային զիջումներ անելու խոստումների կատարման պար-

¹ ՀԱԱ, միկրոստուկալենների հավաքածու 1, գ. 2, թ. 183:

² Խուրշուդյան Լ.Ա., նշվ. աշխ., էջ 311:

³ Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Երևան, 1926, էջ 26:

տավորությունը»¹: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ Հայիեղկոմի դիրքորոշումը «դեկտեմբերի 2-ի ակտի» վերաբերյալ առավելապես պայմանավորված էր նրանով, որ հեղկոմը վճռական էր տրամադրված Հայաստանի խորհրդայնացման դափնիներն ամբողջությամբ իրեն վերագրելու հարցում, նաև չէր պատրաստվում իշխանությունը Հայաստանում կիսել որևէ քաղաքական ուժի հետ, նամանավանդ՝ ՀՅԴ-ի, ՀՍԽՀ տարածքային-սահմանային խնդրին վերաբերող հայ-ռուսական համաձայնագրի հողվածն այնքան էլ չէր հետաքրքրում Հայիեղկոմին: Դեռևս դեկտեմբերի 3-ին Բ. Լեգրանի հետ հեռագրազրույցում Ս. Կասյանը նշում էր, որ «ոչ թե Դրոն, այլ Հայաստանի հեղկոմն է Հայաստանը հռչակել անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն», և դրանից ելնելով՝ պետք է «անվավեր ճանաչվի և Ձեր համաձայնությունը Դրոյի հետ», Լեգրանը նույնախիսի վճռականությամբ Կասյանին հակադարձում էր, որ «դա ամենևին չի փոխում իրավիճակը և ոչ ոք իրավունք չունի չեղյալ հայտարարելու իր կողմից ստորագրված համաձայնագիրը»²:

Այդուհանդերձ, անդրադառնանք այն խնդրին, թե դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով հայկական որ տարածքներն էին ընդգրկվելու նորաստեղծ խորհրդային հանրապետության կազմում և որքան էր կազմելու վերջինի ընդհանուր տարածքը: Այն է՝ ՀՍԽՀ մաս էին հանդիսանում.

¹ Խոր. քշուղյան Լ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 312:

² ՀԱՄ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1154, թ. 1:

1. «Երևանի նահանգն՝ իր բոլոր գավառներով», այն է՝ շուրջ 26.400 քառ. կմ²: Այս (նաև Զանգեզուրի գավառի) դեպքում կարծես որևէ անորոշություն չկա:

2. «Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառը», որը զբաղեցնում էր շուրջ 7673,4 քառ. կմ տարածք³: Զանգեզուրի գավառը ներառում էր ժամանակակից Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզը և Արցախի Հանրապետության (ԱՀ) Քաջարթաղի շրջանն ամբողջությամբ, Բերդաձորի (1920 թ.՝ Ղարաղշլաղ) ենթաշրջանը (այժմ՝ ԱՀ Շուշիի շրջանում), ինչպես նաև Մեծ Բիրս լեռնագագաթի (2725 մ) հարավ-արևմտյան ստորոտին ընկած «Ղուզեյի գյուղերը» (այժմ՝ ԱՀ Հադրութի շրջանում)⁴:

3. Երևանի համաձայնագրի «Կարսի մարզի մի մասը, որը գինվորական տեսակետից կապահովի երկաթուղու անվտանգությունը՝ Ջաջուր կայարանից մինչև Արաքս կայարանը» սահմանումը բավական անորոշ ձևակերպում է: Ուստի առկա քարտեզագրական նյութի վերլուծության միջոցով փորձենք պարզել Կարսի մարզի այն տարածքը, որը տեսականորեն կարող էր անցնել Խորհրդային Հայաստանին: Նկատի ունենալով, որ վե-

¹ Նահանգը կազմված էր 7 գավառից՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Նոր-Քայազետի, Մուրմալուի, Շարուր-Ղարապազյազի և Նախիջևանի:

² Տե՛ս «Кавказский календарь на 1915 г.», Тифлис, 1914. «Отдел статистический» (այսուհետև՝ ՕՍ) էջ 250, «Кавказский календарь на 1917 г.», Тифлис, 1916, ՕՍ, էջ 218: Վարչական միավորների տարածքները տրված են Ռուսական կայսրությունում ընդունված քառակուսի վերստերով, որոնք վերածել ենք քառակուսի կլորմետրերի (1 քառ. վերստ = 1,138 քառ. կմ):

³ Տե՛ս «Кавказский календарь на 1915 г.», ՕՍ, էջ 230, «Кавказский календарь на 1917 г.», ՕՍ, էջ 194:

⁴ Այդ բնակավայրերը՝ Քարինգ (Արփազյաղուկ), Սպիտակաշեն, Պետրոսաշեն և Վաղավեր (Թեղխարաթ), համարվում են նշանավոր Հարար սովանի գյուղակ-թաղերը: Հարարը, 1918–1920 թթ. հայաթափվելով, հետագայում մտցվեց ԼՂԻՄ-ի հարևան Լաչինի շրջանի մեջ (վերանվանվել էր Ներքին Ֆարաջան):

րոհիշյալ կայարանների միջև ձգվող երկաթգիծը գրեթե ամբողջությամբ անցնում էր Ախուրյան (1920 թ.՝ Արփաշայ) գետի երկայնքով, տրամաբանական է կարծել, որ ՀՄԽՀ համար նախատեսվող շրջանի մեջ պետք է ներառվեին նախկին Կարսի մարզի համանուն շրջանի (օկրուգ) Աղբաբայի, Զարիշատի և Շորագյալի (Արևմտյան Շիրակ), ինչպես նաև Կաղզվանի շրջանի Նախիջևանի տեղամասերը: Նշված վարչամիավորները, ինչպես նշեցինք, ձգվում էին Ախուրյան գետի երկայնքով և դրանց ընդգրկումը ՀՄԽՀ կազմում կապահովեր այն ռազմավարական «խորությունը», որը հնարավոր կդարձներ Հայաստանի հյուսիսային շրջաններն Արարատյան դաշտի և Երևանի հետ կապող երկաթուղու անխափան և անվտանգ շահագործումը հայկական իշխանությունների կողմից: Աղբաբայի տեղամասը զբաղեցնում էր շուրջ 650 քառ. կմ տարածություն՝ ընդգրկելով Արփի լճի ավազանն ու Ախուրյանի ակունքների շրջանը: Տեղամասը Կարսի մարզի միակ տարածքն էր, որ գրեթե ամբողջությամբ մնաց խորհրդային հանրապետության կազմում (այժմ՝ ՀՀ Շիրակի մարզի Ամասիայի տարածաշրջան): Զարիշատի տեղամասը, որն ընկած էր Աղբաբայից հարավ, զբաղեցնում էր շուրջ 1256,5 քառ. կմ տարածություն, իսկ Շորագյալը ներառում էր պատմական Անիի շրջանը՝ մինչև Կարսագետի և Ախուրյանի միախառն-

¹ Հաշվարկն ըստ՝ «Кавказский календарь на 1909 г.», СО, էջ 444: Ընդ որում, Ամասիայի տարածաշրջանը (նախկինում՝ շրջան) ուներ 608 քառ. կմ տարածք (ըստ՝ «Հայկական ՄՍՀ վարչատեղիտորիայ բաժանումը, առ 1 օգոստոսի 1988 թ.»), Երևան, 1989, էջ 16): Փաստորեն, երբեմնի Աղբաբայի տարածքի շուրջ 94 %-ն այժմ գտնվում է ՀՀ-ի կազմում: Ի դեպ, մեր հանրապետության կազմում է գտնվում մի փոքր մաս նաև Շորագյալի տեղամասից՝ ավելի քան 74 քառ. կմ: Խոսքը Գյումրի քաղաքից արևմուտք ընկած Հայկական (նախկինում՝ Բաջոյի), Ռսկեհասկ (ն.՝ Մոլլա-Մուսա), Առափի (ն.՝ Օջախողուլի), Ողջի (ն.՝ Օխջոյի), ինչպես նաև մի փոքր հարավ-արևմուտքում գտնվող Ախուրիկ (ն.՝ Ղարաքիլիսա) գյուղերի մասին է:

ման վայրը՝ զբաղեցնելով շուրջ 1151,4 քառ. կմ տարածություն: Ինչ վերաբերում է 4-րդ՝ Կաղզվանի շրջանի Նախիջևանի տեղամասին (պատմական Շիրակի հարավ-արևմտյան հատվածը), ապա այն Անիի հարավային մատույցներից ձգվում էր մինչև Սուրմալուի գավառի վարչական սահմանը՝ զբաղեցնելով շուրջ 1359 քառ. կմ տարածություն¹: Այսպիսով՝ Կարսի մարզից ՀՍԽՀ-ին անցնող տարածքը կազմելու էր շուրջ 4417 քառ. կմ, ինչը նախկին մարզի (տարածքը՝ 18738,5 քառ. կմ) գրեթե 1/4 մասն էր²: Այս կապակցությամբ նշենք նաև, որ վաստակաշատ գիտնական, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Բ. Հարությունյանը խնդրին առնչվող իր բոլոր քարտեզներում ՀՍԽՀ-ին անցնող վերոհիշյալ տեղամասերի հետ միասին ներառել է նաև Կարսի մարզի Արդահանի շրջանի Չլդըրի տեղամասը³, որը կազմում էր շուրջ 1095 քառ. կմ⁴: Այս վարչամիավորը, տարածվելով մինչև Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալաքի գավառի հարավային սահմանագլուխը, խիստ հեռու էր ընկած, որպեսզի ուղղակի վտանգ ներկայացներ հայկական երկաթուղու համար: Ուստի՝ կարծում ենք, որ Չլդըրի տեղամասի ընդգրկվելը ՀՍԽՀ-ին Կարսի մարզից հատկացվելիք տարածքների մեջ այնքան էլ հիմնավորված չէ:

4. Երևանի համաձայնագրի 3-րդ հոդվածի՝ «Ղազախի գավառի մի մասը, որի սահմանները որոշված են օգոստոսի 10-ի

¹ Հաշվարկն ըստ՝ «Кавказский календарь на 1909 г.», СО, էջ 444:

² Տե՛ս «Кавказский календарь на 1917 г.», СО, էջ 198:

³ Տե՛ս, մասնավորապես, «Հայաստանի սօզոյին ատլաս», Խատուր Բ, Երևան, 2008, էջ 113. «Հայաստանի ՍԽՀ սահմանների խնդիրը (1920–1921 թթ.)» քարտեզը (մ. 1:1700000): Հմնտ.՝ Հարությունյան Բ., Հայաստանի պատմության ատլաս (Գ մաս), Երևան, 2012, էջ 44. «Հայաստանի ՍԽՀ սահմանների խնդիրը (1920–1921 թթ.)» քարտեզը (մ. 1:2000000):

⁴ Հաշվարկն ըստ՝ «Кавказский календарь на 1909 г.», СО, էջ 444:

համաձայնության շրջանակներում» ձևակերպումը նույնպես որոշակի լուսաբանման կարիք ունի: Նախ՝ հարկ է նշել, որ Թիֆլիսի 1920 թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրով, որը ռուսական կողմից ստորագրել էր Բ. Լեգրանը, իսկ հայկական կողմից՝ Ա. Ջամալյանն ու Ա. Բաբայանը, Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Համաձայնագրով իրավական ձևակերպում էր ստանում ՌՍԴԽՀ զորքերի կողմից Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի «ժամանակավոր» գինագրավումը, որով Ռուսաստանը «ստեղծում է բարենպաստ պայմաններ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև տարածքային վեճերը խաղաղ կարգավորելու համար»: Մասնավորապես, ինչ վերաբերում էր Ղազախի գավառին, ապա կողմերը համաձայն էին, որ ՀՀ զորքերը մնան այն գծի վրա, որը նրանք գրադեցնում էին հուլիսի 30-ի դրությամբ¹: Փաստորեն, Խորհրդային կառավարությունը ճանաչում էր Ղազախի գավառի տարածքում 1918–1920 թթ. ձևավորված հայաադրբեջանական սահմանը:

Ղազախի գավառը (տարածքը՝ շուրջ 5800 քառ. կմ)², որը մինչև 1918 թ. մտնում էր Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ, ազգագրական առումով կազմված էր երկու՝ հայկական (արևմուտքն ու հարավը) և մահմեդական (արևելքն ու հյուսիսը) մասերից: Հայկականը, որը կազմում էր գավառի մեծ մասը, հիմնականում ընդգրկում էր ժամանակակից ՀՀ Տավուշի մարզի գրեթե ամ-

¹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 574–575.

² «Кавказский календарь на 1915 г.», ОС, с. 230. Հմմտ. «Кавказский календарь на 1917 г.», ОС, էջ 194:

բողջ տարածքը (2587 քառ. կմ)¹: Միաժամանակ հայկական հատվածի մեջ էին մտնում նաև ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակի տարածաշրջանի (ն.՝ Կրասնոսելսկի շրջան) Աղստև գետի Գետիկ վտակի հովտում ընկած հյուսիսային բնակավայրերը² ներառյալ շրջկենտրոնը, ինչպես նաև Արծվաշեն (1920 թ.՝ Բաշգյուղ կամ Բաշքենդ) ավանն իր շրջակայքով: Ընդ որում, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, վերջինիս հետ Առաջին Հանրապետության մաս են կազմել նաև Ախնջի գետակի (Տավուշի բազուկը) ակունքների շրջանը և Կուրի մեջ թափվող Ասրիկայից արևմուտք ընկած տարածքը, որը ձգվում էր մինչև Տավուշի մարզի Բերդի տարածաշրջանի (ն.՝ Շամշադինի կամ Տավուշի շրջան) ծայր արևելյան սահմանագլուխը: Փաստորեն, 1918–1920 թվականներին այս հատվածում պահպանվել էր երբեմնի Ղազախի ու Ելիզավետպոլի գավառների վարչական սահմանագի-

¹ Տավուշի մարզի տարածքից դուրս էր մնում Կողբ գետակի (Կուրի վտակներից) և Դերեդի միջև բարձրացող Գուգարաց լեռնաշղթայով ձգվող ջրբաժանից արևմուտք ընկած փոքր հատվածը, որը, լինելով Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի կազմում, 1919 թ. մտցվել էր Լոռու չեզոք գոտու մեջ: Այս հատվածն ընդգրկում է ժամանակակից ՀՀ Տավուշի մարզի Նոյեմբերյանի տարածաշրջանի (նախկին շրջանը) Այրում քաղաքը և Բագրատաշեն (1920 թ.՝ Լամբայու), Չորական (1920 թ.՝ Վերին Քյորփյու կամ Քերփի), Լճկաձոր (Աջքաձոր), Արնիս, Դեղձավան, Դերետավան, Հաղթանակ, Պտղավան գյուղերը՝ 117,35 քառ. կմ ընդհանուր մակերեսով (հաշվարկն ըստ՝ «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման տեղեկատու», Երևան, 2012, էջ 101 (այսուհետ՝ Տեղեկատու):

² Ավերող չենք համարում ստորև ներկայացնելու այդ բնակավայրերի անունները (ժամանակակից և նախկին տարբերակներով). Ճամբարակ քաղաք [(կազմված է երբեմնի Միխայլովկա, իսկ խորհրդային տարիներին՝ Կրասնոսելսկ (հայերի միջավայրում՝ Կարմիր) վերանվանված գյուղից, ինչպես նաև՝ Վերին և Ներքին Ճամբարակներից), Այգուտ (ն.՝ Գյոլքենդ, ներառյալ՝ Ճապկուտ (ն.՝ Ջիվիխյու գյուղը), Անտառամեջ (ն.՝ Յանրդփայա, Մեշաքենդ), Չորավանք (ն.՝ Ղարադայա), Դարբասկ (ն.՝ Չայքենդ), Մարտունի, Գետիկ (ն.՝ Նոր Բաշգյուղ), Թթուղուր, Վահան (ն.՝ Ռուբենակերտ) գյուղական համայնքներն ամբողջությամբ, ինչպես նաև՝ Կաղավանի (ն.՝ Ամրիներ) համայնքի հյուսիսային հատվածը, այդ թվում՝ Բարեպատ (ն.՝ Բարիաբաղ) գյուղը]:

ծը¹: Մեր հաշվարկներով, վերը նշված սահմաններում, պայմանականորեն Ճամբարակի և Արծվաշենի անվանված ենթաշրջանները զբաղեցնում էին ավելի քան 610 քառ. կմ տարածք, որից 356,4 քառ. կմ-ը բաժին էր ընկնում առաջինին², իսկ 254 քառ. կմ-ը՝ երկրորդին³:

Վերջապես, Ղազախի գավառի հայկական հատվածի սահմանների ճշտագրուման համար հարկ է քննարկել ևս մի հողատարածքի հարցը, որը մեր հանրապետության համար ուներ (և առ այսօր ունի) ռազմավարական բացառիկ կարևորություն: Խոսքը ՀՀ Տավուշի մարզի Նոյեմբերյանի և Իջևանի տարածաշրջանների միջև սեպի նման խրված Ներքին Աքսիփարայի (թրք.՝ *Aşağı Aksipara*, աղավաղված հայկական Ոսկեպարից) ենթաշրջանի մասին է, որը համընկնում է նախկին Ղազախի գավառի երկրորդ ոստիկանական տեղամասի ութ թաթարաբնակ գյուղերից կազմված Աքսիփարայի (Аксидара) գյուղական հասարակությանը⁴: 1918–1920 թվականներին այս տարածքը նույնպես գտնվել է Հայաստանի Հանրապետության կազմում: Սա երևում է ՀՍԽՀ ներքին գործերի ժողկոմատի կողմից 1923 թ. մարտի 21-ին կառավարություն առաքված մի զեկուցագրից, ուր մասնավորապես նշված է. «Փաստացի սահմաններից Ադրբեջանը պահանջում է Իջևանի գավառի Բարանայի (այժմ՝ Նոյեմբերյան) շրջանի Աքսիփարայի անտառային մասը, որը բաժանված է եր-

¹ Տե՛ս ռուսական 5-վերստանոց քարտեզի E-8 և Ж-8 պլանշետները: Հմմտ.՝ Цуцнев А., Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004), Москва, 2006, с. 21 – «Советский Кавказ – первый административно-территориальный вариант» քարտեզը:

² Հաշվարկն ըստ՝ Տեղեկատու, էջ 39:

³ Հաշվարկը՝ Գ. Բաղայանի:

⁴ «Кавказский календарь на 1917 г.», ОС. с. 58.

կու մասի և կազմում է Բարանայի շրջանի ամենամեծ մասը¹: Նույն փաստաթղթում հանդիպող լրացուցիչ տվյալներից պարզվում է, որ «երկու մաս» ասելով հասկացվել է ինչպես հայկական Ոսկեպարից արևմուտք գտնվող Վերին, այնպես էլ արևելք ընկած Ներքին Աքսիփարա նույնանուն գյուղերը: Ի դեպ՝ Առաջին Հանրապետության տարածքում են եղել Ն. Աքսիփարայի հարևան մի քանի գյուղեր ևս (Բաղանիս-Հայրում, Ղուշի-Հայրում, Մազամլու, Հայրըմլու): Այդ հողատարածքը կազմում էր շուրջ 60 քառ. կմ: Անշուշտ, հարևան հանրապետության ղեկավարությունը հեռահար նպատակներ էր հետապնդում, երբ պահանջում էր վերոհիշյալ ենթաշրջանը: Ըստ էության, դրա նպատակն էր տարանջատել Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջանները, սեպածև խրվել մեր հանրապետության տարածքում և շարունակել ավանդական դարձած զավթողական քաղաքականությունը:

Ամփոփենք. ըստ էության՝ 1920 թ. կեսերին Հայաստանի իրավասության ներքո գտնվում էր Ղազախի գավառից շուրջ 3.260 քառ. կմ տարածք:

5. Երևանի համաձայնագրի 3-րդ հոդվածի՝ «Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ը», ձևակերպման մեջ պետք է հասկանալ նախկին Բորչալուի գավառի այն հատվածը, որը տարածվում էր Ձորագետից անմիջապես հարավ՝ մինչև նախկին Երևանի նահանգի հյուսիսային սահմանը և մտնում էր վերոհիշյալ վարչամիավորի Լոռու ոստիկանական տեղամասի մեջ: Այս հատվածում էին գտնվում 11 գյուղական հա-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ. ֆ. 112, ց. 2, գ. 3, թ. 43:

սարակություններ՝ իրենց 26 բնակավայրերով: Ըստ էության, Խորհրդային Հայաստանի կազմում ընդգրկվելու էին ներկայիս ՀՀ Լոռու մարզի Ալավերդու (ն.՝ Թումանյանի) և Ստեփանավանի տարածաշրջանների հարավային, Վանաձորի տարածաշրջանի (ն.՝ Գուգարքի շրջան) հյուսիսային և Տաշիրի տարածաշրջանի (ն.՝ Կալինինոյի շրջան) հարավ-արևմտյան հատվածները՝ շուրջ 1.060 քառ. կմ տարածությամբ²: Նշված տարածքից ամենամեծ մասնաբաժինը հասնում է Ստեփանավանի (407,5 քառ. կմ)³ և Ալավերդու տարածաշրջաններին (335,5 քառ. կմ)⁴: Վանաձորի և Տաշիրի տարածաշրջաններից Խորհրդային Հայաստանին անցնող մասերը կազմում էին համապատասխանաբար՝ 144,3 և 90 քառ. կմ⁵:

¹ Ըստ՝ «Кавказский календарь на 1917 г.», ОС, էջ 96–97: Դրանցից 9-ն ամբողջությամբ էին անցնելու ՀՍԽՀ-ին, իսկ 2-ը՝ ուսական Ջալալ-օղլու և Շահնագարի գյուղական հասարակությունները, հատվածաբար [Նովո-Ալեքսանդրովկա (այժմ՝ Բովաձոր, Խորհրդային տարիներին՝ Մաքսիմ Գորկի, Ստեփանավանի տարածաշրջանում) և Շահնագար (այժմ՝ Մեծավան, Տաշիրի տարածաշրջանում) գյուղերը]:

² Հաշվարկն ըստ՝ Տեղեկատու, էջ 49–51, 55–57:

³ Ներառում էր ներկայիս Ստեփանավան քաղաքը (1920 թ.՝ Ջալալօղլի), ինչպես նաև Ամրակից (ն.՝ Նիկոլանկա, Խորհրդային շրջանում՝ Կիրով), Արմանիս, Գարգառ (ն.՝ Հայ Գյառգյառ), Գյուլագարակ, Կաթնաղբյուր (ն.՝ Ղոթուրբուլաղ), Կուրթան, Հոբարձի, Պուշկինո (ն.՝ Ռուս Գյառգյառ), Վարդաբլուր, Ուրասար (1920 թ.՝ Նովո-Պոկրովկա, Խորհրդային շրջանում՝ Կոլյեիշև) համայնքներն իրենց հողատարածքներով:

⁴ Ներառում էր ներկայիս Դսեղ, Մարց, Լորուտ, Շամուտ, Անիձոր, Աթան, Զկալով (ն.՝ Սաղիբագոյի) համայնքներն իրենց հողատարածքներով:

⁵ Ներառում էր ներկայիս Վանաձորի տարածաշրջանի հետևյալ համայնքները. Զորագյուղ, Զորագետ (ն.՝ Քոլազերան քաղաքատիպ ավան), Անտառամուտ (ն.՝ Քոլագերան), Վահագնի (1920 թ.՝ Շարայի), Եղեգնուտ (1920 թ.՝ Ղամշկուտ), Դեբետ (1920 թ.՝ Խաչիգյուղ), Վահագնաձոր: Տաշիրի տարածաշրջանից միայն այժմյան Կաթնառատի համայնքի տարածքն էր ամբողջությամբ ընդգրկվելու ՀՍԽՀ կազմում: Բացի այդ, Խորհրդային Հայաստանի մաս էր կազմելու նաև ներկայիս Մեղվա հովիտ (ն.՝ Թազաքևնոյ կամ Ղարախաս) համայնքի մեծագույն մասը՝ Նորամուտ (ն.՝ Ղարադալա) գյուղով (Մեղվահովիտը մնում էր չեզոք գոտում), ինչպես նաև Բլագոդարնոյե համայնքի հողատարածքները՝ առանց գյուղի:

Ի մի բերելով տարածքային հաշվարկները՝ փաստենք, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրի երրորդ հոդվածով նորահոչակ խորհրդային Հայաստանի համար նախատեսված տարածքը պետք է կազմեր ավելի քան 43.000 քառ. կմ¹:

1.3. 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով քեմալական Թուրքիային ու խորհրդային Ադրբեջանին անցած հայկական տարածքները

Հայաստանի խորհրդայնացումով քեմալական Թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական տարածքների պատկանելության հարցը ստորադասվեց խորհրդաթուրքական տարածքային սահմանազատմանը, որը որոշվելու էր ապագա բանակցություններում²: ՀՄԽՀ նոր իշխանությունները՝ ի դեմս հայ կոմունիստների, թեպետ վճռական էին հայկական տարածքների և սահմանների խնդրի՝ հոգուտ հանրապետության լուծման հար-

¹ Համեմատության համար նշենք, որ Մոսկվայում 1921 թ. հրատարակված «Статистический ежегодник, 1918–1920» գրքում ՀՄԽՀ տարածքը 1920 թ. դեկտեմբերի դրությամբ ցույց է տրված 34288 քառ. վերստ կամ 39019 քառ. կմ (տե՛ս Птоляков Ю. А., Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население, Москва, 1986. էջ 68): Իսկ Ա. Հակոբյանը, իր իսկ հարցադրմանը՝ «թե որքան տարածք էր մնում խորհրդային Հայաստանին 1920 թ. դեկտեմբերի իրավիճակով», նշում է. «Տարածքային սահմանային խնդրի քիչ թե շատ հետևողական ու արդարացի լուծման դեպքում, կարծում ենք, որ ՀՄԽՀ տարածքը կարող էր հասնել առնվազն 40000 քառ. կմ-ի» (Հակոբյան Ա. Մ., նշվ. աշխ., էջ 93–94):

² Մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ. Հ., ՀՄԽՀ սահմանների հարցը 1921 թ. խորհրդաթուրքական հարաբերությունների ոլորտում (Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսները), «Լրարեք հասարակական գիտությունների», Երևան, 2010. N 1–2, էջ 36–58:

ցում, սակայն վճռորոշ էր լինելու Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը:

1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին քեմալական իշխանություններին ուղղված հուշագրում ՌՄԴԽՀ կառավարությունը անհրաժեշտ է համարում նախատեսվող կոնֆերանսին Խորհրդային Հայաստանի (ինչպես նաև՝ Խորհրդային Ադրբեջանի) ներկայացուցիչների մասնակցությունը: Խորհրդաթուրքական կոնֆերանսին նշանակված հայկական պատվիրակությունը ՀՍԽՀ արտգործ-ժողկոմ Ալեքսանդր Բեկզառյանի գլխավորությամբ Մոսկվայում Ռուսաստանի արտգործ-ժողկոմատ է ներկայացնում փաստաթղթերի, քարտեզների, փաստագրական նյութերի մեծ փաթեթ՝ «Հայկական պատվիրակության 1921 թ. փետրվարի 2-ի տեղեկատու-զեկուցումը ռուս-թուրքական կոնֆերանսի համար» վերնագրով: Թղթապանակի «Հայաստանը մինչև վերջին հայ-թուրքական պատերազմի սկիզբը» բաժնում ներկայացվում է հայկական մի շարք տարածքների (Կարս, Արդահան, Բայազետ, Սուրմալու, Նախիջևան, Շարուր-Դարալագյազ և այլն) ինչպես ռազմավարական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական նշանակությունը ՀՍԽՀ-ի համար, շեշտվում է, որ նշված տարածքները հարկավոր է ընդգրկել Խորհրդային Հայաստանի կազմում: Այստեղ առաջարկվում էր Թուրքիայի հետ սահմանների չորս հնարավոր տարբերակներ: Փաստաթղթերին ուշադրությամբ ծանոթանալուց հետո ակնհայտ է դառնում, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կարծիքով՝ հանրապետության բնականոն զարգացման համար նրա կազմում անհրաժեշտ էր ընդգրկել 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի նախօրյակի դրությամբ Հայաստանի Հանրապետությանը պատկանող վերը

նշված շրջանները, որոնք կազմում էին շուրջ 60.000 քառ. կմ տարածք: Այսպիսով, Հայաստանի նոր իշխանություններին ակնհայտորեն չէր բավարարում Երևանի դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով հանրապետությանն անցնող տարածքները, նրանց ակնկալիքներն ավելի էր: Հայ-թուրքական սահմանազատման տարբերակների հիմքում ընդունելով դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի 3-րդ կետի պայմանները, հայկական կողմը, այսպիսով, հավակնություններ էր ներկայացնում նաև Ախուրյան և Արաքս գետերից արևմուտք, մասամբ՝ հարավ ընկած տարածքների, այդ թվում՝ Կարսի մարզի, Արդահանի օկրուգի որոշ հատվածների, Բայազետի նկատմամբ¹:

Բացի տեղեկատու զեկուցումից, հայկական պատվիրակությունն իր հետ Մոսկվա տարավ նաև ՀՄԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմատի տեղեկատու բաժնի վարիչ Մովսես Պետրոսյանի հեղինակած «Արտասահմանյան գաղութներ», «Խորհրդային Հայաստանի Արևելքի քաղաքականության մասին», նրա տեղակալ Գեղամ Անտելեայանի «Կոմունիստական հողը Թուրքիայի և թուրքահայերի մեջ» զեկուցագրերը, նաև զանազան փաստաթղթեր քեմալական Թուրքիայի ներքին վիճակի, ռազմական ներուժի մասին²:

Հայկական կողմի փաստարկները, սակայն, որևէ նշանակություն չունեցան. Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16 (18)-ի «Ռուս-թուրքական բարեկամության և եղբայրության» պայմանագրով³

¹ Տե՛ս ՀԱԱ. ֆ. 114. ց. 2. գ. 68. թ. 1–23:

² Մուքիսյան Հ., Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունը 1921 թ. Մոսկվայի կոնֆերանսին պատրաստվելու շրջանում. «Էջմիածին». 2011, ապրիլ (1), էջ 94–105:

³ Ռուս-թուրքական պայմանագիրն իրականում ստորագրվել է 1921 թ. մարտի 18-ին. սակայն քաղաքական նպատակներով թվագրվել է մարտի 16-ով (Казан:жест)

խորհրդաթուրքական սահմանի հայ-թուրքական հատվածն անցնելու էր Ախուրյան և Արաքս գետերով՝ թուրքական կողմին թողնելով Կարսի մարզը, Սուրմալուի ողջ գավառը (Մեծ և Փոքր Արարատներով): Նախիջևանի երկրամասը (Շարուր-Դարալագ-յազի շրջանի հարթավայրային մասով), իբրև «Նախիջևանի մարզ», ինքնավար տարածքի կարգավիճակով փոխանցվեց Խորհրդային Ադրբեջանի «խնամակալությանը»՝ պայմանով, որ վերջինս այն չի զիջելու մի երրորդ կողմի, այսինքն՝ Հայաստանին¹: Թուրքիային և Ադրբեջանին անցած հայկական տարածքները կազմում էին ավելի քան 25000 քառ. կմ:

Մոսկվայի կոնֆերանսում հայկական շահերի անտեսման կապակցությամբ ՀՍԽՀ պատվիրակությունն ապրիլի 15-ին բողոքի հուշագիր ուղղեց ՌԿ(Ք)Կ կենտկոմին և խորհրդային պետության ղեկավար Վլադիմիր Լենինին: Դրանում մասնավորապես նշվում էր. «Կոնֆերանսի արձանագրություններից չի երևում, թե արվել է գոնե մի չնչին փորձ՝ պահպանելու այն հողերն ու շրջանները, որոնք կենսական նշանակություն ունեն երիտասարդ և փոքր Խորհրդային Հայաստանի համար»²:

Այսպիսով, ոռոս-թուրքական «դավադիր գործարքով» Հայաստանից խլվեցին և Թուրքիային ու Խորհրդային Ադրբեջանին նվիրաբերվեցին հայկական տարածքների մի զգալի մասը, խախտվեցին և ոտնահարվեցին միջազգային իրավունքի հիմնական սկզբունքները: Ո՛չ Խորհրդային Ռուսաստանը և ո՛չ էլ

Ք.Յ., К вопросу о датировке Московского советско-турецкого договора 1921 г., «Вестник общественных наук», Ереван, 1999, N 1, с. 183–187):

¹ Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), կազմողներ՝ Զ.Ս. Կիրակոսյան, Ռ.Գ. Սահակյան, Երևան, 1972, էջ 499–507:

² Ավետիսյան Հ.Ա., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 355:

քեմալական Թուրքիան առանց Խորհրդային Հայաստանի մասնակցության որևէ իրավասություն չունեին տնօրինելու հայկական տարածքների և հայության ճակատագրերը: Ուստի միանգամայն իրավացի է սփյուռքահայ իրավաբան-պատմաբան Շ. Թորիկյանը, երբ եզրակացնում է, որ «Հայաստանի տարածքային հարցերին վերաբերող պայմանագրի կետերը չեն կարող լինել իրավական պարտավորություն Հայաստանի համար»¹:

Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից հետո Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարության և Կարմիր բանակի հրամանատարության վճռական դիրքորոշման շնորհիվ քեմալական զորքերի գինագրավումից ազատագրվեց Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը, համաձայն պայմանագրի, մնալու էր ՀՍԽՀ կազմում: Ապրիլի 22-ին թուրքական վերջին զորամասերը հեռացան Ալեքսանդրապոլից²: Լոռուց հետո Ալեքսանդրապոլի գավառը հաջորդ տարածքն էր, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո միացվեց հանրապետությանը:

Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորություն էր ստանձնել դիմելու անհրաժեշտ քայլերի, որպեսզի Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև առաջիկայում ստորագրվող պայմանագրում վերջիններս «պարտադիր կերպով ճանաչեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջականորեն իրենց են վերաբերվում»³: Փաստորեն, բուլնիկյան Ռուսաստանը ոչ միայն նվիրաբերում էր Հայաստանի տարածք-

¹ Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային իրավունքը. Բկյուրթ. 1976. էջ 107:

² Ղազարխեցյան Վ.Ն., Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, 2006. էջ 127–137:

³ Документы внешней политики СССР, т. III, Москва. 1959. с. 602.

ները Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին, այլև պարտավորվում էր ստիպելու ՀՍԽՀ իշխանություններին ճանաչել այդ փաստը:

Թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսին նախապատրաստվելու փուլում՝ 1921 թ. մայիսի 7-ին, Բաքվում գումարվեց Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որտեղ քննարկվեց նաև սահմանների հարցերը: Ելնելով ՀՍԽՀ ու Նախիջևանի միջև սահմանի ճշտման վերաբերյալ Մոսկվայի պայմանագրի 3-րդ հոդվածից՝ խորհրդակցությունը որոշեց. «Իսկույն ևեթ միջոցներ ձեռք առնել տեղում Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչների կողմից ուսումնասիրելու սահմանի ճիշտ որոշման հարցը, ազգագրական սկզբունքի, նմանապես և տեղական բնակչության կողմից այդ հարցի շուրջը հաստատված հայացքների համաձայն»¹: Հայադրբեջանական հանձնաժողովի կայացրած որոշումով ՀՍԽՀ սահմանը Նախիջևանի հետ սկսելու էր ոչ թե Արարատ կայարանից, այլ Ուրմիա գյուղից (այժմ՝ անբնակ) և Արազդայան (այժմ՝ Երասխ) կայարանից: Երևանի գավառից անջատված Արարատ-Քյոմուրլուդաղ-Արազդայան եռանկյունին պետք է մնար ՀՍԽՀ կազմում:

Թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի համար Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի միասնական քաղաքական ծրագրի դրույթները հաստատվեցին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 3-ի «Կարսի կոնֆերանսի մասին» որոշումով: Նրանում մասնավորապես նշվեց, որ անհրաժեշտ է

¹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), էջ 515:

խստորեն պահպանել Մոսկվայի պայմանագրի շրջանակները, «ոչ մի դեպքում թույլ չտալ Կովկասի հանրապետությունների մեկուսի ելույթները, բոլոր հարցերում լինել միահամուռ»¹:

Կոնֆերանսի հետ կապված իր հարցերը նախապատրաստեց նաև Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը: «Կարսում Թուրքիայի հետ առաջիկա կոնֆերանսում ՀՄԽՀ-ի կողմից քննարկման ներկայացվող հարցեր» վերնագիրը կրող հուշագրում այլ խնդիրների թվում հայկական կողմն առաջարկում էր ՀՄԽՀ օգտին սահմանների որոշ ուղղումներ կատարել Նախիջևանի երկրամասում և Արփաչայի գոտում, Հայաստանին վերադարձնել նրա միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի ավերակները և այլն: Սակայն հայկական առաջարկները կոնֆերանսում հանդիպեցին թուրքական կողմի համառ դիմադրությանը և մերժվեցին:

1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրած թուրք-անդրկովկասյան «Բարեկամության պայմանագիրը»² չնչին փոփոխություններով վերահաստատեց Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրով որոշված թուրք-անդրկովկասյան սահմանը: Խորհրդային կողմի միակ ձեռքբերումը կարելի է համարել այն, որ ՀՄԽՀ սահմանների մեջ ներառվեց նախկին Երևանի գավառի հարավում գտնվող վերը նշված եռանկյունին՝ շուրջ 260 քառ. կմ տարածքով: Ընդ որում, վերջինի մեջ էին մտնում նաև Արարատյան դաշտից Դարալագյազ (Վայոց ձոր) տանող ճանապարհը (այն այսօր էլ չի կորցրել իր ռազմավարական նշանակությունը) վերահսկող Քյարքի (այժմ՝ Տիգրանաշեն), ինչպես նաև Զա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1185, թ. 42-43:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), էջ 517-527:

Ֆարլու-Գյունութ (Գենուտ) զույգ գյուղերը, որոնք հետագա տարիներին աստիճանաբար «փոխանցվեցին» Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ին (35–40 քառ. կմ տարածքով)¹:

Ավելացնենք նաև, որ, ի տարբերություն Մոսկվայի պայմանագրի, որով Նախիջևանի տարածաշրջանի նկատմամբ խնամակալությունն Ադրբեջանն իրավունք չունեի զիջելու «մի երրորդ պետության», Մոսկվայի ջանքերով Կարսի պայմանագրից այդ պայմանը հանվեց: Թուրքիան, փաստորեն, «ճանաչում էր Անդրկովկասի նկատմամբ խորհրդային Ռուսաստանի ամբողջական վերահսկողությունը»²:

«Այդ գիջումների դիմաց,- ինչպես հետագայում հայտարարեց կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակության անդամ Մուխթար բեյը,- մենք Կարսի կոնֆերանսում ստացանք մեզ համար կարևոր իրավունքներ՝ Նախիջևանի շրջանից հարավ ընկնող տարածքները Թուրքիային միացնելու և եղբայրական Ադրբեջանի հետ անմիջական կապ ունենալու համար»³:

Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշման ներքո խորհրդային Հայաստանը թեև ստորագրեց Կարսի պայմանագիրը, սակայն նրա իշխանություններն առիթը բաց չէին թողնում իրենց դժգոհությունը հայտնելու համար: Կարսի պայմանագրի տակ իր ստորագրությունը դրած ՀՄԽՀ արտգործո՞ղկոմ Ասքանազ Մռավյանը նշում է. «Մենք չենք կարող երբևիցև հրաժարվել Խորհրդային պահանջներից, որոնք մեզ համար անհրաժեշտություն

¹ Հաշվարկները՝ Գ. Բաղայանի:

² О'Коннор Т.Э., Г.В. Чичерин и советская внешняя политика (1918–1930), Москва, 1991, с. 200.

³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 221, թ. 36:

են, մեր կենսունակության և ապրելու կարելիության առաջին պայմանը»¹:

«Ավելի ծանր և ավելի անօգուտ խաղաղություն, քան Կարսին է, հազիվ թե կարելի է գտնել պատմության էջերում»², - արձանագրում է հեղափոխական պատմաբան Բ. Բորյանը և իրավագիտուն նկատում, որ Կարսի պայմանագիրն «ըստ էության, այնպես էլ ֆորմալ, քաղաքական և միջազգային իրավական նորմերի տեսանկյունից ինքնուրույն փաստաթուղթ հանդիսանալ չի կարող, այլ կրկնում և ամրագրում է 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը»³:

Հետևաբար, քանի որ Մոսկվայի պայմանագիրն իր հերթին ստորագրվել էր միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքների խախտումներով (պայմանագիրը ստորագրող կողմերն առանց որևէ լիազորության միջամտել էին այն չստորագրած ինքնիշխան պետության (պետությունների) տարածքային ամբողջականության հարցերին), ուստի տարածքային սահմանազատման հարցում Կարսի պայմանագրի նկատմամբ Հայաստանն իրավական պարտավորություն չպետք է կրի:

Կարսի պայմանագրով որոշված թուրք-անդրկովկասյան սահմանի սահմանագծման աշխատանքներն արդյունավետ դարձնելու համար նշանակվեց թուրք-անդրկովկասյան սահմանագծման միացյալ հանձնաժողով՝ ՌՍԴԽՀ ներկայացուցչի մասնակցությամբ: Անդրկովկասյան պատվիրակությունների առաջարկով այդ հանձնաժողովն իր հերթին բաժանվեց երկու

¹ «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 21 հոկտեմբերի 1921, N 201:

² Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, часть II, Москва-Ленинград, 1929, с. 163.

³ Նույն տեղում, էջ 300-301:

ենթահանձնաժողովների՝ թուրք-հայկական և թուրք-վրացական սահմանագծերը տեղում ուսումնասիրելու և ճշգրտելու համար: Թիֆլիսում 1921 թ. դեկտեմբերի 10-ին համապատասխան քարտեզագրմամբ հաստատվեց թուրք-անդրկովկասյան սահմանագիծը (դելիմիտացիա)¹:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը Կարսի պայմանագիրը վավերացրեց 1922 թ. մարտի 20-ին, իսկ քենալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների փոխադարձ պայմանավորվածությամբ՝ վերջիններս պայմանագիրը վավերացրեցին միաժամանակ՝ 1922 թ. մարտի 16-ին²՝ Մոսկվայի ռուս-թուրքական թալանչիական պայմանագրի տարեդարձի օրը:

Կարսի պայմանագրի վավերացման արձանագրությունների փոխանակումից հետո առաջ եկավ ԽՍՀՄ-Թուրքիա սահմանագծի հստակեցման և միջպետական սահմանի երկայնքով սահմանանշաններ տեղադրելու հարցը: 1922 թ. վերջերից սկսվեցին սահմանանշան նախնական աշխատանքները: Մի քանի տարվա ընթացքում՝ բարդ ռելիեֆային և խիստ կլիմայական պայմաններում, հարյուրավոր սահմանապահ սպաների, զինվորների ու հողաչափ մասնագետների մասնակցությամբ զգալի աշխատանքներ տարվեցին սահմանազատման և հատուկ սահմանային ազդանշանների տեղադրման ուղղությամբ (դեմարկացիա)³:

¹ Հակոբյան Ա.Մ., նշվ. աշխ., էջ 262–263, 304:

² Պայմանագիրը վավերացրեցին Համառուսաստանյան կենտրոնական կառավարությունը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 46, թ. 35) և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը. 172 կողմ, 12 դեմ և 3 ձեռնպահ ձայներով (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 221, թ. 144):

³ Հակոբյան Ա.Մ., նշվ. աշխ., էջ 314:

Սահմանագծման նպատակով կազմակերպված խորհրդաթուրքական խառը հանձնաժողովը հիմնական աշխատանքները կատարեց 1925–1926 թթ. ընթացքում: Խորհրդային պատվիրակությունը ղեկավարում էր Օտտո Կարկինը (այնուհետև նրան փոխարինեց իր տեղակալ Ի. Շարսկովը), իսկ թուրքական պատվիրակությունը՝ Ֆահրի բեյը: Թուրքական կողմի որոշ ձգձգումներից հետո 1925 թ. հունվար-մայիսին Թիֆլիսում, Երևանում, Իզմիրում, Հաջիբայրամում (ներկայումս՝ Բազարան), Լենինականում, Կարսում տեղի ունեցած հանձնաժողովի և նրա կազմում գործող ջրային բաժանմունքի նիստերի ընթացքում քննարկվեցին կողմերի ներկայացրած սահմանագծման տարբերակները, Արաքս և Արփաչայ (Ախուրյան) գետերի հունների փոփոխության, գետերի հունով սահմանի անցկացման, կամուրջների, ձկնորսության, սահմանային սյուների տեղադրմանն առնչվող և մի շարք այլ հարցեր: Նիստերի ժամանակ տարակարծություններ առաջացնող խնդիրներից էր Արաքս գետի հունի փոփոխությունների ժամանակ առաջ եկած փոքր կղզյակների ու ծանծաղուտների հարցը: Չնայած թուրքական կողմի ներկայացրած հավակնոտ պահանջների՝ այդ տարածքների պատկանելության հարցը հիմնականում լուծվեց փոխզիջումային տարբերակով: Հարկ է արձանագրել, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով թուրքերին մեծ տարածքային զիջումներ կատարած խորհրդային կողմը սահմանագծային հարցերում շատ ավելի անզիջում էր¹: Հանձնաժողովի անդամներն այս ընթացքում ուսումնասիրություններ կատարեցին նաև վիճահարույց սահմանային հատվածներում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 289, թ. 19–50, գ. 326, թ. 12–13, 17–19 շրջ., գ. 329, թ. 1–59:

Խնդիրն այն է, որ սահմանագծման աշխատանքների ընթացքում Սագարաջուր, Չախմախ, Կարամադ, Տավշան-Ղշլաղ, Բաշ-Շորագյալ բնակավայրերի արոտավայրերի ու մյուս հողատարածքների մասնակի կորուստը սահմանագոտու հայ բնակչության համար անհարմարություններ էր ստեղծել: Թյուրիմացություններից խուսափելու համար հանձնաժողովի խորհրդային պատվիրակների համար պատրաստված տեղեկատու փաստաթղթերից մեկում առաջարկվում էր սահմանասյուններ տեղակայել այն վայրերում, որտեղ բնական սահմանագիծը բացակայում է¹: Խնդիրն այն է, որ Կարսի պայմանագրով սահմանագիծը հաստատվել էր սոսկ քարտեզի վրա՝ սահմանագոտու որոշ հատվածներում հաշվի չառնելով բնական վիճակը:

Պայմանագրի տեքստի և բուն տեղանքի անհամապատասխանությունները սահմանազատում կատարելու հարցում դժվարությունների էր հանգեցնում: Ըստ այդմ էլ՝ հայ գյուղացիները կանգնել էին սեփական հողերից զրկվելու իրական վտանգի առաջ: Խոսքը վերաբերվում էր Լենինականի գավառի մեկ տասնյակից ավել գյուղերի: Այսպես՝ թուրքական կողմում մնացող հողատարածքներ ունեին գավառի Օրխչի օղյի, Ներքին և Վերին Իբիշ, Վարթանլի, Գյուլիբուլաղ, Բաջօղլի, Ներքին Ղզլղաշ, Ղարամահմեդ, Արալլիս, Բաշ-Շորագյալ, Տավշան-Ղշլաղ գյուղերը: Դրանք վարելահողեր, յայլաններ, խոտհարքներ էին²: Հատկապես խնդրահարույց էր Բաշ-Շորագյալի հողատարածքների խնդիրը: Մասնավորապես 1925 թ. ապրիլի 20-ին Սահմանային հանրապետական հանձնաժողովին ուղղված գեկուցագրում ՀՄԽՀ հողագործության ժողկոմի տեղակալ Սուրեն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 406, թ. 3:

² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 326, թ. 33:

Շաղունցը և հողվարչության պետ Խաչատուր Ավդալբեկյանն առաջարկում էին սահմանագծման ժամանակ գյուղի բոլոր հողատարածքները թողնել հայկական կողմում: Ուշադրություն հրավիրելով բաշշորագյացիների՝ իրենց բնակության վայրը վերադառնալու պահանջի օրինականության ու դրա իրագործելիության հանգամանքի վրա՝ զեկուցագրի հեղինակներն ընդգծում էին, որ գյուղի բնակչության մեծ մասը թուրքական ջարդերից փրկվել է, սակայն գյուղում չեն բնակվում միայն սահմանագծի հստակ չլինելու և անվտանգության նկատառումներից ելնելով: Նրանք ժամանակավորապես հանգրվանել էին Լենինական քաղաքում և Նույնանուն գավառի տարբեր գյուղերում՝ անհամբեր սպասելով վերադարձի հնարավորությանը: Այդ պատճառով էլ չեն մասնակցել գավառում իրականացված հողաբաժանությանը, ժամանակավոր կեցության վայրերում հողով չեն բավարարվել և «ցայսօր մնայուն տնտեսությամբ կապված չեն այլ վայրի հետ»¹:

Խորհրդաթուրքական սահմանագծի հստակեցման և տեղում սահմանասյուների տեղադրման աշխատանքներն ընդհատումներով շարունակվեց ավելի քան մեկուկես տարի: Դրանց ավարտից հետո՝ 1926 թ. սեպտեմբերի 9-ին, Թիֆլիսում ստորագրվեց Խորհրդային Միության և Թուրքիայի Հանրապետության պետական սահմանագծի գլխավոր արձանագրությունը՝ իր հավելվածներով: Դրանով վիճահարույց տեղամասերից մասնավորապես Բաշ-Շորագյայի հողատարածքներն անցան Թուրքիային, Վարթանյի գյուղի հիմնական մասը, Աղբաբա լեռից հյուսիս ընկած 312 դեսյատին և Ղարամահմեդ գյուղի 61 դեսյա-

¹ Նույն տեղում, թ. 41 և 212.:

տին արոտավայրերը մնացին Խորհրդային Հայաստանի կազմում և այլն¹: Իսկ արդեն 1927 թ. հունվարի 8-ին Կարսում ստորագրվեց «Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության և Թուրքիայի Հանրապետության սահմանային գետերի, գետակների և առվակների ջրօգտագործման կոնվենցիան»՝ իր հավելվածով, որով կողմերը պայմանավորվեցին հավասարապես օգտվել գետերի, գետակների և առվակների ջրերից, հստակ սահմանվեցին ջրօգտագործման մանրամասները²:

Փաստորեն, 1925–1926 թթ. ընթացքում խորհրդաթուրքական խառը հանձնաժողովի կողմից հստակեցվեց 1921 թ. Մոսկվայի և դրա շարունակությունը հանդիսացող Կարսի ոչ օրինական պայմանագրերով որոշված հայ-թուրքական սահմանագիծը, որը վերասահմանագծման ենթարկվեց նաև հաջորդ տասնամյակներում:

1.4. Խորհրդային Ադրբեջանի ուրնձգությունները հայկական տարածքների նկատմամբ

Ադրբեջանառուսական խորհրդային զորքերի դեմ կենաց և մահու կռիվ մղող Սյունիքի պաշտպանները Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացմանը հաջորդող օրերին չհավատացին Զանգեզուրը Հայաստանի մաս հանդիսանալու խոստմանը: «Ազատ Սյունիք» հորվածաշարում ինքը՝ այդ պայքարի առաջնորդ Գարեգին Նժդեհը, Ադրբեջանի հեղկոմի հայտարար-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 29, գ. 1, թ. 8–24: Նաև՝ Арутюнян А., Из истории редемаркации советско-турецкой границы (1973 г.), «Вестник архивов Армении», 2008, № 1, с. 190.

² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 29, գ. 3, թ. 5–8 շրջ.:

րությունը հայությանը «խաբեպատիր խոստումներով կաշառելու» գործողություն էր համարում¹: Ավելին՝ արդեն 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Տաթևի վանքում տեղի ունեցած համազանգեզուրյան առաջին համագումարը որոշեց «Զանգեզուրը յայտարարել ժամանակաւորապէս ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրաւակարգ, մնալով անկախ՝ մինչև քաղաքական հնարավորութիւն կ'ունենայ միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ: Ինքնավար Սիւնիքի սահմաններն են Զանգեզուրի նախկին սահմանները»²: Այստեղ «մայր երկրի» տակ հասկացվում էր Հայաստանի Հանրապետությունը, այլ ոչ թե Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությունը: Ինքնավար Սյունիքը հռչակելով երբեմնի Զանգեզուրի գավառի սահմաններում՝ Գ. Նժդեհը դրանով հիմք էր ստեղծում ողջ Սյունիքը հայկական պետությանը (անկախ, կամ էլ թեկուզ՝ խորհրդային) միացնելու համար: Կարծում ենք, դրա համար իրավական հիմք էր հանդիսացել Երևանի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը, որով Հայաստանի ՍԽՀ-ի մեջ անվերապահորեն մտնելու էր ամբողջ Զանգեզուրի գավառը:

Այն հանգամանքը, որ զանգեզուրցիները կողմ չէին արտահայտվում ՀՍԽՀ-ին միանալուն, պայմանավորված էր երկրամասի հայության՝ շուրջ կես տարի խորհրդային զորամասերի դեմ պայքարելու իրողությամբ, Զանգեզուրում բռնկիկների կատարած դաժանություններով, ինչպես նաև նրանց ու առանձնապես Գ. Նժդեհի համոզումով, թե ՀՀ համար կործանարար հետևանք ունեցած թուրքական արշավանքը տեղի է ունեցել խորհրդային

¹ Նժդեհ Գ., Ազատ Սյունիք, Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 115:

² Գեղորդեան Վ., Լեռնասոցիալիստների հերոսամարտը (1919–1921), Գուրբուշ, 1923, էջ 111:

Ռուսաստանի և Ադրբեջանի հրահանգով և Հայաստանը պարտադրանքի արդյունքում է ընդունել, նրա բնորոշմամբ, «այսպես կոչված «խորհրդային» իրավակարգը»¹:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները 1920 թ. վերջին և 1921 թ. սկզբին Զանգեզուրի վրա վերահսկողություն տարածելու իրական հնարավորություն չունեին, ուստի բավարարվում էին միայն «դեկլարացիաներով»: 1921 թ. հունվարի 29-ին «Զանգեզուրի գյուղացիությանը» ուղղված դիմումում Հայաստանի հեղկոմը տեղեկացնում էր Ադրբեջանի հեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի հռչակագրի մասին, հայտարարում, որ խորհրդային իշխանության համար առաջնային խնդիր է Զանգեզուրը ՀՍԽՀ-ին միացնելը և առաջարկում վերջ տալ «աննպատակ դիմադրությանը և ճանաչել Հայաստանի խոր[հրդային] իշխանությունը»²: Սյունեցիներն ու նրանց հրամանատար Նժդեհը այս և նմանատիպ հայտարարություններին հավատ չընծայեցին:

1921 թ. ապրիլի 27-ին Տաթևի վանքում տեղի ունեցած Զանգեզուրի հայության երկրորդ համագումարում հնքնավար Սյունիքը վերանվանվեց Լեռնահայաստան, ստեղծվեց կառավարություն՝ Գ. Նժդեհի գլխավորությամբ³: Մինչ այդ՝ 1920 թ. ապրիլի սկզբին, Գ. Նժդեհը վճռական հակահարվածով թուրքաթարական միացյալ ուժերից մաքրել էր Որոտան և Հագարի գետերի ստորին ավազանի տարածքները՝ անվտանգության ապահով գոտու վերածելով Զանգեզուրի հարավարևելյան սահմանները: Միաժամանակ դրանով ճանապարհ էր հարթվում

¹ Նժդեհ Գ., Իմ պատասխանը. Հայաստանի ողբերգությունը թրքաբուլչնիկ փաստաթղթերի լույսի տակ, Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, էջ 214:

² ՀԱՆԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 169, թ. 1:

³ Ղեռըզեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 145-147:

դեպի օրհասական պայքար մղող Արցախ: Այս իրադարձություններից հետո է Նժդեհը մտահղացել Լեռնահայաստանի ստեղծման գաղափարը, որով կվերականգնվեին՝ պատմական Սյունիքի վարչական սահմանները Հազարի՝ (Ազարակուզեա)–Արաքս գծով: Դա է հավաստում նաև Ռոհտանի կոիվներին անմիջապես հաջորդած Չավնդուրի գավառի ազատագրման գործողությունը (6–13 ապրիլի 1920 թ.), որի շնորհիվ Չանգեզուրի գինված ուժերի վերահսկողության տակ հայտնվեց Բարթազ (Բարդութաղը) լեռնագագաթից մինչև Ողջի գետի ստորին սավազան տարածվող պատմական Կովսականը, մի տարածք, որը հայաթափվել էր նախքան XVIII դարը: Նույն ժամանակահատվածում հայկական վերահսկողությունը հաստատվել էր Սիսիանից արևելք ընկած լեռնային արոտավայրերի շրջանի վրա՝ մինչև Հազարիի Հոչանց (Հոչագ) վտակի վերին հոսանքը: Ուշագրավ է, որ այս սահմանները հետագայում փոխանցվեցին ՀԱՄԿ-ին և մինչև 1920-ական թվականների կեսերը համարվում էին վիճելի:

1921 թ. ապրիլին Լեռնահայաստանի հռչակումը և ևս 3–4 ամսով «Ազատ Լեռնահայաստանի գոյության» անհրաժեշտությունը Գ. Նժդեհը բացատրում է հետևյալով. որոշակի ժամանակ էր պետք 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Չանգեզուր նահանջած երևանյան գաղթականներին, մտավորականներին ու գինվորներին Իրան անցնելու համար¹: Մինչդեռ իրականում նա հույս ուներ արտաքին նպաստավոր իրավիճակի դեպքում Հայաստանից հեռացնել բոլշևիկներին:

¹ Նժդեհ Գ., Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը, Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, էջ 12, նույնի, Ազատ Սյունիք, Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, էջ 150:

Չանգեզուրի խնդիրը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու նպատակով 1921 թ. մայիսի 12–15-ին Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղում բանակցություններ տեղի ունեցան ՀՍԽՀ և Լեռնահայաստանի պատվիրակությունների միջև,¹ որոնք անարդյունք ավարտվեցին: Իսկ արդեն հունիսի 1-ին Լեռնահայաստանը վերանվանվեց Հայաստան,² ինչն ավելի զայրացրեց խորհրդային կողմին: Խաղաղ ճանապարհով Չանգեզուրը խորհրդայնացնելու փորձերի ծախսողումից հետո ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն 1921 թ. հունիսի 3-ին որոշեց հունիսի վերջին ռազմական ճանապարհով լուծել «հակահեղափոխական Չանգեզուրի» խնդիրը¹: Որոշման կենսագործումից առաջ՝ հունիսի 13-ին, ՀՍԽՀ ժողկոմխորհը նամակ-հայտարարությունով դիմեց Լեռնահայաստանի իշխանություններին: Հայտարարության համաձայն՝ երկրամասը կազմելու էր խորհրդային Հայաստանի մասը, ներում էր շնորհվելու խորհրդային իշխանությունների դեմ պայքարած գործիչներին և այլն²: Ինչպես Ղալաջուղի բանակցությունների ժամանակ, այնպես էլ այս հայտարարության մեջ չէր նշվում Չանգեզուրն ինչպիսի սահմաններով պետք է անցներ ՀՍԽՀ-ին: Ուստի «Չանգեզուր» հասկացության տակ պետք էր հասկանալ ողջ գավառը, մանավանդ որ այդպես էր նշվում Ադրբեջանի հեղկոմի հայտարարությունում և Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի մեջ:

Եվ միայն 1921 թ. հունիսի 26-ին վերագրավելով նախօրեին Յապոնի կողմից ռազմակալված Դարալագյազը՝ ՀՍԽՀ Կարմիր բանակը շարունակեց ռազմական գործողությունները՝ խնդիր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1187, թ. 13:

² «Խորհրդային Հայաստան», 19 հունիսի 1921, N 106:

դնելով պարտության մատնել Չանգեզուրում կենտրոնացած «հակահեղափոխական ուժերին» և երկրամասը միացնել Խորհրդային Հայաստանին:

Գարեգին Նժդեհը որոշում է դադարեցնել պայքարը. տեղի բնակչությանը պատգամելով չդիմադրել հայ-ռուսական կարմիր զորքերին և անխնա լինել՝ եթե հարձակում ձեռնարկեն ադրբեջանական ջոկատները: Հուլիսի 9-ին մի խումբ զինակիցներով նա անցնում է Արաքս գետի պարսկական ափը: Զարգացնելով առաջխաղացումը՝ հուլիսի 13-ին Խորհրդային ուժերը գրավեցին Մեղրի գյուղն ու Գենվազի շրջանը, երկրամասի Խորհրդայնացումն ավարտված էր¹:

Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունն ունեցավ այն արդյունքը, որ երկրամասի հայությունը փրկվեց ադրբեջանական ջարդերից, իսկ գավառի արևմտյան հատվածը միացավ Խորհրդային Հայաստանին, հակառակ դեպքում նրան կարող էր սպառնալ Նախիջևանի կամ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը: Ուստի պատահական չէ, որ Գ. Նժդեհի հետագայում գրած աշխատություններում կարմիր թելի նման անցնում է այն միտքը, որ իր և զինակիցների վերջնական նպատակը Սյունիքը Մայր Հայաստանի կազմում պահելն էր: Եվ այդ պայքարի հետևանքով կանխվեց երկրամասն Ադրբեջանին կցելու հեռանկարը, իսկ վերջնարդյունքում այն միացավ Խորհրդային Հայաստանին²:

¹ Տե՛ս Գևորգյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 173–175, Սիմոնյան Ա. Հ., Չանգեզուրի գոյամարտը (1920–1921 թթ.), Երևան, 2000, էջ 601–602:

² Մուքիսայան Հ. Կ., Սյունիքը Հայաստանի կազմում պահպանելու խնդիրը Գարեգին Նժդեհի աշխատություններում, «Լուսերի հասարակական գիտությունների», 2012, N 2–3, էջ 141–148:

Սակայն ողջ խնդիրն այն է, որ նման պնդումը միանշանակ չէ, քանի որ Խորհրդային Հայաստանին էր անցել միայն Զանգեզուրի արևմտյան մասը: Ասվածի վկայությունն է այն իրողությունը, որ ողջ Զանգեզուրում խորհրդային կարգեր հաստատելուց (1921 թ. հուլիսի 13) մեկ շաբաթ անց՝ հուլիսի 20-ին, ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների Խորհրդի (ժողկոմխորհ) հրատարակած «ՀՍԽՀ վարչական վերաբաժանումների մասին» դեկրետում շրջանցվեց Զանգեզուրի վերաբաժանման հարցը: Դեկրետի համաձայն՝ ՀՍԽՀ-ն բաժանվեց 8 գավառի, այդ թվում՝ Դարալագյազի գավառը՝ Քեշիշքենդի և Գնդևազի գավառակներով:

ՀՍԽՀ վարչական վերաբաժանումների մասին դեկրետի ընդունումից ավելի քան մեկ ամիս անց՝ 1921 թ. օգոստոսի 31-ին, ՀՍԽՀ ժողկոմխորհը որոշում ընդունեց «Զանգեզուրի գաւառ կազմելու մասին»: Այստեղ հստակ նշվում էր. «Զանգեզուրի՝ ՀՍԽ Հանրապետությանը կցած մասից կազմել առանձին Զանգեզուրի գաւառ (կենտրոնը՝ Գորիս)»՝ հետևյալ գավառակներով. Գորիսի, Դիսի (Տեղ), Տաթևի, Սիսիանի (կենտրոնը՝ Բոնակոթ), Ղափանի (կենտրոնը՝ Ղաթարի գործարանները) և Մեղրիի²:

Դեկրետում արձանագրված «Զանգեզուրի՝ ՀՍԽ Հանրապետությանը կցված մաս» արտահայտությամբ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները պարզորոշ կերպով մատնանշում էին, որ կա նաև Զանգեզուրի՝ ՀՍԽՀ-ին չկցված (այն է՝ ադրբեջանա-

¹ ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու. պրակ II, Էջմիածին, 1921, էջ 83-84:

² ՀՍԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1921, N 5, էջ 39-40: 1922 թ. ՀՍԽՀ-ում անցկացված համահայաստանյան գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալների համաձայն՝ Զանգեզուրի 5 գավառակներում ընդգրկված էին հետևյալ թվով բնակավայրեր. Ղափան՝ 80, Սիսիան՝ 37, Տեղ՝ 9, Տաթև՝ 8, Գորիս՝ 7, ընդամենը՝ 141 բնակավայր (Յուզակ Խորհրդային Հայաստանի բնակավայրերի, հրատ. ՀՍԽՀ վիճակետավայրության, Երևան, 1923, էջ 54-64):

Լան գերիշխանության ներքո գտնվող) մաս: Հիշեցնենք, որ Երևանի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով հանրապետության մաս էր ճանաչվում ամբողջ Զանգեզուրի գավառը:

Ուստի պատահական չէ, որ, ՀՅԴ հայտնի գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հայ-ադրբեջանական տարածքային վեճերը լուծելու բուշևիկյան իշխանությունների սկզբունքը «մաքիավեյան» է անվանում, որի արդյունքում «Զանգեզուրի գավառի մի մասը» միացվել է Ադրբեջանին¹:

Զանգեզուրում Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության և Ադրբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ԱՄԽՀ) միջև սահմանագծի անորոշ լինելը տեղում զանազան խնդիրների, թյուրիմացությունների առիթ էր դառնում: Ուստի առաջնային խնդիր էր ժամանակավոր սահմանագծի հաստատումը: Մանավանդ, որ անհրաժեշտ էր նաև պատրաստվել առաջիկայում կայանալիք տեղական խորհուրդների ընտրություններին: Այս հարցի կարգավորումը հանձնարարվեց Զանգեզուրում ՀՄԽՀ արտակարգ լիազոր Դրաստամաս Տեր-Սիմոնյանին:

Որքան էլ զարմանալի թվա, նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի տարածքում ՀՄԽՀ-ի և ԱՄԽՀ-ի միջև ժամանակավոր սահմանագծի որոշումը վերապահվեց ոչ թե միջպետական հանձնաժողովին, այլ Զանգեզուրի և Ղուբաթլուի կոմունիստներին, ինչը վկայում էր Ադրբեջանի կողմից իրականացվող անեքսիան քողարկելու ցանկության մասին:

1921 թ. հոկտեմբերի 12–13-ին 43 անձի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ ՀՄԽՀ Զանգեզուրի և ԱՄԽՀ Ղուբաթլուի գա-

¹ Ռուբեն, Զանգեզուրի պայքարը. «Դրօշակ», 1925, թիւ 6 (դեկտեմբեր), էջ 173:

վառների «պատասխանատու գործիչների» խորհրդակցություն, որի գլխավոր դերակատարներն էին՝ Դ. Տեր-Սիմոնյանը, Ղուբաթլուի գավառային գործադիր կոմիտեի նախագահ Գուսի Հաջինը, ԱԿ(Բ)Կ Ղուբաթլուի գավկոմի քարտուղար Աբաս Սուլթանովը, Ազիզ Մուսանը, Զանգեզուրի գավառային հեղկոմի նախագահ Գրիգոր Օհանջանյանը, Զանգեզուրի գավիեղկոմի անդամ-քարտուղար Գևորգ Սաֆրազբեկյանը, ՀԿ(Բ)Կ Զանգեզուրի գավկոմի քարտուղար Մնացական Թավաքալյանը, Զանգեզուրի գավիեղկոմի նախագահի տեղակալ Աշոտ Շախմուրադյանը: Հենց վերջինն էլ զեկուցեց «Ժամանակավոր սահմանների հարցը» թեմայով՝ շեշտելով, որ երկու շրջանների միջև ժամանակավոր վարչական սահմանների բացակայությունը խոչընդոտում է արդյունավետ աշխատանքին: «Ամբողջ գյուղեր չեն տեսնում խորհրդային իշխանությունը, այսինքն՝ չգիտեն վարչական տեսակետից ենթարկվում են Ղուբաթլուին, թե՛ Զանգեզուրին: Սահմանային շերտը, որտեղ իշխանություն չի հաստատվել, տարբեր բանդաների համար հավաքատեղի է հանդիսանում: Անհրաժեշտ է ժամանակավոր սահմաններ հաստատել»,- նշեց զեկուցողը¹:

Նման տարօրինակ և անհասկանալի ձևակերպումով մոռացության էր տրվում Ղուբաթլուի հիմնական մասի՝ Զանգեզուրի գավառի մասը լինելու իրողությունը: Կարծիքների փոխանակությունից հետո խորհրդակցության կայացրած որոշումը մեջբերում ենք ամբողջությամբ. «Ընտրել հանձնաժողով՝ պարզելու համար, թե որ գյուղերում են գյուղխորհուրդներ եղել, որոնց ներկայացուցիչները մայիսի 1-ին մասնակցել են համաարդրեջանա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, թ. 22 շրջ., ֆ. 146, ց. 1, գ. 48, թ. 13 շրջ.:

կան խորհուրդների առաջին համագումարին, այդտեղ պետք է տարածվի Ղուբաթլուի գործադիր կոմիտեի իշխանությունը, իսկ Զանգեզուրի հեղկոմի տարածք համարել այն, որը 1921 թ. հուլիսին մաքրվել է Նժդեհի բանդաներից: Հանձնաժողովի մեջ մտնում են Զանգեզուրի և Ղուբաթլուի հողային բաժինների և ներքին գործերի բաժինների վարիչները»¹:

Հարկ է նշել, որ նշված խորհրդակցության գումարումից մեկ օր առաջ՝ հոկտեմբերի 11-ին, հավանաբար Գորիսում «Ղուբաթլուի և Զանգեզուրի գավառների ադմինիստրատիվ ժամանակավոր սահմանները որոշելու. տապալված կառավարության սահմանները վերականգնելու հուլիսի 2-ի տվյալներով» հարցով 3 զանգեզուրցի գործիչների՝ գավիեղկոմի նախագահի տեղակալ Աշոտ Շախմուրադյանի, Հողային բաժանմունքի վարիչ Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանի և բաժանմունքի գործերի կառավարիչ (1921 թ. հուլիսի 9-ից մինչև սեպտեմբերի 6-ը բաժանմունքի վարիչ) Հովհաննես Ղուկասյանի մասնակցությամբ հատուկ նիստ էր գումարվել: Չափազանց հետաքրքիր օրակարգով այդ նիստն ընդունել էր հետևյալ որոշումները (մեջբերում ենք ամբողջությամբ).

«1. Դարալագեազի գաւառի ամբողջ սահմանագիծը ըստ հին վարչական սահմանագծի պահպանել Զանգեզուրի սահմանների մէջ:

2. Հիւսիսային սահմանը սկսում է՝ Դաւագեոզ լեռան գագաթից դեպի արևելք Զիվանշիրի գաւառի հին վարչական սահմանագծով մինչև Իւչբուլաղ լեռան գագաթը, այնտեղից դեպի հարավ-արևելք անցնելով Ֆիրին-չինգիլ լեռան գագաթը մինչև

¹ Նույն տեղում:

Ղզըլբողազ լեռնագագաթը, այնտեղից ուղիղ արևելք՝ մինչև Օլոռվար լեռան գագաթը, այնտեղից իջնելով հարավ-արևելք ուղղությամբ Իշըխլու և Քաչալ դաղ լեռնագագաթները՝ Ջիննի-գեօլը թողնելով թուրք քոչվորների իրաւասութեան տակ: Քաչալ դաղից սահմանագիծը տանել հետևեալ գիւղական հասարակութիւնների հողերի սահմաններով. Բայանդուր, Խոզնաւար, Քոսալար (Զաբուղը և Նաւրուզլուն թողնել Քուրդիստանի տերիտորիայի մէջ, սահմանագիծը անցնում է Հազարու գետի աջ ափով մինչև Կոռնիծոր գիւղը), Կոռնիծոր, Մազմազակ լեռան գագաթը, Ալիղուլիուշաղի, Գօարջիկ, Մամեղլու (Մամեղլու գիւղը իր հողամասերով թողնում է Ղուբատլուի սահմաններում), Ջիբիկլու, Չեյվայ, Չոր, Սյաղի, Գոյեալ, Եղուարդ (Սիրքաթասը մնում է Զանգեզուրի սահմաններում), Հազարագ, Գագալու (Ղարաբաբան մնում է Ղուբատլուի սահմաններում), Շախֆլու, Ղարագոլ (Ռազիդարան մնում է Ղուբատլուի սահմաններում) Հանդ, սահմանագիծը Հանդից իջնում է վերջինիս հասարակութեան հողերի սահմանագծով հետևեալ լեռնագագաթներով. Շուքիրաթագ, Բարթագ, Սագիրտ, Աղբանդ՝ մինչև Երասխ գետը: Պարսկաստանի սահմանը սկսում է Աղբանդ գագաթից Երասխ գետի հոսանքով՝ մինչև Նախիջևանի հին սահմանը: Նախիջևանի սահմանագիծը մնում է հին սահմանների մէջ»¹: Փաստացի հենց այս սահմանագծման հիման վրա էլ տեղի ունեցավ Զանգեզուրի գավառում ՀՍԽՀ-ի և ԱՄԽՀ-ի ժամանակավոր սահմանաքառանումը:

Փաստորեն, Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Զանգեզուրի գոյամարտի արդյունքում նախկին Ռուսական կայսրության ելի-

¹ ՀԱԱ. ֆ. 113, ց. 39, գ. 50, թ. 19 և շրջ., ֆ. 132, ց. 1, գ. 299, թ. 9 և շրջ.:

գավետալոյի նահանգի Զանգեզուրի գավառի արևմտյան մասը միացավ Խորհրդային Հայաստանին: Բացառված չէ, որ եթե մինչև 1921 թ. մայիս-հուլիսը (ադրբեջանական տեղական խորհուրդների ընտրությունների և Զանգեզուրի խորհրդայնացման շրջանը) Զանգեզուրի գավառից առավել քիչ տարածքներ գտնվեին Գ. Նժդեհի իշխանության տակ, ապա ավելի սեղմ կլինե՞ր Խորհրդային Հայաստանի տարածքը: Այս ամենով հանդերձ՝ պետք է փաստել, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագրի համաձայն Խորհրդային Հայաստանի մաս հանդիսացող Զանգեզուրի գավառը քողարկված կերպով բաժանվեց ՀՍԽՀ-ի և ԱՄԽՀ-ի միջև:

ՀՍԽՀ-ի և ԱՄԽՀ-ի միջև գոյություն ունեցող սահմանային խնդիրներին լուծում տալուն ուղղված իրական քայլեր սկսվեցին իրականացվել 1922 թ. սկզբից: 1922 թ. փետրվարի 8-ին Զանգեզուրի գավառային գործկոմին ուղղված գրությամբ ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Ա. Մռավյանը և ժողկոմատի քաղաքական բաժնի վարիչ Պ. Յակոբյանը տեղեկացնում էին, որ արտաքին գործերի ժողկոմատը մտադիր է առաջիկայում «վերջնականապես որոշել սահմանային հարցը Ադրբեջանի հետ» և խնդրում է համապատասխան զեկուցագիր պատրաստել՝ անդրադառնալով Զանգեզուր վերադարձած մահմեդականների քանակին, հայերի և մահմեդականների միջև եղած հարաբերություններին, Ղուբաթլուի գավգործկոմի, Քրդստանի հետ տեղական հայկական իշխանությունների ունեցած փոխհարաբերություններին, խնդրի լուծման սեփական առաջարկներ պատրաստել, ինչպես նաև տեղեկացնել, թե «Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև որ սահմանը Զանգեզուրում պիտի համարել ամենից շատ

համապատասխանող տեղական պայմաններին»¹: Բանն այն է, որ ՀՍԽՀ Ձանգեզուրի և ԱՍԽՀ Ղուբաթլուի գավառների միջև շարունակական վեճեր էին ընթանում հողային և վարչական սահմանների անորոշության պատճառով: Դրանց կարգավորմանն ուղղված գործնական քայլեր իրականացվեցին միայն Անդրդաշնության կազմավորումից հետո:

Հայաստանի Խորհրդայնացումից հետո նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառը ևս փաստացի բաժանվել էր ՀՍԽՀ Դիլիջանի և ԱՍԽՀ Ղազախի գավառների միջև: ՀՍԽՀ հյուսիսարևելյան սահմանահատվածում հայկական և ադրբեջանական սահմանակից գյուղերի միջև առկա հողային վեճերը 1921 թ. սեպտեմբերից սուր կերպով դարձյալ մեջտեղ եկան:

Դեռևս 1921 թ. մայիսին ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմատը տեղեկություններ էր ստացել ադրբեջանցի գյուղացիների կողմից սահմանային Լալիգեղ և Ուզունթալա հայկական գյուղերի հողերի բռնազավթման և Աքսիփարայի կիրճի անտառի ոչնչացման մասին²: Խորհրդային Հայաստանի հյուսիսարևելյան սահմանահատվածում ադրբեջանցի գյուղացիների կողմից սահմանախախտման, հայկական գյուղերում կատարած թալանի և վիճելի հողամասերի բռնազավթման վերաբերյալ հայկական կողմի բողոքները Խորհրդային Ադրբեջանի բարձրագույն իշխանություններին էր ուղարկվում ՀՍԽՀ արտգործժողկոմատի միջոցով: Արտգործժողկոմ Ա. Մոսվյանը կա՛մ Բաքվում ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ի. Դովլաթյանի միջոցով, կա՛մ էլ ան-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 156, թ. 1 և շրջ.:

² Նույն տեղում. գ. 45, թ. 54-55:

ծամբ խնդրի վերաբերյալ գրագրություն էր վարում Խորհրդային Ադրբեջանի արտգործոժողկոմ Մ.-Դ. Հուսեյնովի հետ: Հայկական կողմին ուղղված ադրբեջանական պատասխան գրությունները նույնպես ՀՄԽՀ արտգործոժողկոմատի միջոցով էր փոխանցվում Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին (մինչև 1922 թ. հուլիսին արտգործոժողկոմատի լուծարումը)¹: ՀՄԽՀ իշխանությունների արդարացի պահանջներն ու բողոքները փաստացի անուշադրության էին մատնվում Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից:

Դեռևս 1921 թ. գարնան կեսերից, երբ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից խորհրդայնացված էր Վրաստանը, ճնշված էր Հայաստանում բռնկված հակախորհրդային ապստամբությունը, իսկ Ջանգեզուրի (և դրանով իսկ Անդրկովկասյան ամբողջ տարածաշրջանի) խորհրդայնացման գործընթացը մտել էր որոշիչ փուլ, Անդրկովկասում խորհրդային քաղաքականությունը կենսագործող ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն ձեռնամուխ եղավ տարածաշրջանի խորհրդային հանրապետությունների միջև առկա տարածքային խնդիրների կարգավորմանն ու միջպետական սահմանների հստակեցմանը: Կավբյուրոյի 1921 թ. մայիսի 2-ի պլենումում քննարկվեց հանրապետությունների սահմանների հարցը և որոշվեց ստեղծել համապատասխան հանձնաժողով՝ կազմված Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչներից՝ Կավբյուրոյի անդամ Սերգեյ Կիրովի ղեկավարությամբ: Հանձնաժողովը պետք է մինչև հունիսի 1-ը պարզեր խնդիրը և ներկայացներ Կավբյուրոյին²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 222, թ. 2-10, ց. 2, գ. 45, թ. 83 և շրջ., գ. 98, թ. 86, 90 և շրջ., գ. 140, թ. 23-25:

² ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1185, թ. 7:

Հայաստանի հեղկոմի 1921 թ. մայիսի 9-ի նիստում քննարկվեց Հայաստանի սահմանների որոշման հարցը: Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ սահմանների հաստատման վերաբերյալ արտգործժողկոմի փոխանորդ Ա. Մուսվյանի զեկուցումը լսելուց հետո Հայկեղկոմը որոշեց Ա. Մուսվյանի նախագահությամբ (անդամներ՝ Ս. Համբարձումյան, Ա. Ղարազյոզյան, Հ. Լազյան) ստեղծել համապատասխան հանձնաժողով՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի սահմանները որոշելու նպատակով նյութեր պատրաստելու համար, ինչպես նաև սահմանների խնդիրը բարձրացնել հարևան հանրապետությունների կառավարությունների առջև¹:

Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ սահմանային հարցերի քննարկմանը պատրաստվելու գործում ձգայի աշխատանք էր կատարում ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը: Մայիսի 19-ին մի շարք ժողկոմատներին ու ժողտնտխորհին ուղղված գրությամբ արտգործժողկոմատի քարտուղար Մ. Խոջամիրյանն առաջարկում էր հաջորդ օրը ժամը 1-ին «ներկայինել Հայաստանի սահմանների որոշման խորհրդակցությանը»²: Ժողկոմատը տեղեկատվություններ էր պատրաստում, քարտեզներ հավաքում վիճելի տարածքների վերաբերյալ³:

ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. մայիսի 2-ի պլենումի որոշմամբ ստեղծված Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների սահմանները որոշող հանձնաժողովը Թիֆլիսում իր աշխատանքներն իրականացրեց հունիսի 25-27-ին: Հանձնաժողովում վրացիներից ներկայացված էին Սվանիձեն և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 15, թ. 17:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 66, թ. 2:

³ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 21, թ. 73:

Թորքիան, աղբբեջանցիներից՝ Հուսեյնովը, Հաջինսկին և Ռասուլզադեն, հայերից՝ ՀՄԽՀ միակ ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադյանը: Հանձնաժողովի նիստում վերջինս առաջարկեց ՀՄԽՀ-ին միացնել Լոռու չեզոք գոտին¹, Ախալքալաքի գավառը և Լեռնային Ղարաբաղը: Առաջարկը, սակայն, կտրականապես մերժվեց հանձնաժողովի աղբբեջանցի և վրացի ներկայացուցիչների, ինչպես նաև նախագահ Ս. Կիրովի կողմից: Նման իրավիճակում Բեկզադյանը հրաժարվեց հանձնաժողովի հետագա աշխատանքներին մասնակցելուց և պահանջեց վիճելի բոլոր հարցերը փոխանցել Կովկասյան բյուրոյի պլենումի քննարկմանը²:

Հուլիսի 2-7-ը Թիֆլիսում գումարված ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի որոշումների արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղն ապօրինաբար փոխանցվեց Աղբբեջանին³, Լոռու չեզոք գոտին մնում էր Հայաստանի կազմում, իսկ Ախալքալաքի և Խրամի (Ծալկայի) շրջանների հարցը փոխանցվեց

¹ Լոռու չեզոք գոտին, որն ընդգրկում էր շուրջ 40 գյուղեր, ստեղծվել էր 1919 թ. հունվարի 9-17-ին Թիֆլիսում Անտանտի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրված հայ-վրացական խորհրդածողովի որոշմամբ: Նրանով ժամանակավորապես «կարգավորվում էին» նախկին Ռուսական կայսրության Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի և Ախալքալաքի գավառների պատկանելության վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության և Վրացական Դեմոկրատական Հանրապետության միջև գոյություն ունեցող տարածքային վեճերը (տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 82-83): Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Լոռու չեզոք գոտու խնդրին միջամտեց Խորհրդային Ռուսաստանը, որի հենամար նպատակն էր Աղբբեջանից և Հայաստանից հետո խորհրդայնացնել նաև Վրաստանը: Խնդիրն իրականացնելու ճանապարհին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն և 11-րդ Կարմիր բանակի ռազմիկ-խորհուրդը, համագործակցելով ՀՄԽՀ իշխանությունների հետ՝ նախապատրաստում և 1921 թ. փետրվարի կեսերին Լոռու չեզոք գոտում ապստամբություն են բարձրացնում: Ապստամբության հաղթանակից հետո Լոռիում հաստատվում է խորհրդային իշխանություն, որը եկեղևրկվելու էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը: Չարգացնելով հարձակումը՝ փետրվարի 25-ին Կարմիր բանակը մտավ Թիֆլիս: Ինչի արդյունքում խորհրդային կարգեր հաստատվեցին նաև Վրաստանում (մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ.Ն., նշվ. աշխ., էջ 83-96):

² Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 640-642.

³ Մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության երրորդ գլխում:

Վրաստանի կոմկուսի Կենտկոմի քննարկմանը: Վերջինս հուլիսի 16-ին հաստատեց Լոռու չեզոք գոտու մասին Կովկասյան բյուրոյի պլենումի որոշումը, իսկ ինչ վերաբերում է Ախալքալաքի և Խրամի շրջաններին, ապա անընդունելի համարեց այդ շրջանները Հայաստանին միացնելը¹:

.. 1921 թ. օգոստոսի 15-ին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններին առաջարկեց սահմանագծման վերաբերյալ ընդհանուր պայմանագիր ստորագրել²: Սակայն հետագայում այդպիսի միասնական պայմանագիր չստորագրվեց: Մասնավորապես Հայաստանի և Վրաստանի միջպետական սահմանի վերջնական որոշումն ամրագրվեց երկկողմ համաձայնագրով. նոյեմբերի 6-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Մյասնիկյանը և Վրաստանի հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանին Թիֆլիսում համաձայնագիր ստորագրեցին երկու հանրապետությունների սահմանների որոշման վերաբերյալ: Կնքված համաձայնագրով Լոռու չեզոք գոտին մնաց Խորհրդային Հայաստանի կազմում, իսկ Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալաքի գավառների սահմանազատման համար հիմք էր ընդունվել ցարական շրջանի վարչական բաժանումը: 1922 թ. հունվարի 4-ին Հայաստանի և Վրաստանի ներկայացուցիչների միջև ստորագրված լրացուցիչ համաձայնագրով առավել հստակեցվեց երկու հանրապետությունների միջպետական սահմանագիծը³:

¹ ՀԱԱ, ՄԺՀ, № 1, գ. 7, թ. 43-45:

² ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1185, թ. 38:

³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1, թ. 66, գ. 55, թ. 3, 10, ֆ. 114, ց. 2, գ. 55, թ. 21 և շրջ., ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմատի ինֆորմացիոն բաժնի «Բիպետեն», թիվ 8, Երևան, 1922, էջ 7:

1921–1922 թվականներին Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հայ-ադրբեջանական սահմանազատման մասին վերջնական համաձայնագիր այդպես էլ չկնքվեց և հայ-ադրբեջանական սահմանը, փաստորեն, մնաց անորոշ:¹

Ամփոփենք, նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանի տարածքի և սահմանների ձևավորման գործընթացը 1920–1922 թթ. ընթացքով մի քանի փուլերով. ա) 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով, բ) Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. Խորհրդաթուրքական պայմանագրերով, գ) կենտրոնական և հանրապետական կուսակցական մարմինների առանձին որոշումներով: Արդյունքում, եթե 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով ՀՍԽՀ տարածքը, ինչպես նշվել է, պետք է կազմեր ավելի քան 43.000 քառ. կմ, ապա արդեն 1921 թ. վերջին – 1922 թ. սկզբին տառանվում էր 32.000–33.000 քառ. կմ-ի սահմաններում՝ կրճատվելով ավելի քան ¼-ով:

Այսպիսով, ՀՍԽՀ տարածքի և սահմանների որոշման հարցում բոլշևիկյան Ռուսաստանը չպաշտպանեց Խորհրդային Հայաստանի և հայության շահերը: Հայկական տարածքների զգալի

¹ Ուշագրավ է, որ 1924 թ. Մոսկվայում հրատարակված «Сборник статистических сведений по Союзу ССР» գրքում ՀՍԽՀ տարածքը 1923 թ. մայիսի դրությամբ ցույց է տրված 30.349 քառ. վերստ կամ 34539 քառ. կմ (Поляков Ю.А., նշվ. աշխ., էջ 68): Իսկ Հայաստանում Անգլիական նպաստամատույց կոմիտեի կողմից 1923 թ. Վերջին կազմված տեղեկատու փաստաթղթերից մեկում նշվում է, որ Խորհրդային Հայաստանի տարածքը կազմում է 33.000 քառ. կմ (ՀԱԱ, ֆ. 115, ց. 3, գ. 150, թ. 67): Ի դեպ, «ԽՍՀՄ վարչատարածքային բաժանումը 1927 թ.» վերնագրված տեղեկանքում նշված է, որ Անդրդաշնության կազմում ընդգրկվելու շքանում ՀՍԽՀ տարածքը կազմում էր 30.948 քառ. կմ, բնակչությունը՝ 867.671 մարդ («Совершенно секретно»: Лубянка-Сталину о положении в стране, т. 5, 1927 г., Москва, 2003, с. 788):

մասը ապօրինաբար հանձնվեցին քեմալական Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին: Դրանով, սակայն, Խորհրդային Հայաստանին պարտադրված տարածքային կորուստները չավարտվեցին, այլ շարունակվեցին հետագա տարիներին ևս: Խորհրդային Հայաստանը, ի վերջո, պարփակվեց խիստ խոցելի սահմաններում՝ ընդամենը 29.742,59 քառ. կմ՝ տարածության վրա:

¹ Տե՛ս Տեղեկատու, էջ 5:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ

2.1. Անդրկովկասյան դաշնության ձևավորումը

Անդրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի, տնտեսական ու ռազմաքաղաքական միավորման քաղաքականությունը պարտադրված էր խորհրդային Ռուսաստանի կողմից: Միավորման լավագույն ձև համարվեց խորհրդային ֆեդերացիան (դաշնությունը): Խորհրդային ղեկավարության կողմից նկատի էր առնվում նաև այն հեռանկարը, որ դաշնություն կազմող հանրապետությունների միջև վարչատարածքային սահմանազատման գործընթացը շատ ավելի դյուրին ընթացք կստանա:

Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների դաշնություն ստեղծելու գործընթացի արագացմանը նպաստեց 1921 թ. նոյեմբերի 3-ին Բաքվում կայացած ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումը՝ անդրկովկասյան հանրապետությունների կուսակցական ղեկավարության մասնակցությամբ: Պլենումի ընդունած «Անդրկովկասյան հանրապետությունների դաշնության մասին» բանաձևում անհետաձգելի ու անհրաժեշտ հա-

մարվեց անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև ռազմա-
քաղաքական, ֆինանսատնտեսական և արտաքին քաղաքակա-
նության ոլորտների միավորման դաշնային միութենական պայ-
մանագրի ստորագրումը, միասնական վարչատնտեսական և
քաղաքական կենտրոնի՝ Միութենական խորհրդի ստեղծումը:

Կովկասյան բյուրոյի պլենումի որոշումներին 1921 թ. նոյեմ-
բերի 29-ին անդրադարձավ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոն:
Սկզբունքորեն միանգամայն ճիշտ և իրականանալի համարելով
որոշումը՝ քաղբյուրոն նրա անմիջական իրագործումը համարեց
վաղաժամ: Հանձնարարվեց դաշնության հարցը հանրապե-
տություններում դարձնել համաժողովրդական քննարկման
առարկա, և դրա օգտին լայն քարոզչություն վարելով՝ խնդիրը
լուծել հանրապետությունների խորհուրդների համագումարների
միջոցով: Գործընթացը, սակայն, հարթ չէր ընթանում, այլակար-
ծություն և դիմադրություն էր ցուցաբերում Վրաստանի կոմկուսի
ղեկավարության մի մասը՝ հեղկոմի նախագահ Պ. Մդիվանու
գլխավորությամբ: Նրանք գտնում էին, որ դաշնության կազմա-
վորման համար չկան իրական նախադրյալներ, և այն պար-
տադրված է կենտրոնական իշխանությունների կողմից: Պնդե-
լով Անդրկովկասի հանրապետությունների իրական անկախույթ-
յունը պահպանելու անհրաժեշտության վրա՝ Մդիվանին և իր
կողմնակիցները հանդես էին գալիս հանրապետությունների
միջև երկկողմանի պայմանագրային հարաբերություններ հաս-
տատելու առաջարկությամբ: Վրացական կողմի հիմնականում
ճիշտ դիրքորոշումը կոմկուսի վերնախավի կողմից որակվեց որ-
պես ազգային թեքում, որի դեմ անզիջում պայքար ծավալվեց:

Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի պլենումը նոյեմբերի վերջին, իսկ Ադրբեջանինը՝ դեկտեմբերին, հավանության արժանացրեցին Անդրդաշնության կազմավորման մասին Կովկասյան բյուրոյի որոշումը: Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմը որոշմանը կողմ էր արտահայտվել ավելի վաղ՝ նոյեմբերի 14-ին: Գտնվելով սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակում՝ Հայաստանը, ի տարբերություն Վրաստանի և Ադրբեջանի, որոնց աշխարհագրական նպաստավոր դիրքը, բնական և նյութական պաշարները զգալի առավելություններ էին, ընդգրկվելով դաշնության մեջ, կորցնելու քիչ բան ուներ: Ընդհակառակը, Հայաստանի իշխանությունները դրանում էին տեսնում երկիրը և ժողովրդին արտաքին վտանգներից պաշտպանելու և սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակից դուրս բերելու լավագույն ճանապարհը:

1922 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին տեղի ունեցած Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կոմկուսների ու պատգամավորների խորհուրդների համագումարները հաստատեցին Անդրկովկասյան դաշնություն կազմելու անհրաժեշտությունն ու հրատապությունը: Դրանց հաջորդեց Անդրկովկասի կուսկազմակերպությունների առաջին համագումարը, որը կայացավ 1922 թ. փետրվարի 18-ից 22-ը: Համագումարը հաստատեց Անդրդաշնության Միությանական պայմանագրի տեքստը և Բարձրագույն տնտեսական խորհրդի մասին կանոնադրությունը: Քննարկված կազմակերպչական խնդիրների շարքում առանձնանում էր Կովկասյան բյուրոն լուծարելու և փոխարենը ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի Անդրկովկասի երկրամասային կոմիտե (Անդրերկրկոմ) ստեղծելու մասին համագումարի որոշումը: Վեր-

ջինիս կազմը հաստատվեց նույն օրերին Մոսկվայում: Կոմիտեի նախագահության կազմում ընդգրկվեց նաև Ա. Մյասնիկյանը:

Անդրերկրկոմի 1922 թ. փետրվարի 23-ի պլենումի առաջին իսկ նիստում որոշվեց անհապաղ կյանքի կոչել Անդրդաշնությանը և այդ նպատակով հրավիրել Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կենտգործկոմների ներկայացուցիչների լիազոր կոնֆերանս: Վերջինս իր աշխատանքները սկսեց 1922 թ. մարտի 11-ին Թիֆլիսում: Մարտի 12-ին ընդունվեցին Անդրկովկասի հանրապետությունների դաշնային միություն կազմելու մասին պայմանագիրը և Բարձրագույն տնտեսական խորհրդի մասին կանոնադրությունը: Դրանով իրականություն էր դառնում Անդրկովկասի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դաշնային Միությունը (ԱԽՍՀԴՄ): Լիազոր կոնֆերանսը թեև հաստատում էր Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի «լիակատար անկախությունը և ինքնուրույնությունը», սակայն իրականում Միութենական պայմանագիրը նախատեսում էր Անդրկովկասի հանրապետությունների ինքնիշխանության զգալի սահմանափակումներ: Մասնավորապես հանրապետություններում վերացվելու էին պետականությունն արտահայտող մի շարք առանցքային ժողկոմատներ՝ ռազմական, արտաքին գործերի, արտաքին առևտրի, ֆինանսների և այլն: Այդ ոլորտների կառավարումը փոխանցվում էր Անդրդաշնության գործադիր մարմնին՝ Միութենական խորհրդին, որի նախագահությունը քաղկացած էր երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչներից (Ա. Մյասնիկյան, Պ. Մդիվանի, Ն. Նարիմանով):

Անդրդաշնության ստեղծումը խորհրդային իշխանությունների համար ուներ զուտ քաղաքական նշանակություն: Նրա միու-

թե՛նական մարմինների կազմակերպչական թուլությունը, ինչպե՛ս նաև հանրապետությունների հակասությունները, այդ թվում՝ տարածքային-սահմանային սուր վեճերը, գործնականում հնարավորություն չտվեցին միության շրջանակներում հասնել համագործակցության ու փոխօգնության շոշափելի արդյունքների և ձեռքբերումների: Միությունը գոյատևեց ընդամենը մի քանի ամիս: 1922 թ. դեկտեմբերի 10-ից 13-ը Բաքվում հրավիրված Անդրկովկասի խորհուրդների առաջին համագումարում ԱԽՍՀԴՄ-ն վերափոխվեց Անդրկովկասի Խորհրդային Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության (ԱԽԴՍՀ): Համագումարն ընդունեց նաև ԱԽԴՍՀ Սահմանադրությունը և որոշեց խորհրդային մյուս հանրապետությունների՝ ՌՍԴԽՀ-ի (Ռուսաստան), ՈւՍԽՀ-ի (Ուկրաինա) և ԲՍԽՀ-ի (Բելառուս) հետ միավորվել ԽՍՀՄ-ի կազմում:

Ի տարբերություն Անդրկովկասի դաշնային միության՝ հանրապետության կազմում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ինքնուրույնությունն ու իրավունքներն ավելի էին սահմանափակվում և հավասարեցվում նվազագույնի: Անդրկովկասի դաշնային հանրապետությունը գոյություն ունեցավ մինչև 1936 թ. դեկտեմբերը¹:

* * *

Անդրկովկասյան Դաշնության կազմավորումից հետո Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի միջև գոյություն ունեցող խնդրահարույց հարցերի շարքում առաջնայիններից էին տարածքային-սահմանագծային խնդիրները: Բանն այն է, որ

¹ Մանրամասն տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, էջ 402–412:

սկզբունքային տարածայնությունների պատճառով որոշ դեպքերում հնարավոր չէր եղել միջպետական սահմանների մասին երկկողմ պայմանագրեր ստորագրել (մասնավորապես Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև): Անգամ հանրապետությունների միջև ստորագրված պայմանագրերն ու համաձայնագրերը վերջնական չէին, տարակարծությունների տեղիք էին տալիս: Սրանք սահմանային շերտում գտնվող հողատարածքների, անտառների, աղբյուրների պատկանելության և օգտագործման հարցում հանգեցնում էին վեճերի, երբեմն՝ նույնիսկ ընդհարումների: Այս ամենին ավելանում էին քոչի ու գաղթականների խնդիրները: Նշյալ իրողությունը Անդրդաշնության իշխանություններին հարկադրեց հողային հաճնաժողովներից զատ ստեղծել նաև նշյալ հարցերով զբաղվող հատուկ հանձնաժողովներ:

Նշված խնդիրների կարգավորման գործում առաջնային դեր ուներ Անդրդաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեն (Կենտգործկոմ, ԿԳԿ): Նույն սկզբունքով հանրապետություններում այդ գործառույթը վերապահված էր կենտգործկոմներին և գավառային գործկոմներին: Այսպես՝ Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայինների պատգամավորների խորհուրդների առաջին համագումարի կողմից 1922 թ. փետրվարի 2-ին ընդունված Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՀՍԽՀ) Սահմանադրության 37-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի խորհուրդների համագումարի և Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի իրավասության ներքո էր «Հանրապետության սահմանների որոշումն ու փոփո-

խումը, նաև դրա մասերի, ինչպես և Հանրապետությանը պատկանող իրավունքների օտարումը»¹:

Անդրդաշնության գոյության առաջին տարիներին սահմանային խնդիրներով, բացի պետական մարմիններից, նախկինի նման շարունակեցին զբաղվել նաև կուսակցական մարմինները (ի դեմս ՌԿ(Բ)Կ Անդրկովկասի երկրային կոմիտեի): Սահմանային վեճերը կարգավորող հանձնաժողովներ են կազմակերպել նաև Անդրդաշնության Միութենական խորհուրդը, նույնիսկ Կովկասյան կարմիր բանակի հրամանատարությունը²:

1922 թ. մայիսի 8-ին Միութենական խորհուրդը կազմեց Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանային վեճերը կարգավորող հանձնաժողով: Իսկ մայիսի 15-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմն անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների տարածքային-սահմանային վեճերը լուծող հանձնաժողովում ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ նշանակեց Մ. Ղարաբեկյանին³: Գոյություն ունեցող հողային վեճերը կարգավորելու նպատակով 1922 թ. հոկտեմբերի 30-ին պատկառելի կազմով առանձին հանձնաժողով կազմակերպեց նաև ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրյանը: Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվել էին երկրամասի երեք նշանավոր բուլշևիկ գործիչները՝ Գ. Օրջոնիկիձեն, Ն. Նարիմանովը, Ա. Մյասնիկյանը⁴:

Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1923 թ. փետրվարի 5-ի որոշմամբ ստեղծվեց գավառների հողային վեճերը որոշող

¹ ՀՍԽՀ Մահմանադրություն, «ՀՍԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու», 1922, N 8, էջ 63:

² Սահակյան Ա.Լ., Հայաստանը Անդրկովկասյան Դաշնության կազմում, Վախճան, 2013, էջ 175:

³ Նույն տեղում, էջ 176:

⁴ Ղազախեցյան Վ.Ն., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920–1929 թթ., Երևան, 1975, էջ 130:

կենտրոնական հանձնաժողով, որի նախագահ նշանակվեց ՀՄԽՀ կենտգործկոմի նախագահ Սարգ Համբարձումյանը, ում նույն թվականի մայիսի 14-ին փոխարինեց Սարգիս Կասյանը¹: Իսկ արդեն Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1924 թ. հունվարի 30-ի նիստում որոշում կայացվեց նշյալ հանձնաժողովը վերանվանել «Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողով» (փաստաթղթերում կրճատ անվանվում է նաև Հողհանձնաժողով) և հաստատել հանձնաժողովի հետևյալ կազմը. նախագահ՝ Սարգիս Կասյան, անդամներ՝ Ս. Յաղուբով և Ն. Խոմերիկի²:

Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1927 թ. հունիսի 20-ի նիստում քննարկվեց Անդրդաշնության հանրապետությունների միջև ծագած հողային և անտառային վեճերի վերաբերյալ հանձնաժողովի կազմած կանոնադրության նախագիծը, ինչը նպատակ ուներ գոյություն ունեցող սահմանային վեճերին լուծումներ գտնել: Ըստ այդմ էլ որոշվեց Կենտգործկոմի նախագահության հաստատմանը ներկայացնել հանձնաժողովի կանոնադրության խմբագրված տարբերակը: «Անդրդաշնության հանրապետությունների հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի» կանոնադրության առաջին կետի համաձայն՝ Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1924 թ. հունվարի 30-ի որոշմամբ գործող «Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողովը» վերանվանվեց «Անդրդաշնության հան-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 112. ց. 1. գ. 95, թ. 115, 131 շրջ.:

² Վրաստանի ազգային արխիվ (ՎԱԱ), ֆ. 607. ց. 1, գ. 23, թ. 6:

րապետությունների հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի»¹: Հանձնաժողովը գործելու էր Անդրդաշնության կենտրոնական ներքին նախարարության ներքո՝ հաշվետու լինելով նրան: Նրա մեջ մտնելու էին նախագահն ու 2 անդամները՝ նշանակված Անդրկենտրոնական կողմից, ինչպես նաև 6 անդամներ, որոնց ներկայացնելու էին դաշնության կազմի մեջ մտնող 3 հանրապետությունները: Այսինքն՝ յուրաքանչյուր հանրապետությունից նշանակվելու էր 2 ներկայացուցիչ, որոնք հաստատվում էին Անդրկենտրոնական նախագահության կողմից: Որոշման հատուկ կետով սահմանվում էր, որ Անդրդաշնության տարածքում գործող պետական հիմնարկությունները «պարտավոր են ներկայացնելու հանձնաժողովին բոլոր պահանջվող տեղեկություններն ու նյութերը», նաև անհրաժեշտ տեղեկություններ ու քաղաքատրություններ տալ հանրապետությունների կենտրոնականներին²:

Անդրդաշնության Կենտրոնական նախագահության 1929 թ. հուլիսի 22-ի նիստում հաստատվեց Կենտրոնական առընթեր հուլային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի նոր կազմ. Ս. Կասյան (նախագահ), Եգանով (նախագահի տեղակալ), Ս. Յակուբով, Գ. Ստուրուս (անդամներ): Հանձնաժողովի մեջ ընդգրկվելու էին նաև Անդրդաշնությունը ներկայացնող երեք հանրապետություններից երկուական ներկայացուցիչներ³: Անդրկենտրոնական նախագահության սեպտեմբերի 2-ի նիստում հաստատվեցին հանձնաժողովի նոր անդամները. ԱՍԽՀ-

¹ Ջրային վեճերի լուծումը հանձնվել էր Անդրկովկասի ջրային տնտեսությանը:

² ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1763, թ. 20–21:

³ ՎԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 1412, թ. 34: Հայաստանի Կենտրոնական նախագահության 1929 թ. օգոստոսի 7-ի որոշմամբ հանձնաժողովում ՀԱԽՀ ներկայացուցիչներ նշանակվեցին Ա. Երզնկյանը և Վ. Մամիկոնյանը (ՎԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 77, 86):

ից՝ Մ. Բաղիրովը և Մ. Շամսադինսկին, ՀՍԽՀ-ից՝ Ա. Երզնկյանը և Վ. Մամիկոնյանը, ՎՍԽՀ-ից՝ Ս. Զուլեյին և Վ. Վաշակիձեն՝:

Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող տարածքային-սահմանային վեճերին վերջ տալուն ուղղված Անդրկենտրոնի նախագահության 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում կայացված հայտնի որոշումից և դրա կենսագործմանն ուղղված գործուն քայլերից հետո Դաշնության ղեկավար շրջանակները հանգեցին այն համոզման, որ այլևս նպատակահարմար չէ Անդրկենտրոնին կից գործող Հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի գոյությունը: 1930 թ. սեպտեմբերի 22-ին Դաշնության ԿԳԿ-ի նախագահությունը որոշում ընդունեց հանձնաժողովը լուծարելու մասին: Այս որոշման հիման վրա սեպտեմբերի 30-ին Կենտրոնի փոքր նախագահությունը որոշում կայացրեց հանձնաժողովի լուծարման կարգի մասին: Ըստ այդմ՝ հանձնաժողովի բոլոր գործերը (նաև խնդրահարույց սահմանների վերաբերյալ) փոխանցվեց Անդրդաշնության հողագործության ժողկոմատին, որի իրավասությանը հանձնվեց լուծարվող հանձնաժողովի լիազորությունները²:

Հարկ է փաստել, որ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի գավառների ու շրջանների միջև առկա տարածքային-սահմանային վեճերին լուծում տալու նպատակով Անդրդաշնության գոյության ողջ ընթացքում վերջինի ղեկավար մարմինների նախաձեռնությամբ ու հսկողությամբ ստեղծվել և գործել են կենտ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 199, թ. 12, գ. 1412, թ. 89:

² Նույն տեղում, գ. 240, թ. 2 և շրջ.:

րոնական ու տեղական բազմաթիվ հանձնաժողովներ: Վարչատնտեսական սահմաններ հաստատելու նպատակով ստեղծված տեղական հանձնաժողովների մեջ մտնում էին մեկական ներկայացուցիչներ շահագրգիռ հանրապետություններից և Անդրկենտրոնական կողմից նշանակված ներկայացուցիչը: Տեղական հանձնաժողովների կողմից պատրաստված նյութերն ուղարկվում էին միութենական հանձնաժողովին, իսկ նրա միջոցով՝ Անդրկենտրոնական Նախագահություն, որի որոշումները համարվում էին վերջնական: Անդրդաշնության սահմաններում սահմանագծային աշխատանքներ իրականացնող կենտրոնական և տեղական հանձնաժողովների աշխատանքները կատարվում էին ձգձգումներով, հաճախ ուղեկցվում տեղական բնակչության դժգոհություններով:

2.2. Հայ-ադրբեջանական տարածքային-սահմանային խնդիրները

Անդրկովկասյան դաշնության կազմավորումից հետո հատկապես խնդրահարույց էր Խորհրդային Հայաստանի և Ադրբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ԱՍԽՀ) գրեթե ամբողջ սահմանային գոտում գոյություն ունեցող տարածքային-սահմանային սուր վեճերին լուծում գտնելը: Սա դժվարին խնդիր էր, քանի որ վիճելի տարածքների վերաբերյալ կողմերը սկզբունքային տարաձայնություններ ունեին: Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողովի կողմից 1925 թ. հունվարի 2-ին պատրաստված զեկուցագրի

համաձայն՝ ՀՍԽՀ-ի և ԱՄՄՀ-ի ողջ սահմանային շերտում վեճեր գոյություն ունեին 2 հատվածում՝ համապատասխանաբար Դիլիջան-Ղազախի, Զանգեզուր-Քրդստանի գավառների միջև: Համարվում էր, որ վեճեր չկային համապատասխանաբար Դիլիջանի, Նոր Բայազետի և Շամխորի, Նոր Բայազետի և Գյանջայի, Նոր Բայազետի և Քրդստանի, Դարալագյազի և Քրդստանի գավառների միջև¹: Փաստորեն, Անդրդաշնության օրոք հայադրբեջանական սահմանում առանցքային վեճերը, որոնց դեպքում կողմերը սկզբունքային տարակարծություններ ունեին, վերաբերվում էին Շինիխ-Այրումի շրջանի, Կապանի 21 գյուղերի և Մեղրու երեք գյուղերի պատկանելության հարցին, որին ավելացավ նաև Ալ լճերի խնդիրը:

Ստորև անդրադառնանք Անդրդաշնության օրոք ՀՍԽՀ հյուսիսարևելյան, արևելյան և հարավարևելյան սահմաններում հանրապետության ունեցած տարածքային կորուստներին ու մասնակի ձեռքբերումներին, ինչպես նաև ինքնավար Նախիջևանի հետ սահմանի հաստատմանը:



1920-ական թվականներին ՀՍԽՀ Դիլիջանի և ԱՄՄՀ Ղազախի գավառների միջև առկա ամենասուր տարածքային վեճը Շինիխ-Այրումի շրջանի հողատարածքների պատկանելության խնդիրն էր: Ընդհանուր առմամբ, այդ շրջանում վիճելի էր համարվում 15.659 դեսյատին տարածք, որից 6.751 դեսյատինը անտառներ էին, 3.621 դեսյատինը՝ ամառային արոտավայրեր, իսկ մնացած մասը՝ անասնապահական ձմեռանոցներ և գյու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 23 և շրջ.:

ղատնտեսության համար նպաստավոր հողատարածքներ: Այդ տարածքի վրա գտնվում էր 34 գյուղ ու գյուղակ, ուր բնակվող թուրքերի թիվը 4.124 էր (771 ծովա): 1923 թ. ապրիլին Դիլիջանի և Ղազախի գավառների վարչատնտեսական սահմանազծում անցկացվեց, որը հաստատվեց Անդրկենտգործկոմի կազմում գտնվող գավառների հողային վեճերը որոշող հանձնաժողովի 1923 թ. ապրիլի 28-ի նիստում: Որոշման համաձայն Շինիխ-Այրոսի շրջանում գտնվող 5.000 դեսյատին հողատարածքը ՀԱԽՀ Դիլիջանի գավառից հանձնվեց ԱՄԽՀ Ղազախի գավառին¹: Սակայն այս որոշման հիման վրա սահմանազատում չկատարվեց: 1923 թ. մայիսի 14-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահության որոշմամբ Դիլիջանի և Ղազախի գավառների միջև վեճերը որոշող հատուկ տեղական հանձնաժողովի ղեկավար նշանակվեց Ս. Յաղուբովը, ում հանձնարարվեց քննություն կատարել և 2 շաբաթվա ընթացքում Կենտգործկոմ ուղարկել վիճելի հարցերի վերաբերյալ կայացված որոշումները²: Այդուհանդերձ, իրավիճակը շարունակում էր լարված մնալ:

1925 թ. հունիսին տարածաշրջան գործուղվեցին Հողհանձնաժողովի աշխատակիցներ Յա. Կոչետկովը և Վ. Չխենկելին, իսկ նույն թվականի օգոստոսին՝ անտառային տեղամասերի հատուկ փորձագետներ³: Բանն այն է, որ 1923–1924 թթ. Ղազախի հողաշինարարական խմբի կազմած հատակագիծը հիմնված չէր 1923 թ. ապրիլի 28-ի որոշման վրա, և Խորհրդային Ադրբեջանն ապօրինաբար տիրացել էր ավելի մեծ հողատարածքի, քան նախատեսվում էր նշված որոշմամբ: Խորհրդային Ադրբեջանի ներ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 195, ֆ. 112, ց. 2, գ. 31, թ. 36:

² ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 131:

³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 195:

կայացուցիչները, ահաբեկելով անտառապետին, խախտել էին 1923 թ. որոշված սահմանը և գրավել շուրջ 7.000 դեսյատին տարածք: Շարունակելով ապօրինի գործողությունները՝ ադրբեջանցիները Ղազախի գավառի հաշվին իրենց ձեռքբերումը հասցրել էին մինչև 11.800 դեսյատինի¹: ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմատի բազմաթիվ դիմումների հիման վրա Հայկենտգործկոմի նախագահությունը 1925 թ. հոկտեմբերի 13-ին որոշեց դիմել Անդրկենտգործկոմին՝ առաջարկելով մինչև սահմանագծումը դադարեցնել հողաշինարարությունը Շինիխ-Այրումի շրջանում և ապօրինի գործողությունների համար պատասխանատվության ենթարկել Ղազախի հողաշինարարական խմբին: Հայկական կողմի կարծիքով՝ 1923 թ. ապրիլի 28-ին որոշված սահմանագիծը պետք է անցկացվեր երկու հանրապետությունների լիազորների ներկայությամբ, և միաժամանակ Դիլիջանի ու Ղազախի գավառների միջև սեպածն մտնող համահավասար հողամասի փոխանակություն կատարել: Այսինքն՝ 4.000 դես. տեղամասի դիմաց ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն առաջարկում էր տարածքով ու բնակչության թվով համահավասար տեղամաս տրամադրել Բաշքենդի շրջակայքում: Այս դեպքում խնդիրն այն էր, որ Շինիխ-Այրումի շրջանի թուրք և Բաշքենդի շրջանի հայ բնակչությունը մերժում էին տեղափոխվել հարևան հանրապետություններ²: Փաստորեն, ՀՍԽՀ իշխանությունները ոչ առանց հիմքերի մտավախություն ունեին, որ ազգագրական հիմքի վրա կատարված այս սահմանագատումը հետագայում կարող է կրկին բարդություններ առաջացնել վարչական վերաբաժանման ժամանակ և, բացի այդ,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 31, թ. 36:

² Նույն տեղում. թ. 32-37:

սեպաձև խրվելով Հայաստանի տարածքում, ադրբեջանաբնակ գյուղերը «սովորության համաձայն» ապագայում կփորձեին հայկական գյուղերի հաշվին ընդլայնել իրենց հողատնարածքները:

1925 թ. նոյեմբերի 2-ի նիստում Անդրկենտրոնականի հող-հանձնաժողովը, քննելով հարցի վերաբերյալ եղած նյութերը, եկավ այն եզրակացության, որ խնդրի վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ է շուտափույթ նիստ հրավիրել՝ երկու հանրապետությունների հողժողկոմների մասնակցությամբ: Դրանից հետո նոյեմբեր ամսվա ընթացքում հողհանձնաժողովը մի քանի անգամ հարցը վերանայելու համար նիստեր հրավիրեց, որոնց Ադրբեջանի ներկայացուցիչը չժամանեց: ԱՄԽՀ հողժողկոմ Դ. Բունիաթադեն ներկայացավ միայն 1927 թ. հունվարի 11-ին Ս. Կասյանի գլխավորությամբ տեղի ունեցած Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողերի, անտառների, ջրօգտագործման վեճերը լուծող հանձնաժողովի և նույն օրը տեղի ունեցած Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստերին, որոնց ՀՄԽՀ-ի կողմից մասնակցում էր հողժողկոմ Ա. Երզնկյանը¹: Այդ որոշման համաձայն Շինիխ-Այրումի շրջանի ամբողջ տարածքը (11.659 դեսյատին) ճանաչվեց Ղազախի գավառի մաս, իսկ շրջանին կից անտառի վիճելի տարածքը (4.000 դեսյատին)՝ Դիլիջանի մաս: Միևնույն ժամանակ, նկատի ունենալով, որ ՀՄԽՀ Բաշքենդ գյուղն այդ դեպքում կհայտնվեր Ղազախի գավառում, որոշվեց առանձնացնել մի հողաշերտ՝ ամառային արոտավայր, որը տարածքային առումով գյուղը կկապեր Դիլիջանի հետ: Սակայն հենց նույն օրը որոշումը չեղյալ համարվեց, քանի որ Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, ք. 195-196:

Երզնկյանն այս հարցը կապում էր ՀՍԽՀ և ԱՍԽՀ միջև Ալ լճեր ամառային արոտավայրի 12.000 դեայատին տեղամասի համար ընթացող վեճի հետ, որը նախատեսվում էր հանձնել Նոր Բայազետի գավառին¹: Նշենք, որ կողմերը դեռևս 1923 թ. ապրիլից Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նիստերում արծարծվող այս հարցի առնչությամբ կրկին համաձայնության չեկան: Նշյալ հարցի վերաբերյալ վերջնական համաձայնություն կայացվեց Անդրկենտգործկոմի նախագահության 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում, որտեղ որոշվեց հաստատել 1927 թ. հունվարի 11-ին կայացած համաձայնությունը²: Նշված որոշմամբ Բաշքենդը ՀՍԽՀ-ի հետ էր կապվելու նեղ հողաշերտով, որը հետագայում անցավ Ադրբեջանին³:

Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն քայլեր ձեռնարկեց կայացված որոշումը կենսագործելու նպատակով: 1929 թ. ընթացքում մասնավորապես Շինիխ-Այրումի անտառային շրջաններում տեղադրվեց սահմանային 45 տեղանշան՝ պլանով նախատեսված 40 կմ երկարության վրա: Պատրաստվել էր նաև համապատասխան նախագիծ՝ Բաշքենդ գյուղը հարակից տարածքներով ՀՍԽՀ-ին միացնելու համար: Հետագուովել էր նշված գյուղի և Շինիխ-Այրումի գյուղընկերության հողօգտագործման դրույությունը, տեղում քննվել և պլանի մեջ էր ներառվել վիճելի 4.844 հեկտար տարածք: Կենտգործկոմի որոշմամբ նախատեսվում էր նաև Շինիխ-Այրումի շրջանի հողերից օգտագործման համար մի փոքր մաս հատկացնել Բաշքենդ գյուղի բնակիչներին: Սակայն, ինչպես ակնհայտ երևում է Անդրկենտգործկոմի նախագահությ-

¹ ՎԱԱ. ֆ. 607, ց. 1, գ. 1136, թ. 17 և շրջ.:

² ՀԱԱ ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 78:

³ Մահակյան Ա.Լ., նշվ. աշխ., էջ 182:

յան 1929 թ. հուլիսի 20-ի նիստի որոշումից, պատճառաբանելով շրջանում հողի սակավ լինելը, մերժվեց յուրաքանչյուր շնչին գոնե 0,75 հեկտար տարածք տրամադրելու առաջարկը¹:

Սուր վեճեր գոյություն ունեին նաև Շինիխ-Այրումի շրջանին սահմանակից առանձին գյուղերի միջև գտնվող հողատարածքների համար, որոնց լուծումը, կապված հողհանձնաժողովի աշխատանքների ոչ ճիշտ կազմակերպման, երբեմն թույլ տրված սխալների և ապօրինությունների հետ, երկարաձգվում էր: Այսպես՝ 1922 թ. սահմանային վեճեր գոյություն ունեին հայկական և մուսուլմանական Թաթուր, Չախմախի (ԱՍԽՀ) և Լալիգեղ (Լալաքենդ) (ՀՍԽՀ), գյուղերի, Կոթի (ՀՍԽՀ) և Դաշսագլի (ԱՍԽՀ) գյուղերի միջև «Կարաչալ» տեղամասի համար՝ 304 դեսյատին տարածքով, Կողը (ՀՍԽՀ) և Շիխի (ԱՍԽՀ) գյուղերի միջև «Չամչա» (փաստաթղթերում հանդիպում է նաև «Չոմչա» տարբերակով) տեղամասի համար՝ 940 դեսյատին տարածքով, Դովեղ (ՀՍԽՀ) և Քյամարլի (ԱՍԽՀ) գյուղերի միջև «Բաղման-ջալախ» կոչվող տեղամասի նկատմամբ և «Աջի» (ռուսերեն՝ Аджы) տեղամասը՝ 1002 դեսյատին տարածքով, Բարանա (ՀՍԽՀ) և Ղայմախի (ԱՍԽՀ) գյուղերի միջև²:

Վերը թվարկված գյուղերի միջև վիճելի հողատարածքների պատկանելության հարցը մանրամասն քննարկվեց Տավուշի, Քարվանսարայի և Ղազախի գավառների սահմանային շրջանների վեճերը կարգավորող հանձնաժողովի 1922 թ. մայիսի 27-ի նիստում, որտեղ թվում էր, թե վերջնականորեն լուծում տրվեց քննարկվող հարցերին՝ մասնավորապես հայկական և մուսուլ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 1412, թ. 37 և շրջ.:

² Նույն տեղում, գ. 168, թ. 26 և շրջ.:

մանական գյուղերի միջև ծագած վեճերին, որն առավել խնդրահարույց էր: Բանն այն էր, որ մուսուլմանները գրավել էին հայերին պատկանող, բայց իրենց տիրույթների մեջ խրված հողերի մեծ մասը և հրաժարվում էին վերադարձնել: Նիստում որոշվեց հայերին վերադարձնել իրենց հողակտորները, իսկ մուսուլմաններին հնարավորություն ընձեռել մինչև բերքի հավաքումն օգտվել հայկական հողերից, որից հետո վերադարձնել: Այս և մյուս հողատարածքների հարցերին նիստում որոշակի լուծում տրվեց, որն ամրագրվեց Անդրդաշնության Միութենական խորհրդի նախագահության 1922 թ. մայիսի 29-ի նիստում¹: Միևնույն ժամանակ առաջարկվեց տեղերում ստեղծել առանձին հարցերի կարգավորման խառը հանձնաժողովներ:

Սակայն խնդիրն այսքանով չավարտվեց: 1922 թ. հունիսի 6-ին Խորհրդային Ադրբեջանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի միջնորդությամբ Միութենական խորհուրդը որոշեց վերանայել հողային վեճերի մասին կայացված որոշումները²: Արդեն նույն թվականի հոկտեմբերի 30-ին տեղի ունեցած ՌԿ(Բ)Կ Անդրերկրկոմի նախագահության նիստում որոշվեց ստեղծել նոր հանձնաժողով՝ Գ. Օրջոնիկիձե, Ն. Նարիմանով, Ա. Մյասնիկյան կազմով³: Միևնույն ժամանակ արձանագրվեց, որ Միութենական խորհրդի մայիսի 29-ի նիստի որոշումները կյանքի չեն կոչվել: Սա ակնհայտորեն ադրբեջանական իշխանությունների վարած «հետևողական» աշխատանքի արդյունքն էր: Այդ էր պատճառը, որ գյուղերի միջև գտնվող հողատարածքների հարցի լու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 84, թ. 1:

² Харманджрян С.В., Ленин и становление Закавказской федерации 1921–1923 гг., Ереван, 1969, с. 278.

³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 35, թ. 50 և շրջ.:

ծումը երկարաձգվեց մինչև 1920-ական թվականների վերջը: Ընդ որում, գյուղերի միջև վեճերի ծագման նախապատմությունը ներկայացնող տվյալներից ակնհայտ երևում է, որ հաճախ վեճերն առաջանում էին աղքեջանցի խոշոր հողատերերի (փաստաթղթերում նշվում է՝ կալվածատերեր) պատճառով, ովքեր իրենց հողակտորները վաճառում էին հայերին, իսկ հետո առանց հիմքի հետ էին պահանջում¹:

1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին տեղի ունեցած Անդրկենտգործկոմի նախագահության նիստում որոշվեց Կողբ (ՀԽԱՀ) և Շիխի (ԱՍԽՀ) գյուղերի միջև վիճելի համարվող «Չամչա» տեղամասը տալ շիխիցիներին: Սակայն այս որոշման դեմ հանդես եկավ ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն՝ պատճառաբանելով կողբեցիների սակավահող լինելը և խնդրեց հարցը վերանայել: Արդյունքում՝ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահությունը 1924 թ. մարտի 17-ին որոշեց վերանայել որոշումը: Սահմանվեց, որ հարցի վերաբերյալ Կենտգործկոմի հողային վեճերը որոշող կենտրոնական հանձնաժողովի կայացրած որոշումը վերջնական և անբեկանելի պիտի լինի²: Քննելով երկու գյուղերի հողերի քանակի, չափի և բնակչության վիճակի վերաբերյալ ներկայացված նյութերը՝ Հողհանձնաժողովի 1924 թ. հոկտեմբերի 27-ի նիստում որոշվեց տեղամասը հանձնել Կողբին³:

Հայկական Դովեղ և աղքեջանական Քյամարլի գյուղերի միջև վիճելի համարվող «Բաղմանչալախ» տեղամասի հարցը քննարկվեց Դաշնության գավառների միջև սահմանները որոշող

¹ Նույն տեղում, թ. 46 և շրջ.:

² Նույն տեղում, գ. 168, թ. 38 և շրջ.:

³ Нифтялиев И., Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, 2010, с. 187.

հանձնաժողովի 1923 թ. սեպտեմբերի 28-ի նիստում, որտեղ որոշվեց տեղամասը հանձնել Դովեդին: Այս որոշումը դժգոհության բերեց ընդունվեց քյամարլեցիների կողմից¹: Արդյունքում՝ 1925 թ. որոշվեց տեղամասը հավասարապես բաժանել կողմերի միջև:

Հատկապես դժվար էր հայկական Բարանա և ադրբեջանական Ղայմախի գյուղերի միջև գտնվող 1002 դեսյատին տարածքով «Աջի» տեղամասի հարցը, որը 1918–1920 թթ. գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետության կազմում: Տարածքին տիրելու դեպքում Ադրբեջանը հնարավորություն կունենար Հայաստանի հյուսիսարևելյան տարածքները կտրել միմյանցից: Բացի այդ՝ այստեղի անտառները բավականին ծառաշատ էին, իսկ արտատվայրերը՝ անասնապահության համար չափազանց հարմար: Ի վերջո, Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի 1924 թ. հոկտեմբերի 31-ի որոշմամբ տեղամասի հյուսիսարևելյան մասը՝ 612 դեսյատին տարածքով, հանձնվեց ԱՍԽՀ-ին, իսկ հարավարևմտյան մասը՝ 390 դեսյատին տարածքով, ՀՍԽՀ-ին²:

Ադրբեջանը հավակնություններ էր հանդես բերում նաև Լալիգեղ և Չախմախի գյուղերի միջև ընկած 69 դեսյատին տարածքի նկատմամբ: 1922 թ. սկսած քննարկումները հանգեցրին նրան, որ 1924 թ. հոկտեմբերի 8-ին որոշվեց այն թողնել Դիլիջանի գավառի սահմաններում³: Ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեին նաև այդ շրջանում գտնվող և Դիլիջանի գավառին պատկանող Սոֆլու, Բարխուդարլու և Վերին Աքսիփարա (Ոսկեպար) գյուղերը՝ ընդհանուր 3104 դեսյատին տարածքով, որոնք Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի հողային և անտառային վեճերը

¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 168, թ. 39, գ. 143, թ. 95 և շրջ.:

² Нифталиев И., նշվ. աշխ., էջ 187:

³ Նույն տեղում, էջ 192:

լուծող տեղական հանձնաժողովի 1929 թ. հուլիսի 19–20-ի որոշմամբ հանձնվեցին Դիլիջանի գավառին¹:

Թեև Անդրկենտրոնական նախագահության գործուն միջամտության արդյունքում 1929 թ. ընթացքում ՀՍԽՀ-ի հյուսիսարևելյան սահմանում առկա տարածքային վեճերի հիմնական մասը «լուծվել» էր, այդուհանդերձ գոյություն ունեին մասնակի վեճեր, որոնց լուծումը երկարաձգվեց մինչև Անդրդաշնության լուծարումը:

1930-ական թվականների սկզբներին ադրբեջանցիները հավակնություններ ներկայացրեցին ՀՍԽՀ Շամշադինի և ԱՍԽՀ Գետաբեկի շրջանների միջև գտնվող անտառային տարածքի նկատմամբ: Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի կայացրած որոշման համաձայն 1930 թ. այդ տարածքը ՀՍԽՀ մաս էր հանդիսանում, որն ամրագրվել էր 1932 թ. հրատարակված պետական քարտեզում: Ադրբեջանական կողմը տարբեր քայլերի էր դիմում՝ հաստատված սահմանագծի խախտմանը հասնելու համար: Բանն այնտեղ հասավ, որ 1936 թ. հունիսին երկու կողմերի մասնակցությամբ հանձնաժողով կազմվեց, որը տեղում քննարկեց Շամշադինի և Գետաբեկի շրջանների միջև առկա հողային-անտառային վեճերը և համապատասխան որոշում կայացրեց: Արդյունքում՝ որոշվեց շրջանների սահմանաբաժանման համար հիմք ընդունել 1930 թ. Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի կայացրած որոշումը²:

Ի դեպ, Խորհրդային Հայաստանի հյուսիսարևելյան հատվածում 1930-ական թվականների կեսերին վիճելի էր համար-

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 687, թ. 9, 13:

վում ՀՍԽՍՀ Իջևանի և ԱՍԽՍՀ Ղազախի շրջանների համապատասխանաբար Բաղանիս և Բաղանիս-Այրում գյուղերի միջև գտնվող Թարաքյամազարի հողակտորը: Խնդիրը կարգավորելու նպատակով ստեղծված Հայկական և Ադրբեջանական ԽՍՀ կենտրոնականների միացյալ հանձնաժողովը 1937 թ. սեպտեմբերի 13-ին որոշեց 30 հա տարածքով Թարաքյամազարի վիճելի հողամասը հանձնել Իջևանի Բաղանիս գյուղի օգտագործմանը, իսկ Իջևանի շրջանի ամառային արոտավայրերից 120 հա հանձնել Ղազախի Բաղանիս-Այրում գյուղի օգտագործմանը: Նշված որոշումը հաստատվեց ՀԽՍՀ ԿԳԿ-ի նախագահության 1937 թ. հոկտեմբերի 16-ի նիստում: Հանրապետության հողժողովումին հանձնարարվեց 10 օրվա ընթացքում իրականացնել կայացված որոշումը¹:

Այսպիսով՝ Անդրկովկասյան դաշնության օրոք, բազմաթիվ քննարկումներից հետո, ի վնաս հայկական շահերի և Խորհրդային Հայաստանին պատկանող տարածքների կորստի հաշվին «լուծում տրվեց» հանրապետության հյուսիսարևելյան սահմաններում գոյություն ունեցող տարածքային վեճերին: Դրա հետևանքով Խորհրդային Հայաստանը և նրա իրավահաջորդը հանդիսացող Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը հայտնվեցին ռազմավարական տեսակետից աննպաստ պայմաններում:

* * *

Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին հայկական իշխանությունը տարածվում էր նաև Ելիզավետպոլի

¹ Նույն տեղում, ց. 3, գ. 328, թ. 2:

(Գանձակի) նահանգի Ջևանշիրի գավառի արևմտյան բարձրլեռնային Մեծ և Փոքր Ալ լճերի (Ալագյուլար, թուրքերեն՝ *Alagöller*) վրա՝ շուրջ 260 քառ. կմ տարածությամբ: 1923 թ. հայկական կողմը հարց բարձրացրեց կցելու այդ տարածքը Նոր Բայազետի գավառին, ինչը հիմնավորվում էր վարչական կառավարման նպատակահարմարությամբ: 1923 թ. ապրիլի 23-ին հարցը քննարկվեց Անդրկենտրոնական նախագահության կողմից, սակայն խնդիրը մնաց չկարգավորված: 1926 թ. օգոստոսի 10-ին ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն Անդրդաշնության ԿԳԿ-ին խնդրեց արագացնել հարցի կարգավորումը: Հոկտեմբեր-դեկտեմբերին Դաշնության կենտրոնական կոմիտեի կից Հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովը մի շարք հարցումներ ուղարկեց ՀՍԽՀ և ԱՍԽՀ իշխանություններին: Ադրբեջանական կողմը փորձում էր հիմնավորել Քրդստանի քոչվորների՝ այդ տարածքներից օգտվելու անհրաժեշտությունը: Ալ լճերի ամառային արոտավայրի պատկանելության հարցն այնուհետև քննարկվեց Հողհանձնաժողովի 1927 թ. հունվարի 11-ի նիստում, սակայն կողմերի սկզբունքային տարաձայնությունների պատճառով համաձայնություն չկայացվեց¹: Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում, Դաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների սահմանային խնդիրներին առնչվող հարցերի թվում քննարկվեց նաև արոտավայրի հարցը, ուր որոշվեց ամբողջ վիճելի տարածքը հանձնել Քրդստանի գավառին²:

Նշված որոշումը հսորհրդային Հայաստանում միանշանակ չընդունվեց: Այսպես՝ 1930 թ. նոյեմբերի 12-ին ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ին

¹ ՎԱԱ. ֆ. 607, ց. 1, գ. 1136, թ. 8-9, 13, 16, 21:

² ՎԱԱ. ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 78:

ուղղված գրությունում հանրապետության Հողօրհկումատը բողոքում էր, որ արուտավայրի վերաբերյալ Անդրկենտգործկոմի որոշումը կայացվել է առանց տեղում զննություն-ուսումնասիրություն կատարելու, տեղական գործկոմների ու օրհկումատի կարծիքը հարցնելու: Շեշտվում էր, որ սեպի նման ՀՄԽՀ-ի մեջ մտած նշյալ տարածքը «յուր դիրքով, ջրային պայմաններով և այլն միանգամայն կտրված է Խ. Ադրբեջանի սահմանակից բոլոր շրջաններից (Քրդստան) և Բասարաբեջարի շրջանի շարունակությունն ու անբաժան մասն է կազմում: Նրա ռացիոնալ օգտագործումը (խոտհարքներ ու ջրեր) կապված է Բասարաբեջարի շրջանի գյուղերի հետ»: Վերջում օրհկումատն առաջարկում էր միջնորդել Անդրկենտգործկոմի առջև՝ հարցն ընդհանուր կարգով վերաքննարկելու համար: Այդ նպատակով առաջարկվում էր ՀՄԽՀ հողօրհկումատի մասնակցությամբ տեղում զննություն և մանրամասն ուսումնասիրություն կատարել, լսել տեղական գործկոմների կարծիքներն ու առարկությունները¹:

Սակայն ՀՄԽՀ հողօրհկումատն իր առաջարկներում հասպաղել էր: Բանն այն է, որ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի հատուկ հանձնաժողովն Ալ լճերի տարածքում սահմանագծման աշխատանքներն արդեն ավարտել էր: Ելնելով այդ իրողությունից՝ ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ի փոքր նախագահության 1930 թ. դեկտեմբերի 17-ի նիստում որոշվեց «հարցը համարել սպառված»²: Փաստենք, նշված տարածքը, բացի տնտեսական հարմարություններից, Խորհրդային Ադրբեջանին նաև ռազմավարական առավելություններ էր ընձեռում Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ: Ի դեպ, Ալ

¹ Նույն տեղում, գ. 551, թ. 8:

² Նույն տեղում, թ. 7:

լծերի շրջանը ներկայումս ներառված է Արցախի Հանրապետության Շահումյանի շրջանի կազմում:



Անդրդաշնության կազմավորման շրջանում ՀՄԽՀ Զանգեզուրի և ԱՄԽՀ Ղուբաթլուի գավառների միջև սուր հակասություններ գոյություն ունեին Տանձաբերի շրջանի և Շուռնուխի շրջանի անտառաշերտի պատկանելության հարցում: Զանգեզուրի տեղական ղեկավարները Երևան ուղարկած նամակներում ու զեկուցագրերում զգուշացնում էին, որ Տանձաբերի շրջանն Ադրբեջանին անցնելուց հետո Կապանի տարածաշրջանն «ընդմիջտ բաժանվում է Բուն Զանգեզուրից և Սիսիանից»: Շուռնուխի անտառը Զանգեզուրի համար ուներ ոչ միայն տնտեսական, այլև ռազմավարական կարևորություն: Այն գավառի բնակչության փայտի կարևոր շտեմարանն էր: Անտառի միջով էր անցնում նաև Գորիս-Կապան խճուղին:

1922 թ. հուլիսի 3-ին ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ի նախագահ Ս. Համբարձումյանին ուղղված զեկուցագրում ներկայացնելով Ղուբաթլուի հետ սահմանում գոյություն ունեցող իրավիճակը՝ Զանգեզուրի գավառը ծկոմի Հողային բաժնի վարիչ Մինասյանն առաջարկում էր շտապ լուծել գավառի հողային և վարչական սահմանների հարցը: Զեկուցագրի վերջում նա մատնանշում էր, որ, առանց այս հարցերի կանոնակարգման, երկու շրջանների միջև «նորմալ կյանք և բարյացակամ հարաբերություններ լինել չեն կարող»: Բանն այն է, որ Ղուբաթլուի շրջանի ղեկավարությունը և նրան ձայնակցող Ադրբեջանի ԿԳԿ-ն Զանգեզուրի սահմանա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 3, գ. 123, թ. 5 և շրջ.:

մերձ բնակավայրերում ապրող հայ գյուղացիներին տեղի-անտեղի պարբերաբար մեղադրում էին սահմանախախտման և սեփական տարածքում ոչ օրինական գործունեություն ծավալելու մեջ¹:

Ադրբեջանական իշխանություններն ամենատարբեր քայլերի էին դիմում՝ Ջանգեզուրի գավառի անգամ փոքրաթիվ մուսուլմանական բնակչություն ունեցող գյուղերն Ադրբեջանին բռնակցելու նպատակով: Մասնավորապես՝ 1921 թ. սկսած Ջանգելանի գավառը հավակնություններ էր հանդես բերում Մեղրու շրջանի Ալդարա և Թղութ սակավամարդ գյուղերի նկատմամբ: Ադրբեջանական իշխանությունների հրահրմամբ նշված գյուղերի մուսուլման բնակիչները հրաժարվում էին ենթարկվել ՀՍԽՀ տեղական իշխանություններին, վճարել հարկերն ու տուրքերը: Սա այն դեպքում, երբ շրջանի ղեկավարությունն ունեցած և ուղմիջոցներից սերմացու և անհրաժեշտ պարագաներ էր հատկացնում նշյալ գյուղերին²: Նման քայլերով ադրբեջանցիները հող էին նախապատրաստում վիճելի ճանաչված տարածքների պատկանելության հարցն իրենց օգտին լուծելու նպատակով:

1923 թ. հուլիսի 7-ին ԱՍԽՀ ԿԳԿ-ն դեկրետ հրապարակեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզ (ԼՂԻՄ) կազմավորելու մասին: Նույն օրը տեղի ունեցած ԼՂԻՄ-ի և Քրդստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովի նիստում որոշվեց նաև կազմավորել ինքնավար Քրդստան, որի սահմանները պետք է որոշվեր ԼՂԻՄ-ի սահմանների հաստատումից հետո: Արդեն հուլիսի 16-ին Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի նախագահությունը որո-

¹ Նույն տեղում, թ. 7 և շրջ.:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 62, թ. 16-18, ց. 2, գ. 19, թ. 26-27:

շում ընդունեց քրդերով բնակեցված տարածքներում Քրդստանի գավառ (այսպես կոչված «Կարմիր Քրդստան») կազմավորելու մասին: Ակնհայտ էր, որ Ղուբաթլուի գավառի հիմքի վրա ստեղծվող «Կարմիր Քրդստան» անվանումով արհեստական վարչական միավորի միջոցով ադրբեջանական իշխանությունները ձգտում էին բացառել ՀՍԽՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի միջև անմիջական ցամաքային կապի առկայությունը: Նշենք, որ 1920-ականների սկզբներին հայկական նշյալ երկու պետական կազմավորումների անմիջական ցամաքային կապը փաստող բազմաթիվ վկայություններ կան: Փաստորեն, նպատակային քաղաքականության արդյունքում Ադրբեջանը ոչ միայն նորանոր հողատարածքներ յուրացրեց տարածքային տեսակետից առանց այն էլ բզկտված Խորհրդային Հայաստանից, այլև բացառեց ԼՂԻՄ-ի հետ նրա տարածքային կապը¹:

Արխիվային վավերագրերը փաստում են, որ Խորհրդային Հայաստանում ամենևին չէին հաշտվել նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի՝ ՀՍԽՀ-ի և ԱՍԽՀ-ի միջև բաժանման փաստի հետ: Ասվածի վկայությունն է 1923 թ. օգոստոսի 30-ին ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմատի Հոդային բաժանմունքի կողմից հանրապետության ԿԳԿ-ի համար պատրաստած գեկուցագիրը ՀՍԽՀ Զանգեզուրի գավառի սահմանների մասին: Այն ստացել էր Զանգեզուրի գավառի ղեկավարի նախագահության հավանությունը²: Փաստաթղթի վերջում դրված է հողժողկոմ Արամայիս Երզնկյանի, ժողկոմատի Հոդային բաժնի վարիչ Խաչատուր Ավդալբեկյանի և ժողկոմատի գործավարի ստորագ-

¹ Բարսյան Դ., Կարմիր Քրդստան. կազմավորման և լուծարման աշխարհաքաղաքական ասպեկտները, «21-րդ դար», 2005, N 4, էջ 83-106:

² ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 11, թ. 42-43:

րությունները: Ամենայն հավանականությամբ, հեղինակը Խ. Ավ-
դալբեկյանն էր: Զեկուցագրին կից եղել է նաև համապատաս-
խան քարտեզ: Հայաստանի ազգային արխիվում մեզ չի հաջող-
վել գտնել այդ քարտեզը: Զեկուցագրի պատճենը որպես «ի գի-
տություն» օգոստոսի 31-ին ուղարկվել է ՀՄԽՀ ներքին գործերի
Ժողկոմատին¹:

Զեկուցագրում առաջարկվում էր սահմանային վեճերը լու-
ծող Անդրկենտրոնական հանձնաժողովի աշխատանքներին
մասնակցող ՀՄԽՀ ներկայացուցիչներին հանձնարարել Զանգե-
զուրի գավառի դեպքում հաճնել հետևյալ նպաստավոր սահմա-
նագծի հաստատմանը. «Հարավից Արաքս գետը (պարսկական
սահման), արևելքից (Խորհրդային Ադրբեջան)՝ Հազարու գետը
Արաքսի հետ խառնվելուց սկսված մինչև Աղ-Օղլան գետի միաց-
ման կետը՝ Ծիծեռնավանքի մոտ: Վերջին կետից սահմանն արև-
մուտք ձգվող ուղիղ գծով միանում է Կուճի-Ղուվչան (6.721) գա-
գաթի հետ և ապա 6.554, 9.219 և 10.482 բարձունքների ուղ-
ղությամբ ձգվող լեռնաշղթայի գծով միանում է Մըխթարյան
շղթայի հետ և Դալիդաղից (11.906) սկսած հին սահմանը նախ
Ջաբրայիլի և ապա Դարալագյազի ու Նախիջևանի գավառների
հետ պահում է անփոփոխ՝ մինչև Կարճևանի լեռները, որտեղ
սահմանագիծը լեռնաշղթայով և ուղիղ գծով Կալնեկ (7.075) գա-
գաթի վրայով միանում է Արաքսին՝ Զանգեզուրի գավառի մեջ
թողնելով Կարճևանի հարթությունը»²:

Այնուհետև նշյալ սահմանագիծն աշխարհագրական, վար-
չական և տնտեսական տեսակետից նպատակահարմար լինելը

¹ Նույն տեղում, թ. 41:

² Նույն տեղում, թ. 42:

հիմնավորող մի շարք տրամաբանված փաստարկներ էր բերվում: Նախ նշվում էր, որ սահմանն անցնելու է անմատչելի լեռնագագաթների և խորը ձորերի միջով, ապա՝ շեշտվում, որ մատնանշված սահմաններում վարչական տեսակետից դյուրին կլինի գավառի կառավարումը, այն հանդիսանում է մեկ տնտեսական միավոր, ուստի նպատակահարմար չէ նրա կենտրոնում ընկած անտառամասը երկու մասի բաժանել: Աննպատակահարմար էր համարվում «Կարմիր Քրդստանի» առանձնացումից հետո Ղուբաթլուի առանձին գավառի գոյությունը: Դրանով Կապանի շրջանը բուն Ջանգեզուրին կապող միակ ճանապարհը դուրս էր մնում Ջանգեզուրի գավառի վարչական սահմաններից, ինչն անթույլատրելի էր համարվում: Ջեկուցագրում ընդգծվում էր, որ սահմանագծի ցանկացած տարբերակի դեպքում Սիսիանի, Կապանի ու Մեղրիի շրջաններում մնալու է մահմեդական բնակչություն, «որի կրթական-կուլտուրական աշխատանքի կապը նույն ապարատի ձեռքով միանգամայն անհրաժեշտ է»: Ըստ այդմ էլ՝ փաստաթուղթն ավարտվում էր հետևյալ տողերով. «Խորհրդային կարգերում Ղուբաթլուի շրջանը չի կարելի զատել կարմիր Ջանգեզուրից, որը վերջնականապես ազատագրվել է ազգայնական, կղերական ու կալվածատիրական տարրերից ու նրանց վարած քաղաքականությունից: Ղուբաթլուի շրջանի աննորմալ գատումը կարող է ռեակցիա առաջ բերել Ջանգեզուրի աշխատավորության մտքերի մեջ, իսկ նրա միացումը Ջանգեզուրին կարող է միայն ուրախություն պատճառել դեռ մինչև այսօր մոլլաների, աղսակալների ու կալվածատերերի ազդեցությունից չազատագրված Ղուբաթլուի շրջանի աշխատավորությանը, որի ներկայացուցիչներին գավառի իշխանության կազմի մեջ մտցնե-

լու հեղափոխական քայլը պետք է կատարել օր առաջ»¹: Սակայն ՀՄԽՀ հողագործության ժողկոմատի առաջարկները կյանքի չկոչվեցին, դրանք չքննարկվեցին նույնիսկ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի հանձնաժողովների շրջանակներում: Գերիշխող մտայնության պայմաններում նույնիսկ տեսականորեն չէր քննարկվում միութենական հանրապետությունների սահմանների փոփոխության հարցը:

«Կարմիր Քրդստան» կազմակերպելու մասին որոշումից հետո առաջնային խնդիր դարձավ վերջինի սահմանների որոշումը, այդ թվում՝ ՀՄԽՀ Ջանգեզուրի գավառի հետ սահմանագծի հստակեցումը: 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստում քննարկվեց Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի միջնորդությունը՝ Քրդստանի և Ջանգեզուրի գավառների սահմանային վեճերը կարգավորելու մասին: Կենտգործկոմի որոշմամբ այդ նպատակով ստեղծվեց համապատասխան հանձնաժողով՝ Գեորգի Ստուրուայի նախագահությամբ և Քրդստանի ու Ջանգեզուրի գավառների գործկոմների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, որոնց հանձնարարվեց «լուծել նշված գավառների միջև գոյություն ունեցող բոլոր սահմանային վեճերը»²: Մեկ ամիս չանցած՝ նոյեմբերի 12-ին, Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն որոշեց նշված գավառների սահմանագիծը որոշող մեկ այլ հանձնաժողով կազմել՝ այս անգամ Սիլվեստր Թողրիայի ղեկավարությամբ³: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է պատմաբան Ա. Սահակյանը, այս իրողությունը «հետևանք էր այդ շրջաններում տի-

¹ Նույն տեղում, թ. 43:

² ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 173, К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918–1925: Документы и материалы, Баку, 1989, с. 206.

³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 186:

րող լարված դրության, որը երբեմն վերածում էր ընդհարումների»¹:

1923 թ. դեկտեմբերի 17-ին Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստում քննարկվեց Ս. Թողրիայի զեկուցումն իր ղեկավարած հանձնաժողովի աշխատանքների մասին: Ձեկուցման վերաբերյալ կայացված որոշումից պարզվում է, որ սահմանային խնդիրների կարգավորման սկզբունքների հարցում հանձնաժողովի անդամների միջև տարակարծություններ էին եղել: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ որոշվեց նոր հանձնաժողով ստեղծել՝ Մ. Օրախելաշվիլի (նախագահ), Ս. Լուկաշին, Ղ. Մուսաբեկով, Ս. Յաղուբով, Ս. Կասյան (անդամներ) կազմով²: Չնայած նորաստեղծ հանձնաժողովին վերջնական որոշում կայացնելու լիազորություն էր տրված, այդուհանդերձ, այս որոշմանը ևս վիճակված էր թղթի վրա մնալ:

Սահմանագծի անորոշ դրությունն անհանգստություն էր պատճառում զանգեզուրցիներին: Խնդիրն այն է, որ չէր դադարում Քրդստանի տարածքից տարբեր ավազակախմբերի կողմից սահմանակից հայկական գյուղերի վրա կատարվող պարբերական հարձակումներն ու թալանը: Զանգեզուրի գավաործկոմի բազմաթիվ դիմումների հիման վրա՝ ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն 1924 թ. մարտին սահմանախախտումների վերաբերյալ եղած նյութերը փոխանցեց երկու գավառների սահմանագիծը որոշող հանձնաժողովին³: 1924 թ. մայիսի 14-ին Անդրկենտգործկոմը Զանգեզուրի և Զրդստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովին (նախագահ՝ Շ. Էլիավա) հանձնարարեց առկա խնդիրներին լուծում տա-

¹ Սահակյան Ա.Լ., նշվ. աշխ., էջ 177:

² ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 143, թ. 27:

³ Նույն տեղում, թ. 182:

լու նպատակով մայիսի վերջին տարածաշրջան մեկնել¹: 1924 թ. հունիսին հանձնաժողովը Ձանգեզուրի և Քրդստանի գավառների սահմանագծման վերաբերյալ որոշում կայացրեց, որը 1924 թ. օգոստոսի 18-ին արժանացավ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի հավանությանը²: Այդուհանդերձ, այս և նմանատիպ որոշումները գործնական քայլերի չհանգեցրին: Անդրկենտրոնները ձգձգում էր մասնագետ հողաչափերի գործուղումը, որոնք պետք է վերջնականապես որոշեին սահմանային գյուղերի վեճի առարկա հանդիսացող հողատարածքների պատկանելության հարցը: Այս պատճառով վեճեր և տարբեր թյուրիմացություններ էին լինում հայ և ադրբեջանցի գյուղացիների միջև³: Նշված հանգամանքն առաջ էր բերում ՀՍԽՀ ղեկավարության դժգոհությունը:

Ձանգեզուրի և Քրդստանի գավառների միջև սահմանների գծման համար կազմվել էր տեղական հանձնաժողով՝ Յա. Կոչետկովի նախագահությամբ և Հայաստանի ու Ադրբեջանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Հանձնաժողովը տեղում աշխատանքներ իրականացրեց 1926 թ. սեպտեմբերի առաջին կեսին, իսկ նրա կայացրած որոշումներն ամրագրվեցին 1926 թ. սեպտեմբերի 12-ին, 14-ին և 15-ին կայացած նիստերում ընդունված որոշումներով⁴:

Նշված հանձնաժողովում՝ որպես ՀՍԽՀ հողժողկոմատի ներկայացուցիչ, ընդգրկվել էր նաև նշանավոր գրող, մասնագի-

¹ Նույն տեղում, թ. 269:

² Նույն տեղում, գ. 168, թ. 23 շրջ., 27 և շրջ.:

³ Նույն տեղում, գ. 2, գ. 62, թ. 4, 6-9:

⁴ Հանձնաժողովի նշված նիստերի արձանագրությունները տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 132, գ. 1, գ. 437, թ. 7-11:

տուրայամբ հողաշինարար Ակսել Բակունցը¹: Նրա կողմից ՀՍԽՀ հողժողկոմատի հողվարչությանը ներկայացված զեկուցագրերից պարզ է դառնում, որ հանձնաժողովը որպես աշխատանքի հիմք ընդունել էր դեռևս 1924 թ. հուլիսի 11-ին ՀՍԽՀ հողժողկոմ Ա. Երզնկյանի և ԱՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Մ. Բաղիրովի միջև կնքված համաձայնությունը²: Սակայն այդ համաձայնագրով անցկացված սահմանագիծը անհնար էր տեղում բնության մեջ անցկացնել, քանի որ որոշ մասերում անորոշ էր և վեճերի տեղիք էր տալիս: Վիճելի հողերի մի մասը, այսպես կոչված, նախկին «բեկական» հողեր էին, որոնք ցարական շրջանում գնվել էին այս կամ այն կողմի գյուղացիների կողմից: Հողօգտագործումը խառն էր, այսինքն՝ հայ և թուրք գյուղացիները կողք-կողքի կամ իրենց հողերի վրայով անցնելով մշակում էին այդ հողերը: 1924 թ. հուլիսի 11-ի համաձայնագրով սահման էր ընդունվել Գորիս-Կապան խճուղին, որն անորոշություն էր մտցնում շրջանում, քանի որ որոշ հայկական գյուղերի վարելահողեր հայտնվում էին խճուղուց այն կողմ: Հայկական կողմն առաջարկում էր սահմանագիծը որոշ փոփոխության ենթարկել իրավիճակը շտկելու համար, որին դեմ էին արտահայտվում և՛ հանձնաժողովի նախագահ Յա. Կոչետկովը, և՛ Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Ասադ Կարաևը: Հետագայում տեղի ունեցած քննարկումների արդյունքում որոշակի համաձայնություն կայացավ, սակայն, ինչպես նշում է Ա. Բակունցը, հանձնաժողովի աշխատանքների արդյունքում տուժող կողմը մեծ մասամբ եղել է Ջան-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 62, թ. 18, Ղազարիսցյան Վ., Ակսել Բակունցի գործունեությունը ՀՍԽՀ հողժողկոմատի կոլեգիայում (1925–1928 թթ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1979, N 2, էջ 90–100:

² Բակունց Ա., Երևեր, և. 4, Երևան, 1984, էջ 481:

գեզուրի հայությունը: Այդ է փաստում նաև ամենայն հավանականությամբ 1929 թ. Հայկենտգործկոմի կողմից կազմված աղյուսակը, որտեղ տրվում է հայկական գյուղերից Քրդստանի գավառին անցած հողատարածքների պատկերը¹:

Ա. Բակունցի՝ 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ին ՀԽՍՀ հողագործության ժողկոմատի՝ հողվարչությանն ուղղված զեկուցումից ակնհայտորեն երևում է, որ հանձնաժողովը սահմաններն անցկացնելիս հաշվի չէր առնում ո՛չ Չանգեզուրի սակավահողությունը, և ո՛չ էլ այն հանգամանքը, թե գյուղերն ինչ կապեր ունեն հարևան շրջանների հետ, և որոշումների հիմքում դնում էր, այսպես կոչված, էթնիկական սկզբունքը²: Բնականաբար, ազգային սկզբունքը կարևոր գենք էր Խորհրդային Ադրբեջանի ձեռքին, քանի որ որոշ թուրքական գյուղեր ու գյուղակներ սեպի նման խրված էին հայկական գյուղերի միջև, և Ադրբեջանի օգտին սահմանային ձևափոխումներ կատարելու առիթ էին հանդիսանում: Փաստերը ցույց են տալիս, որ չեն անտեսվել նաև մի շարք այլ պարագաներ (հատկապես տնտեսական գործոնը): Մասնավորապես, խոսելով 1924 թ. հուլիսի 11-ին կատարված սահմանագծման մասին՝ 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ի նույն զեկուցագրում Ա. Բակունցն արձանագրում է դրանում թուրք գյուղացիների ցանկությամբ կատարված փոփոխության մասին՝ հօգուտ Չանգեզուրի³: Ասվածին լրացնելու են գալիս Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող մի քանի զեկուցագրեր, որոնցում Չանգեզանի շրջանի ադրբեջանաբնակ գյուղերի բնակիչները դիմումներ էին ուղղում Չանգեզուրի գավառործկոմին՝ խնդրելով ընդունել

¹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 555, թ. 42:

² Բակունց Ա., նշվ., աշխ., էջ 486–487:

³ Նույն տեղում:

իրենց գավգործկոմի իշխանության տակ: Հաշվի էր առնվում այն հանգամանքը, որ գյուղացիները տնտեսապես կապված են Կապանի հետ, և նրանց 50%-ը աշխատում էր պղնձի հանքերում¹: 1926 թ. սեպտեմբերի 6-ին գրած մեկ այլ զեկուցագրում Ա. Բակունցը խոսում է Տեղ և Խնածախ գյուղերի մասին, որոնց սահմանները 1926 թ. կատարվող ներքին հողակարգավորման ժամանակ դեռևս անորոշ էին²: Այս երկու սահմանամերձ գյուղերի շուրջ առկա վեճերը պարզորոշ կերպով արտահայտում էին Ադրբեջանի նկրտումները ռազմավարական և տնտեսական տեսանկյունից մեծ կարևորություն ունեցող սահմանամերձ շրջանների նկատմամբ: Ուստի՝ օրինաչափ է, որ 1926 թ. հոկտեմբերի 6-ին ԱՍԽՀ կենտրոնի մոտ ղեկավարությամբ հավանության արժանացրեց Վ. Կոչետկովի հանձնաժողովի սեպտեմբերյան որոշումները Չանգեզուրի և Քրդստանի գավառների սահմանների մասին³:

Փաստորեն, Ա. Բակունցի կողմից Հողժողովմատի հողվարչությանը ներկայացված զեկուցագրերը արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Չանգեզուրի գավառի սահմանագծման աշխատանքների, հայկական հողատարածքներն ամեն գնով զավթելու ադրբեջանցիների ձգտումների վերաբերյալ⁴:

1922 թ. Չանգեզուրից Մեղրու գավառի առանձնացումից հետո խնդրահարույց էր նաև ՀՍԽՀ Մեղրու և ԱՍԽՀ Կարյազինո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 444, թ. 1-7 շրջ.:

² Բակունց Ա., նշվ. աշխ., էջ 477:

³ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 98, թ. 105:

⁴ Տե՛ս Ղազարյան Գ., Ակսել Բակունցի մասնակցությունը Չանգեզուրի գավառի տարածքում հայ-ադրբեջանական սահմանը որոշող հանձնաժողովի աշխատանքներին (1920-ական թվականներ), «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», N 15, Երևան, 2014, էջ 218-226:

յի (Ջաբրայիլ) գավառների միջև սահմանը: Անդրդաշնության կազմում գտնվող հանրապետությունների վարչատարածքային միավորների սահմանների ճշգրտման գործընթացի շրջանակներում Անդրկենտգործկոմի քարտուղար Ա. Շահվերդյովը 1925 թ. սեպտեմբերի 25-ին դիմեց Հայկենտգործկոմին՝ հարցում կատարելով Մեղրու գավառի և Կարյազինույի գավառի Զանգեզանի գավառակի միջև հողային վեճերի առկայության մասին: Այդպիսին լինելու դեպքում առաջարկվում էր 5 վերստանոց քարտեզի վրա գծել ՀՍԽՀ հավակնությունները՝ կից ներկայացնելով համապատասխան հիմնավորումներ: Հոկտեմբերի 9-ին Հայկենտգործկոմը Թիֆլիս ուղարկեց ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմատի պատրաստած համապատասխան տեղեկանքը և կից քարտեզը: Հայտնելով, որ Մեղրու և Զանգեզանի միջև լուծված չեն սահմանային վեճերը, ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն ներկայացնում էր սահմանի հայկական տարբերակի հետևյալ 3 հիմնավորումները.

1. Ներկայացվող սահմանագիծը հանդիսանում է ՀՍԽՀ հողժողկոմ Ա. Երզնկյանի և ԱՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Մ. Բաղիրովի միջև կայացած Զանգեզուրի սահմանաբաժանման սկզբունքային համաձայնության շարունակությունը: Առաջարկվում է սահմանն անցկացնել լեռնագագաթները միացնող լեռնաշղթաների ջրաբաշխ գծով, ինչը հետագայում կբացառի սահմանային վեճերի հնարավորությունը:

2. Առաջարկվող սահմանից արևմուտք ընկնող տարածքները հիմնականում ձմեռային արոտատեղեր էին, որոնք փաստացի օգտագործվում էին Կապանի և Մեղրու շրջանների խոտհարքներ չունեցող գյուղերի բնակիչների կողմից: Առանց այդ

արոտատեղերի կաթվածահաք կլիներ նշյալ գյուղերի անասնապահությունը:

3. Սահմանը գծելիս հիմք էր ընդունվել նաև տարածքի ազգագրական պատկերը: Սահմանագծից արևմուտք էր ընկնում մահմեդականներով թնակեցված ընդամենը մեկ գյուղ՝ Նյուվադին:

Ելնելով այս ամենից՝ ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ն Անդրկենտգործկոմին խնդրում էր համապատասխան որոշում կայացնել նշված գավառների միջև վերջնական սահմանագծի հաստատման վերաբերյալ¹:

1926 թ. դեկտեմբերի 16-ին Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի նախագահ Ս. Կասյանին ներկայացված հաշվետվությունում հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ Յա. Կոչետկովը հայտնում էր, որ իր ղեկավարած հանձնաժողովը (անդամներ ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ, Զանգեզուրի գավառի կոմի նախագահ Բ. Հարությունյան և Կարյազինի գավառի կոմի նախագահ Մամեդխանով) մեկնել է վիճելի տարածք և տեղի բնակչության ներկայությամբ զննել ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի կողմից 1925 թ. հոկտեմբերի 9-ին առաջարկված սահմանագիծը, ինչպես նաև զրոյցներ ունեցել գյուղացիության հետ, թե որ հանրապետությանն են ցանկանում միանալ: Նշվում էր, որ սահմանային շերտում մուսուլման գյուղացիները կենտրոնացած են Ողջի գետի ավազանում (20 գյուղ-գյուղակներ՝ 412 տուն, 1552 անձ), Բասուտ գետի ավազանում (1 գյուղ՝ 25 տուն, 100 անձ) և Արաքս գետի ափամերձ տարածքում գտնվող 3 գյուղերում (Նյուվադի, Էյնաձոր (Այ-

¹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 577, թ. 12 և շրջ., ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 62, թ. 16 և շրջ. 18-20:

նագոր), Թղութ՝ միասին 175 տուն, 664 անձ)՝ Հանձնաժողովի հոկտեմբերի 14-ի նիստի ընթացքում Ադրբեջանի ներկայացուցիչը պահանջեց, որպեսզի Ողջի գետի ավազանի մուսուլման բնակիչները, երկու գյուղերի միասնական գյուղխորհուրդների ցանկության համաձայն, մնան Կարյազինոյի գավառում: Իսկ հաջորդ օրը կայացած նիստի ժամանակ էլ նա պահանջեց Կարյազինոյի գավառի տարածքում թողնել Նյուվադի, Էյնաձոր և Թղութ գյուղերը՝ հիմնվելով բնակչության ցանկության վրա: Իր առաջարկը Մամեդխանովը հիմնավորում էր նրանով, որ Մեղրու գավառում չկար համապատասխան դպրոց, կարող էր լինել լեզվի հարց և այլն՝ չնայած ընդունում էր, որ նշյալ գյուղերը տնտեսական և վարչական տեսակետից առավել շատ կապված են Մեղրու գավառի հետ: ՀՍԽՀ ներկայացուցիչն էլ իր կողմից փաստեց, որ նշյալ գյուղերի անցումը Կարյազինոյի գավառին անցանկալի վարչական և տնտեսական վիճակ կստեղծի, քանի որ գյուղերի բնակիչները տնտեսապես և վարչական տեսակետից առավելապես կապված են Ջանգեզուրի և Մեղրու գավառների հետ (աշխատում էին «Կարմիր նոյեմբեր» պղնձի գործարանում² և այլն), իսկ չքավոր գյուղացիների մեծամասնությունը ցանկանում է մնալ Հայաստանի տարածքում:

Վերլուծելով կողմերի առաջարկները՝ Յա. Կոչետկովը եզրակացնում է, որ ՀՍԽՀ ԿԳԿ-ի առաջարկած սահմանագիծը.

¹ Անդրկենտրոնական Հողային հանձնաժողովի 1927 թ. տվյալների համաձայն՝ Ողջի և Բաուուտ գետերի ավազանների 21 գյուղակների զբաղեցրած տարածքը 7.000 դեկտարին էր, Արաքս գետի ափամերձ 3 գյուղերինը՝ 9.000 դեկտարին, միասին՝ 16.000 դեկտարին (ՎԱԱ. ֆ. 607, ց. 1, գ. 1765, թ. 78):

² Կուսակնի գավառակի կենտրոն նախկին Ղաթարի պղնձաձուլական գործարանն էր:

ա) Հանդիսանում է Ձանգեզուրի և Քրդստանի գավառների միջև հաստատված սահմանների շարունակությունը:

բ) Այն անցնում է բնական սահմաններով, այսինքն՝ լեռնալանջերով ու լեռնաշղթաների գագաթներով և այդ պատճառով էլ հանդիսանում է բնական սահման:

գ) Ողջի գետի ավազանի ամբողջ բնակչությունը վարչական կենտրոն (տեղական գործկոմ) կունենա Մարտունավան քաղաքում («Կարմիր նոյեմբեր» գործարանը): Նշյալ կենտրոնից ավազանի գյուղերը գտնվում էին մի քանի վերստ հեռավորության վրա, իսկ բնակիչները տնտեսական առումով սերտորեն կապված էին Մարտունավանի հետ, քանի որ նրանք հանդիսանում են աշխատող մեծ ուժ «Կարմիր նոյեմբեր» գործարանի համար, ինչպես նաև օգտվում են տեղի բուժսպասարկումից, կոոպերատիվից և այլն: Այս դեպքում՝ Ողջի գետի ավազանի մուսուլմանական և հարակից հայկական գյուղերի միջև առկա հողային վեճերը կլուծվեն ՀՍԽՀ-ում իրականացվող հողաշինարարական աշխատանքների շրջանակներում¹:

դ) Արաքսի ափամերձ տարածքում գտնվող Նյուվադի, Էյնաձոր, Թղուֆ գյուղերը ևս վարչատնտեսական առումով առավել կապված են Մեղրու հետ և առավել մոտ են վերջինին, քան Ձանգեղանին: Գյուղատնտեսական մթերքների իրացումը, ֆաբրիկա-գործարանային ապրանքների ձեռքբերումը, բժշկական օգնությունը և մնացած ամեն ինչ այդ գյուղերը ստանում են Մեղրիից:

¹ Ի դեպ, 1927 թ. դրությամբ ՀՍԽՀ բոլոր գավառներում փնստացի ավարտվել էր հողաշինարարական աշխատանքները՝ բացառությամբ Ձանգեզուրի գավառի Ասի.սնի շրջանի նշյալ վիճակի գյուղերի (Ավդալբեզյան Խ., Հողաշինարարությունը Խորհրդային Հայաստանում 1921–1927 թթ. «Գյուղատնտեսական կյանք», 1927, N 10–11, էջ 69):

Յա. Կոչետկովն այնուհետև հաստուկ շեշտում էր, որ ադրբեջանական առաջարկի ընդունման դեպքում կստացվի.

ա) Աղավաղված սահման, որն անցնում է կատարելապես անհարմար տեղերով:

բ) Անհրաժեշտ կլինի մուսուլման և հայ բնակիչների միջև եղած բոլոր հողային վեճերը լուծել Անդրկենտգործկոմի Հող-հանձնաժողովի կողմից, որը շատ դժվար է, քանի որ նշանակված Անդրկենտգործկոմի հանձնաժողովը հնարավորություն չի ունենա սահմանային շերտում հողակարգավորում անցկացնել:

գ) Սահմանը կանցնի «Կաբմիր նոյեմբեր» գործարանից և Կապանի շրջկենտրոնից երկու վերստ հեռավորությամբ, որը դժվարություն կստեղծի շրջանի ղեկավարման համար:

դ) Այս բոլորից բացի՝ Թղութ գյուղը (52 մուսուլման բնակիչներով) Շվանիձորի (840 հայ բնակիչներով) թաղամասերից մեկն է, և այդ գյուղերը մեկը մյուսից բաժանելն անհնար է՝ նկատի ունենալով այն, որ հողերը (այգիներն ու արոտավայրերը) իրար կցված են:

Ներկայացնելով սահմանագծման հարցում հայկական և ադրբեջանական կողմերի դիրքորոշումներն ու իր եզրակացությունը՝ Յա. Կոչետկովը կից ներկայացրեց նաև առկա նյութերը¹: Ինչպես կտեսնենք, հարցի լուծման ժամանակ Անդրկենտգործկոմի ղեկավարությունը փաստացի միջանկյալ տարբերակ ընտրեց (ի վնաս ՀՍԽՀ շահերի)՝ Կապանի շրջակայքի 21 բնակավայրերը միացնելով Խորհրդային Ադրբեջանին, իսկ Մեղրու շրջակայքի 3 գյուղերը՝ Խորհրդային Հայաստանին:

¹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1765, թ. 3-4 շրջ.:

Ս. Կասյանի ղեկավարած հանձնաժողովի 1927 թ. հունվարի 9-ի նիստում, ՀՍԽՀ և ԱՍԽՀ հողժողկոմներ Ա. Երզնկյանի և Դ. Բունիաթզադեի, նաև համապատասխան գավգործկոմների նախագահների ներկայությամբ, քննարկվեցին Յա. Կոչետկովի առաջարկները: Հանձնաժողովը միաձայն որոշեց վիճելի համարվող Արաքսի ափամերձ 3 գյուղերի (Նյուվադի, Էյնաձոր, Թղուֆ) տարածքը միացնել Մեղրու գավառին: Կասյանի պնդմանով և գործարանի մոտակայքի վիճելի համարվող 21 գյուղերի և գյուղակների հարցն առկախ թողնվեց¹: Երկու օր անց՝ հունվարի 11-ին, գումարված Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության նիստում քննարկվեց «Մի կողմից Չանգեզուրի և Մեղրու (ՀՍԽՀ), մյուս կողմից՝ Քրդստանի և Կարյագինոյի (ԱՍԽՀ) գավառների միջև վարչատնտեսական սահմաններ անցկացնելու մասին» հարցը: Որոշվեց մասնակի փոփոխություններով հաստատել Հողհանձնաժողովի հունվարի 9-ի նիստի որոշումները:

ա) Տեղական հետազոտող հանձնաժողովի կողմից Չանգեզուրի և Քրդստանի գավառների միջև հաստատված սահմանը՝ Գորիս գետից սկսած հարավ մինչև Սուսանթափայի սահմանաթմբերը, համարել հաստատված:

բ) Մեղրու շրջանի երեք գյուղերը, մասնավորապես՝ Նյուվադին, Էյնաձորը և Թղուֆը՝ իրենց անհատական հողերով, հանձնել ՀՍԽՀ Մեղրու գավառին:

Ողջի և Բասուտ գետերի ավազաններում տեղակայված 21 գյուղերի պատկանելության հարցը կրկին թողնվեց բաց: Որոշվեց տարածաշրջան առանձին հանձնաժողով ուղարկել

¹ Նույն տեղում, թ. 1:

Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի անդամ Գ. Ստուրուայի ղեկավարությամբ (վերջինս նշանակվեց նաև Անդրկենտգործկոմի հողիանձնաժողովի հողաչափ), որի խնդիրն էր լինելու ծանոթանալ կողմերի տեսակետներին և տեղում հետազոտություն կատարել՝ առավել անկողմնակալ որոշում կայացնելու նպատակով: Հանձնաժողովում պետք է ընդգրկվեին ՀՍԽՀ և ԱՍԽՀ հողագործության ժողկոմատների ներկայացուցիչներ¹:

Փաստենք մի կարևոր հանգամանք. սահմանային վեճերի առկախ մնալը դժվարացնում էր հանրապետությունների սահմանամերձ գյուղերի բնակիչների բնականոն կյանքը: Հայ գյուղացիներին և Ջանգեզուրի տեղական ղեկավարությանը զայրացնում էր վիճելի տարածքներում ադրբեջանական տեղական իշխանությունների կողմից պարբերաբար հրահրվող խժժությունները՝ գողություններ, իրենց աշխատանքը կատարող հայ հովիվների, անտառապահների, ՀՍԽՀ-ին միանալ ցանկացող գյուղերի ազգաբնակչության հալածանքներն ու ձերբակալությունները և այլն: Ադրբեջանցիների գործողություններն ուղղված էին նրան, որ հայկական կողմը հրաժարվի այդ տարածքների նկատմամբ հավակնություններից: Եվ կարծես թե ադրբեջանցիներին ձեռնտու էր գոյություն ունեցող ստատուս քվոն: Նույնը չի կարելի ասել զանգեզուրցիների մասին: Ջանգեզուրի գավգործկոմի նախագահությունը 1925 թ. երկրորդ կեսին մի քանի անգամ դիմեց Հայկենտգործկոմին՝ միջնորդելու Անդրկենտգործկոմի առաջ, որպեսզի վերջինս կարճ ժամանակամիջոցում լուծում տա Կապանի և Ղուբաթլուի միջև գոյություն ունեցող սահմանա-

¹ Նույն տեղում, գ. 1763, թ. 11 և շրջ., ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 280, թ. 3 և շրջ., ց. 2, գ. 108, թ. 494:

յին վեճերին, նաև միջոցներ ձեռք առնել՝ ադրբեջանցիների անօրինություններին վերջ տալու համար¹:

Նույն խնդիրը տեսնում ենք նաև համամիութենական մարդահամարի ժամանակ: 1926 թ. դեկտեմբերի 17-ին Խորհրդային Հայաստանում անցկացված մարդահամարի ընթացքում ՀՍԽՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչության աշխատակիցների աշխատանքներին խոչընդոտել էր հարևան պետությունների հետ սահմանային վեճերը: Անդրդաշնության Կենտվիճվարի որոշման համաձայն՝ վիճելի բնակավայրում պետք է մարդահամար անցկացվեր այն հանրապետության կողմից, որի կազմում գտնվում էր տվյալ գյուղխորհուրդը: ՀՍԽՀ կենտվիճվարը չէր կարողացել մարդահամար անցկացնել հանրապետության մի շարք բնակավայրերում, ուր նման աշխատանք էին իրականացրել Ադրբեջանն ու Վրաստանը: Այսպես՝ մարդահամար չէր անցկացվել Վեդիբասարի Քյարքի գյուղում, Ջանգեզուրի Նյուվադի, Թղուֆ, Էյնաձոր գյուղերում, Ջանգեզուրի գավառի Կապանի գավառամասի մեկ տասնյակից ավել բնակավայրերում՝ այսպես կոչված «Ղարղուլի շրջան»-ում (Աղքենդ, Բուրանլու, Ղայալու, Դարգլու և այլն): Իբրև պարզաբանում՝ նշենք, որ Քյարքին իրավական տեսակետից պատկանում էր ՀՍԽՀ-ին: Ինչ վերաբերում է Նյուվադի, Թղուֆ, Էյնաձոր գյուղերին, ապա դրանք ՀՍԽՀ Մեղրու գավառին միացնելու մասին Անդրկենտգործկոմի 1927 թ. հունվարի 11-ի որոշումից հետո ևս Ադրբեջանի ԿԳԿ-ն պատրաստակամություն հանդես չէր բերում հայկական կողմին փոխանցելու բնակավայրերի մարդահամարի նյութերը²: Նշված

¹ ՀԱՄ. ֆ. 112, ց. 2, գ. 62, թ. 13 և շրջ., 23-26:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 280, թ. 20-25 շրջ.:

հանգամանքը դանդաղեցնում էր ՀՄԽՀ կենտրոնականի՝ մարդահամարի տվյալների մշակման աշխատանքը:

1927 թ. Գ. Ստուրոայի ղեկավարած հանձնաժողովի աշխատանքի տեսանելի արդյունքը Զանգեզուրի գավառի Տեղ և Քրդստանի Մալիբեկլի գյուղերի միջև սահմանի հստակեցումն էր: Այստեղ վեճ էր ընթանում 9 հողամասի (1065,25 դեսյատին տարածքով) պատկանելության վերաբերյալ: Գ. Ստուրոայի հուլիսի 19-ի առաջարկների հիման վրա Անդրկենտրոնականի հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովը նոյեմբերի 26-ի նիստում միաձայն որոշում կայացրեց սահմանագծի մասին, ինչը հաստատվեց Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի փոքր նախագահության 1928 թ. հունիսի 7-ի նիստում: Նշված որոշմամբ վերը նշված վիճելի 9 հողամասից Զանգեզուրի գավառին անցավ 361,30, իսկ Քրդստանին՝ շուրջ կրկնակի ավելի՝ 703,95 դեսյատին տարածք¹: Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ կայացված որոշման կատարմանը: Հուլիսի 25-ին Անդրկենտրոնականի հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ Եգորովը ՀՄԽՀ ԿԳԿ-ին առաջարկեց տեղում սահմանագծման աշխատանքներ կատարելու և սահմանային նշաններ դնելու նպատակով ՀՄԽՀ ներկայացուցիչ նշանակել, որը պետք է անմիջապես անցներ պարտականությունների կատարմանը: Այդ աշխատանքի համար ուղարկվեց Սողոմոն Կարապետյանը²:

Պետք է փաստել, որ Անդրկենտրոնականի նախագահության 1927 թ. հունվարի 11-ի որոշումից հետո ադրբեջանցիները բոլոր

¹ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 1407, թ. 66 շրջ.-67, ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 2270, թ. 2:

² ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 40:

միջոցներով ընդդիմանում էին Արաքսի ափամերձ երեք գյուղերի՝ Հայաստանին անցնելուն: Այդ մասին վկայող փաստերը բավականին շատ են¹: Ադրբեջանական կենտրոնական իշխանությունների անմիջական հսկողությամբ և տեղերում գործող ղեկավար մարմինների հետ սերտ համագործակցությամբ Նյուվադի, Էյնսաձոր և Թղութ գյուղերի մուսուլման բնակչության անունից 1927–1928 թթ. դիմում-բողոքներ, նամակներ և հեռագրեր էին ուղարկվում Թիֆլիս՝ Անդրկենտգործկոմին, ուր իբրև թե ցանկություն էին հայտնում միանալ Ջաբրայիլի գավառին²: Սակայն իրականությունն այն էր, որ նշյալ գյուղերի մուսուլման բնակչության հիմնական մասը (հատկապես աղքատները) ցանկանում էին միանալ Մեղրու գավառին: Գ. Ստուրուայի հանձնաժողովի նիստերի ընթացքում Նույնիսկ Ջաբրայիլի գավառը կոմի նախագահ Մամեդխանովը հանգեց այն մտքին, որ առավել նպատակահարմար է նշյալ երեք գյուղերը միացնել Մեղրու գավառին: Այս տեսակետի հետ չհամաձայնվեց Ադրբեջանի հողագործության ժողովում Գ. Բունիաթզադեն, ով կտրուկ կերպով պահանջում էր նշյալ գյուղերը թողնել Ջաբրայիլի գավառի կազմում՝ հակառակ դեպքում պահանջելով հարցը կրկին քննարկել Անդրդաշնության ղեկավար շրջանակներում³: Հարցը քննարկվեց նաև Ջաբրայիլի գավառը կոմի նախագահության 1928 թ. հունվարի 23-ի նիստում, ուր որոշվեց. «Նկատի ունենալով, որ նշված երեք գյուղերն ամբողջությամբ կտրված են դայրայի կենտրոնից (շուրջ 70 վերստ) և բացակայում է հաղորդակցությունը, դարձյալ խնդրել Ադրբեջանի ԿԳԿ-ին այդ գյուղխորհուրդը դուրս բերել

¹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 1149, թ. 49–50:

² Նույն տեղում, գ. 1765, թ. 67, 72–73:

³ Նույն տեղում, թ. 1 շրջ.–2:

Ջարբրայիյի գավառից և միացնել Մեղրիի գավառին»¹: Ասվածը փաստում է նաև Նյուվադի գյուղի բնակիչների 1928 թ. փետրվարի 10-ի որոշումը Մեղրու շրջանին միավորվելու մասին: Այստեղ միևնույն ժամանակ նշվում էր, որ գյուղի հարուստ կուլակներն են խոչընդոտել Մեղրու գավառին իրենց միավորմանը և ստիպել դիմումներ ուղարկել²: Նշված հակասական դիմումները դժվարացնում էին սահմանները որոշող հանձնաժողովի աշխատանքները՝ հաճախ թյուրիմացություններ առաջ բերելով: Հայաստանի ներկայացուցիչներին ևս զարմացնում էր այդ հակասական դիմումները, քանի որ մինչ այդ վերը նշված երեք գյուղերի թուրք բնակիչները, որոնք իրենց առօրյա գործունեության ընթացքում հաճախակի հարսբերվում էին նաև Մեղրու գավառը կոմի հետ, հայ բնակիչների հետ խաղաղ գոյակցում էին: Դ. Բունիաթզադեի դժգոհություններն ու շանտաժն անհետևանք չանցավ: Հաշվի առնելով երկու կողմերի միջև գոյություն ունեցող սկզբունքային հակասությունները՝ հանձնաժողովը որոշում կայացրեց 3 գյուղերի հարցը հանել քննարկումից և փոխանցել ղեկավար մարմինների որոշմանը³:

Ինչ վերաբերում է վերը հիշատակված 21 գյուղերին (Շայիֆլի, Գիրգիլի, Նաջաֆլար, Կարագյոլ, Չուխուրյուրդ, Վերին Քենլիկ, Թազաքենդ, Առաջին Քյալի, Ջանբար, Շարիկուն, Աղքենդ, Քյալի, Գյուն, Ղշլաղ, Փիրվեյսալի, Շուրունլի, Բուրջանլար, Սեիդլար, Ներքին Քուլակլի, Ղազանչի, Թուլուկիտյախ), ապա դրանց պատկանելության հարցը բազմիցս քննարկվեց Անդրդաշնության կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների միջև հողային և

¹ Նույն տեղում, թ. 76:

² Նույն տեղում, թ. 80, 94, 95 և շրջ.:

³ Նույն տեղում, թ. 2:

անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի նիստերում, սակայն անընդհատ վերջնական որոշման ընդունումը ձգձգվում էր, և հարցը մնում էր բաց: Տեղում գործող հանձնաժողովը, երկու հանրապետությունների ներկայացուցիչների համաձայնությամբ, մի քանի անգամ հանդիպումներ ունեցավ, նաև գրույցներ վարեց տեղի գյուղացիության հետ, սակայն անարդյունք: Դրանց, ինչպես նաև Նյուվադի, էյնաձոր և Թղուբ գյուղերի պատկանելության հարցը, այսպես ասած, «մեկ փաթեթով» որոշվեց Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում:

*
* *
*

Պատճառաբանելով Կարսի պայմանագիրը (13 հոկտեմբերի 1921 թ.)՝ 1920-ական թվականների կեսերին ադրբեջանցիները հավակնություններ էին հանդես բերում նաև Խորհրդային Հայաստանի և ինքնավար Նախիջևանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (ՆՍԽՀ) սահմանային գոտում գտնվող 9 բնակավայրի նկատմամբ: Դրանք էին՝ Դարալագյազի գավառի Կուրթոլուլաղ, Գորադիս, Օղբին, Աղխաչ, Դիզին-Ալմալու, Ալմալու, Իթղոան, Սուլթանբեկ (միասին շուրջ 35.000 դեսյատին տարածքով), Մեղրու գավառի Կարճևան գյուղերը, որոնք սահմանակից ՆՍԽՀ-ի բնակավայրերի հետ սահմանային վեճեր ունեին: Վերը թվարկված բնակավայրերը 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության կազմում էին գտնվում:

1926 թ. հունվարի 11-ին, ապրիլի 14-ին և 1927 թ. օգոստոսի 3-ին տեղի ունեցած նիստերի ընթացքում Հայկոմկուսի կենտրոնի նախագահությունը քննարկեց ՆՍԽՀ-ի հետ սահմանի հաս-

տատման հարցը, սակայն վերջնական որոշում չկայացվեց: ՀՍԽՀ ղեկավարները նպատակահարմար էին համարում հարցը լուծել Անդրդաշնության կենտգործկոմի շրջանակներում՝ արդրեջանական կողմի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ¹:

1927 թ. հոկտեմբերին Սեդյուու գավառի Կարճևան գյուղի և ՆՍԽՀ Օրդուբադի գավառի Կիլիտ գյուղերի միջև վիճելի համարվող 967,5 դեսյատին տարածքում հետազոտություն կատարեց Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի հանձնաժողովը, սակայն այդպես էլ վերջնական որոշում չկայացվեց²:

Անդրդաշնության հանրապետությունների հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովը 1929 թ. հունվարի 29-ից մինչև փետրվարի 2-ն ընկած ժամանակահատվածում գումարած նիստերի ընթացքում քննարկեց և որոշում կայացրեց սակ ՀՍԽՀ-ի և ՆՍԽՀ-ի միջև վիճելի համարվող բնակավայրերի և հողատարածքների վերաբերյալ³: Այն վավերացվեց Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահության 1929 թ. փետրվարի 18-ի նիստում⁴: Մինչ այդ՝ 1927 թ. նոյեմբերին, տեղում որոշվել և համապատասխան արձանագրություն էր կազմվել ՀՍԽՀ-ՆՍԽՀ սահմանագծի Արագդայանի (այժմ՝ Երասխ) հատվածի վերաբերյալ⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 6, գ. 6, թ. 4, 21–22, ց. 7, գ. 28, թ. 71:

² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 703, թ. 203:

³ ՀԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 2270, թ. 2 շրջ.:

⁴ Ադրբեջանցի պատմարան Ի. Նիֆթալիևի գայրացրել է այն հանգամանքը, որ նշված որոշումը կայացվել էր առանց «Նախիջևանի կարգավիճակի երաշխավոր» Թուրքիայի մասնակցության և համաձայնության (Нифталиев И., նշվ. աշխ., էջ 196): Մինչդեռ փաստ է, որ, ի տարբերություն 1921 թ. Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի, Կարսի պայմանագրով Ադրբեջանը զրկվում էր իրավական հնարավորությունից՝ ապագայում Նախիջևանի հետ կապված որևէ հարցով դիմել Թուրքիային (մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ.Հ., նշվ. աշխ., էջ 141):

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 2279, թ. 8:

1929 թ. փետրվարի 18-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը մանրամասն քննության առավ դաշնության մեջ մտնող հանրապետությունների սահմանային գավառների միջև գոյություն ունեցող հողային և անտառային վեճերի մասին հարցը՝ խնդիր համարելով վերջնական լուծումներ տալ կուտակված և անընդհատ հետաձգվող խնդիրներին: Նշյալ նիստին մասնակցում էին նաև Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարները: Չնայած այս հանգամանքին՝ նիստի ընթացքում ընդունված որոշումները հետագայում միանշանակ չընդունվեցին: Ասվածն առավել քան վերաբերում է ՀՍԽՀ-ԱՍԽՀ սահմանագծին: Նշված նիստում հաստատվեց նաև ՀՍԽՀ Ջանգեզուրի և ԱՍԽՀ Քրդստանի գավառների վարչատնտեսական սահմանը՝ համաձայն 1928 թ. օգոստոսի 24-28-ին կողմերի միջև կայացած համաձայնության: Ինչ վերաբերվում է հիմնական վիճելի տարածքներին, ապա որոշվեց Նյուվադի, Էյնաձոր և Թղուբ գյուղերն իրենց հողատարածքներով փոխանցել Մեղրիի գավառին. իսկ Ուջի և Բասուտ գետերի ավազանում գտնվող 21 գյուղերը՝ փոխանցել ԱՍԽՀ Ջաբրայիլի գավառին: Անդրկենտգործկոմի հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովին հանձնարարվեց տեղում վերջնականապես որոշել Ջանգեզուրի և Ջաբրայիլի գավառների սահմանագիծը՝ լուծում տալով առկա հակասություններին: Որոշվեց նաև ՀՍԽՀ կազմում թողնել Նախիջևանի հավակնության առարկա հանդիսացած վերը նշված 9 գյուղերը: Մեղրու գավառի Կարճևան և Օրդուբադի գավառի Քիլիս գյուղերի սահմանային վիճելի համարվող հողամասը գրեթե հավասարապես բաժանվեց երկու գյուղերի միջև¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 78-79 շրջ.:

Վերը բերված որոշումը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ անհետևանք չանցան ադրբեջանական իշխանությունների հետևողական ճնշումներն ու շանտաժները: Չնայած հայկական կողմի ներկայացրած փաստարկներին՝ հաղթանակեց «որտեղ ադրբեջանական գյուղ, այնտեղ ադրբեջանական տարածք» սկզբունքով ուղղորդվող ադրբեջանական քաղաքականությունը: Բացի պատմական հիմքից (որի մասին ավելորդ է անգամ հիշատակելը) և վարչական նպատակահարմարությունից, նշենք նաև, որ Կապանի շրջակայքի 21 գյուղերն ամուր տնտեսական թելերով կապված էին Ջանգեզուրի գավառի հետ, քանի որ այդ գյուղերի բնակիչների զգալի մասը հանդիսանում էր Ջանգեզուրի պղնձածուլական գործարանի աշխատողներ: Չափազանց կարևոր է նաև արձանագրել, որ ռազմավարական և կոմունիկացիոն տեսակետներով ևս Ադրբեջանն առավելություն ստացավ Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ. վերջինի կարևորագույն քաղաքներից մեկի արվարձանով էր անցնում Երկու Երկրների սահմանագիծը, իսկ Ջանգեզուրի հարավն ու հյուսիսն իրար կապող խճուղին ցանկացած հակամարտության դեպքում գտնվելու էր ադրբեջանցիների փաստացի հսկողության ներքո:

Ի դեպ, այս նիստի օրակարգի խնդիրներից էր «ՀՄԽՀ Լոռի-Փամբակի և ՎՄԽՀ Բորչալուի գավառների միջև եղած ողջ տարածքում վարչատնտեսական սահմանի հաստատման մասին» հարցը: Ըստ այդմ՝ հաստատվեց ՀՄԽՀ և ՎՄԽՀ հողագործության ժողկոմներ Ա. Երզնկյանի և Ս. Ջուղեյիի միջև 1928 թ. օգոստոսի 10-ին կայացած համաձայնությունը գավառների սահմանագծման մասին: Վրացական կողմի պահանջով ամրագրվում էր, որ ՀՄԽՀ տարածքում մնացող և ջրապաշտպան

նշանակություն ունեցող անտառի նկատմամբ պետք է հատուկ հսկողություն սահմանվի: Երկու ժողկոմներին հանձնարարվեց կայացված համաձայնության հիման վրա լուծել բոլոր վիճելի հարցերը և մանրամասն նկարագրել նշված գավառների ամբողջ սահմանագիծը, որն այնուհետև ներկայացվելու էր Անդրդաշնության հանձնաժողովի հաստատմանը: Նիստում քննարկվեց նաև «ՀՍԽՀ Լենինականի և ՎՍԽՀ Ախալքալաքի գավառների միջև վարչատնտեսական սահմանի անցկացման մասին» հարցը: Մերժվեց հայկական կողմի խնդրանքը՝ 80 դեսյատին հողատարածք միացնել Լենինականի Դարաքոյ գյուղին: Մասնակի փոփոխություններով հաստատվեց 1927 թ. օգոստոսի 13-ին Լենինականի և Ախալքալաքի գավառների միջև վարչատնտեսական սահմանի անցկացման մասին համաձայնության ակտը¹:

Չնայած վերը բերված իրողություններին՝ պետք է ակսիոսանքով արձանագրենք, որ ՀՍԽՀ ղեկավարներն ի զորու չէին ընդդիմանալ 1929 թ. փետրվարի 18-ին Անդրդաշնության կենտգործկոմի կայացրած որոշմանը: Ավելին, 1929 թ. ապրիլի 29-ին ՀՍԽՀ կենտգործկոմի նախագահությունը (նախագահ Ս. Կասյանի և քարտուղար Ռ. Դաշտոյանի ստորագրությամբ) հատուկ շրջաբերական ուղղեց հանրապետության «բոլոր գավառորձկոմներին», ուր պարզաբանում էր «ԱՍԴԽՀ կազմի մեջ մտնող հանրապետությունների մի քանի սահմանամերձ գավառների բնակչության հողային և անտառային վեճերի մասին» որոշման հանգամանքները: Տեղեկացվում էր, որ նշյալ որոշումը տեղերում կիրառելու պարտականությունը դրվում է Անդրկենտգործկոմին

¹ Նույն տեղում, թ. 81 և շրջ.:

առընթեր հողային և անտառային վեճերը քննող հանձնաժողովի վրա, որը պետք է իր աշխատանքներն ավարտեր 1929 թ. աշնանից ոչ ուշ: Տեղեկացվում էր, որ Սևդրդաշնության կազմում գտնվող հանրապետությունների սահմանամերձ գավառների (այդ թվում՝ Ախալքալաքի և Լոռի-Փամբակի) միջև մինչ այդ «գոյություն ունեցող հողային և անտառային վեճերի լուծումը համարվում է վերջնական»: Շեշտվում էր, որ որոշումն ընդունվել է կողմերի լիազորված ներկայացուցիչների «միաձայն որոշմամբ, որոնք խորհրդակցությանը մասնակցել են Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի ՄՄՀ Կենտրոնականի ու ժողկոմխորհուրների նախագահների գլխավորությամբ»: Վերջում գավառներին հրահանգվում էր ամեն կերպ աջակցել Հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովին: Զանցառուները ենթարկվելու էին քրեական պատասխանատվության¹:

Այդուհանդերձ ադրբեջանցիները ոչ միայն չէին գոհանում իրենց «ձեռքբերումներով», այլև ավելի մեծ հավակնություններ էին հանդես բերում: Այսպես՝ փետրվարի 18-ի որոշման հիման վրա ԱՄՄՀ նախկին Զարայիլի և ՀՄՄՀ Զանգեզուրի և Մեղրու գավառների վարչատնտեսական սահմաններ անցկացնող հանձնաժողովի աշխատանքներին խոչընդոտել էին Ղուրաթլուի անտառտնտեսության ներկայացուցիչ Ազիզ Կուլիևը, Զանգեզանի շրջգործկոմի անդամ Մ. Համիդովը և Զանգեզանի շրջգործկոմի ներկայացուցիչ Բասիմ Խալիլովը: Նրանց հրահրմամբ մուսուլման գյուղացիները սահմանային նշաններ տեղադրող հողաչափին մի քանի բնակավայրում դիմադրություն ցույց տվեցին, որի հետևանքով հունիսի 27-ին սկսված աշխատանքներն օգու-

¹ Նույն տեղում, թ. 12 և շրջ.:

տոսի 12-ին արգելակվեցին: Ա. Կուլիևը տեղական բնակչությանը հորդորում էր նորանոր դիմում-բողոքներ ուղարկել Թիֆլիս, իսկ Բ. Իսախլովը սպառնալիքներ էր տեղում սահմանագծման աշխատանքներին օժանդակող մուսուլման գյուղացիներին՝ նրանց մեղադրելով «հայերից կաշառք վերցնելու» մեջ: Հողաչափ Ա. Սոսելին ստիպված էր պարբերաբար նրանց հիշեցնել, որ Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը բոլոր ներկայացնելու դեպքում իրենց արարքների համար նրանք պատասխանատվության կենթարկվեն: Բանն այնտեղ հասավ, որ Ա. Սոսելիի դիմումի հիման վրա Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը հրահանգեց պաշտոնից ազատել Ա. Կուլիևին և պատասխանատվության ենթարկել¹:

Ինչ վերաբերվում է ՀՍԽՀ-ՆՍԽՀ սահմանագծին, ապա վերջինի հստակեցումն առավել դյուրին եղավ: 1929 թ. ապրիլի 15-ին սահմանագծում կատարող հանձնաժողովի նախագահին ուղղված հրահանգում Անդրկենտգործկոմի հողհանձնաժողովի նախագահի տեղակալ Վ. Չխենկելին հանձնարարեց ՆՍԽՀ և ՀՍԽՀ վարչատնտեսական սահմանների ողջ երկայնքով սահմանագծում կատարել: Հետագա բարդություններից խուսափելու համար խորհուրդ էր տրվում սկզբում որոշել Կարճևանի և Քիլիտի սահմանագիծը, և հողաչափային-տեխնիկական հանձնաժողովի աշխատակիցների աշխատանքի հիման վրա համապատասխան ակտ կազմել²: Նշենք, որ մինչև աշուն հանձնաժողովը 110 կմ երկարությամբ սահմանագծում տեխնիկական աշխատանքներ էր կատարել՝ տեղադրելով 156 սահմանային տե-

¹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 2534, թ. 15–17 շրջ., 22 և շրջ., 28 և շրջ.:

² Նույն տեղում, գ. 2279, թ. 11:

ղանշան, նաև կողմերի միջև բաժանել Կարճևանի և Քիլիտի միջև վիճելի տարածքը: ՀՍԽՀ-ՆՍԽՀ սահմանագծի մնացյալ 120 կմ հատվածում, ուր աշխատանքները դեռևս ավարտված չէին, արոտավայրի (429,65 հա) վերաբերյալ վեճեր էին առաջացել: Անդրդաշնության հանրապետությունների հողային և անտառային վեճերը լուծող հանձնաժողովի 1929 թ. հոկտեմբերի 25-ի նիստում, որին մասնակցում էին նաև հանրապետությունների հողագործության ժողկոմները, որոշում կայացվեց վիճելի հարցերի վերաբերյալ և մանրամասն նկարագրությամբ հաստատվեց ՀՍԽՀ-ի և ՆՍԽՀ-ի սահմանագիծը¹:

Չնայած գործադրված ջանքերին՝ այդուհանդերձ, մինչև 1930-ական թվականների սկզբները ՀՍԽՀ-ի և ԱՍԽՀ-ի սահմանային որոշ հատվածներում հնարավոր չէրավ վերջ տալ առկա վեճերին և սահմանագծում կատարել: Դրանք էին՝ ՀՍԽՀ Կապանի և ԱՍԽՀ Ջանգելյանի շրջանների միջև շուրջ 300 հեկտար հողատարածքի պատկանելության շուրջ վեճը (հայկական Հանդ և ադրբեջանական Ռագիդարա գյուղերի միջև), Ջանգելգուրի և Ղուբաթլուի անտառտնտեսությունների միջև վեճի առարկա հանդիսացող 522,5 և 1277,5 հա անտառային տեղամասերի հարցը, հայկական Խոզնավար և ադրբեջանական Հաջիլար ու Սադունլար գյուղերի միջև վեճը²:

1930-ականների սկզբներին շարունակում էր խնդրահարույց մնալ ՀՍԽՀ Կապանի և ԱՍԽՀ Ջանգելյանի շրջանների սահմա-

¹ Նույն տեղում, գ. 2270, թ. 36 շրջ.:

² Նույն տեղում, թ. 38 շրջ.:

նագիծը: Ինդիքը լուծելու նպատակով Անդրդաշնության ԿԳԿ-ն հատուկ հանձնաժողով կազմեց՝ երկու շրջանների միջև եղած հողային վեճերին լուծում տալու նպատակով: Հիմք ընդունելով հանձնաժողովի առաջարկները՝ Անդրդաշնության ԿԳԿ-ի նախագահությունը 1935 թ. հունիսի 23-ի նիստում որոշում կայացրեց Կապանի և Ջանգելանի շրջանների միջև սահմանի հաստատման մասին: Ըստ այդմ՝ սահմանն անցնելու էր Բարթազ-Շյուքյուրթազ-Սոբուկալա լեռնագագաթներով¹: Նշյալ որոշումից անմիջապես հետո՝ օգոստոսի 12-13-ին, տեղում աշխատանքներ իրականացրեց Կապանի և Ջանգելանի շրջանների սահմանները վերջնականապես որոշող հանձնաժողովը: 1935 թ. դեկտեմբերի 9-ին Երևան ուղարկելով երկու կողմերի միջև սահմանի վերաբերյալ ստորագրված վերջնական ակտը՝ Կապանի շրջգործկոմի ղեկավարությունը հայտնում էր, որ Ջանգելանի հետ «սահմանի վեճի խնդիրը լուծված է վերջնականապես տեղում»²:

Փաստորեն, Անդրդաշնության կենտգործկոմի 1929 թ. փետրվարի 18-ի որոշման հիման վրա՝ հիմնականում Խորհրդային Հայաստանի տարածքային կորուստների հաշվին, առերևույթ «կարգավորվեցին» Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանային հակասությունները: 1936 թ. դեկտեմբերի 6-ին ընդունված ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը և 1937 թ. փետրվարին տեղի ունեցած Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի խորհուրդների արտակարգ համագումարների որոշումների համաձայն՝ լուծարվեց Անդրկովկասյան դաշնությունը: Այսուհետ Խորհրդային Հայաստանը,

¹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 866, թ. 13:

² Նույն տեղում, թ. 9-10 շրջ.:

Խորհրդային Կրաստանը և Խորհրդային Ադրբեջանը ԽՍՀՄ կազմում հանդես էին գալու որպես առանձին հանրապետություններ: Ուստի կարևոր էր, որ Անդրդաշնության գոյության ընթացքում հիմնականում որոշվեցին հանրապետությունների միջպետական սահմանագծերը: Այդ ամենով հանդերձ՝ հարկ է արձանագրել, որ տարածքային-սահմանագծային վեճերը շարունակվեցին նաև Անդրկովկասյան դաշնության լուծարումից հետո:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԼՂԻՄ-Ի ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

3.1. Լեռնային Ղարաբաղի բռնակցումը Խորհրդային Ադրբեջանին

1918 թ. մայիսի վերջին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո Ղարաբաղում (պատմական Արցախ), որը 1813 թ. Գյուլիստանի ռուս-պարսկական պայմանագրով անցել էր Ռուսաստանյան կայսրությանը և 1868 թվականից գտնվում էր կայսրության Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում, նույնպես կողմնորոշվեցին դեպի անկախությունը: 1918 թ. հուլիսի 22-26-ին Շուշիում հրավիրված երկրամասի հայության 1-ին համագումարում Ղարաբաղը հռչակվեց վարչատարածքային անկախ միավոր, ընտրվեց Ազգային խորհուրդ և Ժողովրդական կառավարություն:

Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական օժանդակությամբ 1918-1920 թթ. Ղարաբաղի հայությանը մեծ կորուստների գնով հաջողվեց դիմակայել Ադրբեջանի ազգայնամոլ և ցեղասպան քաղաքականությանը (միայն 1920 թ. գարնանը Շուշիում և հարակից հայկական բնակավայրերում իրականացրած ջարդերի և էթնիկ զտումների արդյունքում սպանվե-

ցին մի քանի հազար հայ խաղաղ բնակիչներ, թալանվեց կամ ոչնչացվեց նրանց ողջ ունեցվածքը):

1920 թ. ապրիլի վերջին տեղի ունեցած 9-րդ համագումարում Ղարաբաղը Հայաստանի Հանրապետության անրաժանելի մաս հռչակած երկրամասի հայությանը այլ ելք չէր մնում, քան արդեն մայիսի 25-ին՝ 10-րդ համագումարում՝ պատերազմից խուսափելու նպատակով ընդունել խորհրդայնացումը:

Ղարաբաղի խորհրդայնացումից հետո խորհրդային Ադրբեջանի նկրտումները վերջինիս նկատմամբ թեև գնալով ուժգնանում էին, սակայն, ինչպես նշվել է, Թիֆլիսում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ՌՍԴԽՀ կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև ստորագրված համաձայնագրով Ղարաբաղը (նաև Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը) հայտարարվեցին «վիճելի տարածքներ»¹ և «ժամանակավորապես» գինագրավվելու էին խորհրդային զորքերի կողմից: Դա, սակայն, «չէր կանխորոշելու վիճելի տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության կամ Ադրբեջանական Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության իրավասությունը»¹:

Այսպիսով, կարելի է արձանագրել, որ Ղարաբաղը 1918–1920 թթ. հանդիսանում էր առանց ճշգրիտ սահմանների վարչատարածքային առանձին միավոր և, ինչպես իրավացի նկատում է հետազոտող Ա. Մանասյանը, «դե-ֆակտո ներկայանում էր իբրև սուվերեն պետական կազմավորում»²:

1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացմամբ նոր իրադրություն ստեղծվեց նաև Ղա-

¹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 574–575.

² Манасян А., Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника, Ереван, 2005, с. 161.

րաբաղի հարցում: Հայաստանի Խորհրդայնացման օրերին՝ 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին, Ադրբեջանի հեղկոմը հանդես էր եկել հայտարարությամբ, որում նշվում էր, որ Խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Հայաստանի միջև այլևս սահմանային խնդիր գոյություն չունի, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը անցնում են Հայաստանին, իսկ Ղարաբաղի լեռնային մասին տրվում է ինքնորոշման իրավունք: Դեկտեմբերի 2-ին հրապարակվեց Բաքվի «Կոմունիստ» թերթում: Ավելին, Ադրբեջանի հեղկոմը շուտով «Բուլորի՛ն, բուլորի՛ն, բուլորի՛ն» խորագրով դիմումով (որում Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող մասը տարբերվում էր դեկրետում նշվածից) ազդարարեց. «Այսօրվանից վերացված են հայտարարվում սահմանների մասին վեճերը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը համարվում են ՀՍԽՀ մասեր»: Որոշում-դիմումը տպագրվել է Երևանի «Կոմունիստ» թերթի 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ի համարում:

Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման սեփական քաղաքականություն էր իրականացնում տարածաշրջանում կուսակցական ղեկավար մարմին հանդիսացող ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կողմակալան բյուրոն: Վերջինիս կողմից 1921 թ. հունիսի 3-ին ընդունված որոշման 5-րդ կետով Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը հանձնարարվում է Հռչակագրով հայտարարել «Լեռնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանին պատկանելու մասին»¹: Բյուրոյի որոշումն ընդունվել էր միաձայն, կողմ արտահայտվողների թվում էր եղել նաև Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովը:

¹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 633.

Ի կատարումն Կովկասյան բյուրոյի որոշման՝ ՀՄԽՀ ժող-կոմիտորիը, կառավարության նախագահ Ա. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ, 1921 թ. հունիսի 12-ին ընդունեց համապատասխան հայտարարություն. «Ադրբեջանի ՄԽՀ հեղկոմի հռչակագրի (նկատի է առնվում 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի հայտարարությունը – *հեղ.*) և Հայաստանի ու Ադրբեջանի ՄԽՀ-ների կառավարությունների միջև եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը այժմվանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության անբաժան մաս»¹: Հայտարարությունը հայերեն, ռուսերեն ու թուրքերեն հրապարակվեց ժամանակի մամուլում՝ Երևանի «Խորհրդային Հայաստան» թերթում՝ հունիսի 19-ին, իսկ Բաքվի «Բակինսկի ռաբոչի» ռուսալեզու թերթում՝ հունիսի 22-ին:

Այսպիսով, կարծես իր արդարացի, հիմնավորված և վերջնական հանգուցալուծումն էր ստանում Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը՝ այն կազմելու էր Հայաստանի «անբաժան մասը»: Իրադարձությունները, սակայն, այլ ընթացք ստացան, թուրք-ադրբեջանական այլանսին հաջողվում է կասեցնել խնդրի արդարացի լուծումը:

1921 թ. հունիսի 25-ին ԲԻՖիխում հրավիրված Անդրկովկասի հանրապետությունների ներքին սահմանները որոշող հատուկ հանձնաժողովի² անդրանիկ նիստում ադրբեջանական կողմը՝ ի դեմս հանձնաժողովում Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Մ. Հուսեյնովի, Ղարաբաղի հարցում որդեգրում է անզիջում վար-

¹ Նույն տեղում, էջ 636:

² Հանձնաժողովը ստեղծվել էր (ԻԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. մայիսի 2-ի որոշումով և պետք է կարգավորեր Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև առկա տարածքային-սահմանային վեճերը:

քաղիծ: Պատճառաբանելով, թե չի ստացել խնդրի վերաբերյալ Բաքվից հրահանգներ ու լիազորություններ՝ Հուսեյնովը խնդրում է հետաձգել հարցի քննարկումը¹: Ստեղծված իրավիճակում, որը սպառնում էր ձախողել հանձնաժողովի աշխատանքները, նրա նախագահ Ս. Կիրովը և ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի անդամ Գ. Օրջոնիկիձեն հունիսի 26-ին շտապում են հեռագրել Բաքու՝ Ն. Նարիմանովին. «Խնդրում ենք շտապ հրավիրել քաղբյուր և ժողկոմխորի ու լուծել Ղարաբաղի հարցը»: Օրջոնիկիձեն և Կիրովը հայտնում են հարցի վերաբերյալ իրենց մոտեցումը. «Անհրաժեշտ է ղեկավարվել այսպիսի սկզբունքով՝ ոչ մի հայկական գյուղ չպետք է միացվի Ադրբեջանին, ինչպես և ոչ մի մուսուլմանական գյուղ չի կարելի միացվել Հայաստանին»²: Նույն օրը հրավիրվում է Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քաղբյուրոյի և կազմբյուրոյի համատեղ նիստ, որտեղ Գ. Օրջոնիկիձեն և Ս. Կիրովի առաջարկությունն արմատապես սխալ է համարվում: Ինչ վերաբերվում է Ղարաբաղի հարցին, ապա ընդունվում է հետևյալ որոշումը. «Նկատի ունենալով Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական բացարձակ կապն Ադրբեջանի հետ՝ հարցը պետք է լուծել հենց այդ իմաստով»³: Որոշման մասին հաջորդ օրը Բաքվից հաղորդելով Թիֆլիս՝ Հուսեյնովին, նշվում է, որ հակառակ դեպքում Նարիմանովը սպառնացել է Ադրբեջանի ժողկոմխորի հրաժարականով: Պատասխանում Հուսեյնովը Նարիմանովին նշում է, որ որոշումը սառնությամբ կընդունվի, որովհետև իր հետ գրույցում Օրջոնիկիձեն շիտակ հայտնել է, որ Ղարաբաղի հարցի լուծումը խորհրդային իշխանության պատվի

¹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 642.

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, թ. 7–10:

³ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 645.

հարցն է և պետք է լուծել վերջնական ու այն ձևով, «ինչպես ես Ձեզ երեկ հաղորդել եմ»¹:

Սակայն անգամ բուշևիկ բարձրաստիճան ղեկավարների «վճռական հրահանգը» չազդեց Նարիմանովի վրա, Ղարաբաղի հարցում Ադրբեջանը շարունակեց իր կոշտ քաղաքականությունը: Հանդիպելով ադրբեջանական կողմի նման դիրքորոշմանը՝ հանձնաժողովում Հայաստանի միակ ներկայացուցիչ Ա. Բեկզադյանը հունիսի 27-ին հրաժարվում է մասնակցել սահմանների որոշման հետագա աշխատանքներին և պնդում, որպեսզի տարածքային հարցերը փոխանցվեն ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի քննարկմանը: Հավելենք, որ հանձնաժողովում Ա. Բեկզադյանն առաջ էր քաշել նաև Լոռին ու Ախալքալաքի գավառը Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչելու հարցը, որը, սակայն, մերժվել էր հանձնաժողովի 3 ադրբեջանցի և 2 վրացի ներկայացուցիչների կողմից²:

Ղարաբաղի հարցը քննարկվում է 1921 թ. հուլիսի 2–7-ը Թիֆլիսում գումարված ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 4-ի նիստում, որին Գ. Օրջոնիկիձեի հրավերով մասնակցում էր Հյուսիսային Կովկասում (Նալչիկում) արձակուրդում գտնվող ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի անդամ Ի. Ստալինը: Նիստում քվեարկության արդյունքում ընդունվում է հետևյալ որոշումը. «Լեռնային Ղարաբաղը *մտքինեյ* (ընդգծումը մերն է – *հեղ.*) ՀՍԽՀ կազմ»: Որոշմանը, սակայն, դարձյալ դեմ է արտահայտվում Ն. Նարիմանովը: Նա պնդում է, որպեսզի հարցի վերջնական կարգավորումը փոխադրվի Մոսկվա՝ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, թ. 11:

² Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք առաջին, էջ 321–322:

Պլենումն ընդառաջում է Ն. Նարիմանովին և նրա առաջարկի ոգով ընդունում նոր որոշում. «Քանի որ Ղարաբաղի մասին հարցն առաջացրել է լուրջ տարածայնություններ, ՌԿԿ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն անհրաժեշտ է համարում այն փոխադրել ՌԿԿ վերջնական որոշմանը»¹: Սակայն հաջորդ օրը՝ հուլիսի 5-ին, անսպասելի հրավիրվում է Կովկասյան բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստ, ուր՝ վերանայվում են Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ պլենումի հուլիսի 4-ի որոշումները: Պլենումը նոր որոշում է ընդունում. «Ելնելով մուսուլմանների ու հայերի միջև ազգային խնաղադության և վերին ու Ներքին Ղարաբաղների տնտեսական կապի անհրաժեշտությունից, Ադրբեջանի հետ նրա մշտական կապից՝ Լեռնային Ղարաբաղը *թողնել* (ընդգծումը մերն է – *հեղ.*) ԱդրՍԽՀ սահմաններում՝ նրան տրամադրելով մարզային լայն ինքնավարություն, վարչական կենտրոնը՝ ինքնավար մարզի կազմում գտնվող Շուշի քաղաքն է»²: Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմին հանձնարարվում է որոշել ինքնավար մարզի սահմանները և ներկայացնել Կովկասյան բյուրոյի հաստատմանը²:

Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 4-ի և 5-ի նշված որոշումներում մեր կողմից ընդգծված բառերը՝ «մտցնել» և «թողնել», երբեմն մեծ իրարանցում են առաջացնում ադրբեջանցի հեղինակների շրջանում: Ադրբեջանական պատմագիտական գրականության, նաև լրատվական միջոցներում հրապարակված ադրբեջանցի պատմաբանների և քաղաքագետների նյութերում փորձ է արվում համոզել հասարակայնությանը, թե «գտնվել է

¹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 649–650.

² Նույն տեղում, էջ 650:

Ղարաբաղի՝ Ադրբեջանին «ի սկզբանե» պատկանելու «ամենահիմնական ապացույցը». «թողնել» կարելի է միայն այն,- գրում են նրանք,- ինչը մինչ այդ այնտեղ գտնվել է ի սկզբանե: Այս մեկ պարզ փաստաթուղթը վկայում է, որ Ղարաբաղը միշտ գտնվել է Ադրբեջանի կազմում»¹: Ադրբեջանցի հետազոտողների «մտքի թռիչքին», «խորը գիտելիքներին» և «երկաթյա տրամաբանությանը» նախանձել կարելի է: Թող մասնագետները պնդեն իրենցը, սկզբնաղբյուրների, պատմական անժխտելի փաստաթղթերի վրա հիմնված հարյուրավոր հատորներ հրատարակեն, միևնույնն է՝ ադրբեջանցի «մասնագետները» ռուսերեն «ВКЛЮЧИТЕ» և «ОСТАВИТЬ» բառախառնի միջոցով «ապացուցել և որոշել են» Ղարաբաղի ճակատագիրը: Իրոք որ, ինչպես նման դեպքերում են ասում՝ մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Մեկ հարցում, թերևս, կարելի է համաձայնվել ադրբեջանցիների հետ: Դա այն է, որ նրանք «զարմանում և ծիծաղելի են համարում», թե ինչու հայերը, ինչպես նաև «անկախ մեդիա-աղբյուրները և անգամ երրորդ երկրների քաղաքական գործիչները», նշում են, թե «Ղարաբաղը Հայաստանից խլվեց և Ադրբեջանին փոխանցվեց Ստալինի թեթև ձեռքով»: «Հիշեցնենք սակայն,- շարունակում է ադրբեջանցի հեղինակը,- որ գործը տեղի է ունենում 1921 թ. կեսերին, երբ իշխանությունն երկրում ամբողջությամբ գտնվում էր գործունակ և ուժեղ Վ.Ի. Լենինի ձեռքերում, իսկ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի շարքային անդամ Ի.Վ. Ստալինի մասին դեռ շատ քչերը գիտեին»²:

¹ http://news.bakililar.az/news_razvenchanie

² Նույն տեղում:

Այո, հուլիսի 5-ի որոշման ընդունման գործում ՌԿ(Բ)Կ կենտրոնի անդամ, բայց ոչ «շարքային» Ի. Ստալինի բացասական դերը մեծ էր, բայց, կարծում ենք, ոչ որոշիչ: Այլապես ինչով բացատրել, որ Ի. Ստալինի ներկայությունը հուլիսի 4-ի նիստին չէր խանգարել Ղարաբաղի հայության օգտին արդարացի որոշման ընդունմանը: Չի բացառվում, որ հուլիսի 4-ի որոշումից հետո ադրբեջանական կողմին հաջողվել էր ստանալ ՌԿ(Բ)Կ կենտրոնի առավել ազդեցիկ անդամների՝ Վ. Լենինի և Լև Տրոցկու աջակցությունը, համոզել նրանց՝ հրահանգել կավբյուրոյին Ադրբեջանի օգտին վերանայել հուլիսի 4-ի որոշումը: Կավբյուրոյի հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշման կայացման նշված վարկածի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ պլենումին Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Մյասնիկյանը, Ն. Նարիմանովի օրինակով, չպնդեց Ղարաբաղյան հարցի վերջնական լուծումը ՌԿ(Բ)Կ կենտրոն փոխադրելու հարցում, որի իրավունքը նա ուներ: Հայկոմկուսի առաջին համագումարում (26–29 հունվարի 1922 թ.) ելույթում փորձելով հերքել իր և ՀԿ(Բ)Կ կենտրոնի հասցեին հնչած խիստ քննադատությունը և ծանր մեղադրանքները, որ վերջիններս Ղարաբաղի հարցում չդրսևորեցին վճռականություն և առավել հաստատական չպնդեցին երկրամասը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու հարցում, Ա. Մյասնիկյանը, կարծես արդարանալով, որ Ն. Նարիմանովի օրինակով չի պնդել Ղարաբաղյան հարցի վերջնական լուծումը ՌԿ(Բ)Կ կենտրոն փոխադրելու հարցում, նշում է միայն, որ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի նիստը հիշեցնում էր Անդրկովկասի հանրապետությունների նախկին ղեկավարների պայքարը. «Այսպես՝ Ադրբե-

ջանն ասում էր, եթե Հայաստանը պահանջի Ղարաբաղը, ապա մենք նավթ չենք մատակարարի»¹:

Պետք է ենթադրել, որ բուլղարական բարձրաստիճան գործիչների հետ անդրկուլիսյան խարդավանքերում Նարիմանովի կողմից որպես որոշիչ կովան առաջ է քաշվել ոչ միայն ադրբեջանական նավթի, այլև «թուրքական գործոնը»: Գաղտնիք չէ, որ պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում բուլղարիկների համար որոշիչը ոչ թե ճշմարտությունն էր և Ղարաբաղի հայության արդար պահանջատիրությունը, այլ հենց Բաքվի նավթը և քեմալական Թուրքիայի բարեհաճ տրամադրվածությունը՝ համաշխարհային հեղափոխությունը դեպի մուսուլմանական Արևելք տարածելու հեռանկարի առումով: Հավելենք նաև, որ Խորհրդային Ռուսաստանի վրա թուրք-ադրբեջանական ճնշումը կրում էր հետևողական և շարունակական բնույթ:

Պատմության նմանատիպ «սպիտակ էջերի» բացահայտման խնդիրն է, որ պետք է մտահոգի իրական մասնագետին, այլ ոչ թե բառախաղի օգնությամբ անհեթեթ և ճշմարտությունից շատ հեռու հետևություններ կատարելը, ինչով տարված են ադրբեջանցի որոշ հեղինակներ:

ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի որոշումն օրինական չէր, այն ընդունվել էր առանց անդամների անհատական քվեարկության և պարտադրված էր «կուսակցական կարգով»: Այն հակասում էր միջազգային իրավունքի հիմնարար՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքին, ոտնահարվում էին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայության (շուրջ 95%) իրավունքները,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 2, թ. 13, 23:

անտեսվում էին նաև Խորհրդային Հայաստանի շահերը: Ահա թե ինչու ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմը 1921 թ. հուլիսի 16-ին որոշեց, որ Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի բանաձևն «իրենց չի բավարարում»¹:

Կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի որոշումից հետո Ադրբեջանի ղեկավարությունը ջանք ու եռանդ² չէր խնայում ստանալու արցախահայության համաձայնությունը Ադրբեջանի գերիշխանությունը ճանաչելու հարցում: Այդ նպատակին հասնելու համար ադրբեջանական իշխանությունները Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր շրջաններում լայն քարոզարշավ անցկացրեցին, սակայն ամենուրեք հանդիպեցին «սառը դիմադրության»: Բաքվի ջանքերով Ստեփանակերտում հրավիրված շրջանի գործադիր կոմիտեների ներկայացուցիչների 1921 թ. հուլիսի 28-ի համագումարի աշխատանքների մասին Ղարաբաղից Երևան ուղարկած գաղտնի զեկուցագրերից մեկում նշվում է. «Դրությունն օրհասական է, խնդրում ենք միջոցներ ձեռնարկել Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու համար»²: Այդպիսին էր Արցախի ողջ հայ բնակչության միահամուռ ցանկությունը, սակայն դրա հետ ոչ-ոք հաշվի չէր նստում:

3.2. ԼՂԻՄ-ի փարածքային կորուստները

Ադրբեջանի իշխանությունները չէին շտապում կյանքի կոչել Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տրամադրելու մասին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 39, թ. 18:

² Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 653–654.

շումը: Նրանց հեռահար նպատակն էր. առժամանակ մոռացության մատնել խնդիրը, իսկ հետագայում հասնել նրան, որպեսզի երկրամասը տարալուծվի ԱդրՄԻՆՀ վարչական շրջանների մեջ: Այդ մասին է վկայում հետևյալ ուշագրավ փաստը. ԱդրԿ(ք)Կ կենտկոմի կազմբյուրոյի և քաղբյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 26-ի նիստում, որը նախագահում էր կենտկոմի քարտուղար Ս. Կիրովը, ծայրերի մեծամասնությամբ որոշվում է. «խնդրել Կավբյուրոյին, որպեսզի վերանայի Լեռնային Ղարաբաղն առանձնացնելու մասին իր որոշումը, իսկ մինչ այդ ինքնավարություն չառանձնացնել»¹:

Ադրբեջանական կողմի նենգամիտ այս ծրագիրը, սակայն, վերջնական հաջողություն չունեցավ: Չհանդուրժելով Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տրամադրելու որոշման կատարման միտումնավոր ձգձգումը Ադրբեջանի կողմից, 1922 թ. հունիսի 5-ին ՀԿ(ք)Կ կենտկոմի պլենումը որոշում է դիմել ՌԿ(ք)Կ կենտկոմի անդրկովկասյան երկրային կոմիտեին (որը փոխարինել էր ՌԿ(ք)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյին)² որպեսզի կատարվի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը²:

Ճակատագրի ինչպիսի հեգնանք, Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, որոնք ընդամենը մեկ տարի առաջ բողոքում էին հուլիսի 5-ի որոշման դեմ, ստիպված էին պայքար ծավալել, որպեսզի Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տրամադրելու մասով այն իրականացվի:

Ընդառաջելով հայկական կողմին՝ ՌԿ(ք)Կ կենտկոմի անդրերկրկոմի նախագահությունը 1922 թ. հոկտեմբերի 27-ին

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 96–97.

² Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 660.

ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմին հանձնարարում է «կյանքի կոչել այդ որոշումը»¹:

«Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության անցկացման» հարցը քննարկվում է 1922 թ. դեկտեմբերի 14-ին Բաքվում հրավիրված Անդրերկրկոմի պլենումի նիստում, որը նախագահում էր Անդրերկրկոմի քարտուղար Ա. Մյասնիկյանը: Նիստում ընդունվում են համապատասխան որոշումներ, տրվում դրանցից բխող կարգադրություններ: Որոշվում է ԱդրՍԽՀ ժողկոմխորհին կից կազմավորել Լեռնային Ղարաբաղի գործերով հատուկ կոմիտե²: Հաջորդ իսկ օրը՝ դեկտեմբերի 15-ին, Բաքվում հրավիրված ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմի բյուրոյի նախագահության նիստում Անդրերկրկոմի պլենումի որոշումներն ընդունվում են ի կատարում. հաստատվում են Լեռնային Ղարաբաղի գործերով կենտրոնական հանձնաժողովի (Կիրով, Միրզաբեկյան, Կարակոզով) և յոթ հոգանոց կոմիտեի կազմերը՝ Վերջինիս հանձնարարվում է կարգավորել բոլոր հողային վեճերը Շուշիի, Ջաբրայիլի և Ջևանշիրի գավառների շրջանում³: «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության անցկացման մասին» և դրանից բխող՝ վերը նշված որոշումները հաստատվում են Անդրդաշնության Միության կենտրոնի նախնագահության 1922 թ. դեկտեմբերի 22-ի նիստում⁴:

Այսպիսով, հայկական կողմի համառ ջանքերի շնորհիվ Լեռնային Ղարաբաղը որպես ինքնավարություն առանձնացնելու 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը կարծես մոտ էր կյանքի կոչվելուն:

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 127.

² Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., с. 662.

³ Նույն տեղում, էջ 663:

⁴ Նույն տեղում, էջ 664:

Բաքվում, սակայն, այլ կերպ էին տրամադրված. ադրբեջանական կողմը շարունակում էր հարցի կարգավորումը ձգձգելու և վիժեցնելու հետևողական փորձերը: Ուստի՝ Անդրերկրկոմին այլ ելք չէր մնում, քան 1923 թ. հունիսի 27-ին հերթական անգամ անդրադառնալ հիմնախնդրին և Ադրբեջանի կոմկուսի կենտրոնին հանձնարարել այլևս չձգձգել և մեկամսյա ժամկետում Լեռնային Ղարաբաղն առանձնացնել իբրև ինքնավար մարզ: Ընդամենը մի քանի օր անց՝ հուլիսի 1-ին, ԱդրԿ(Բ)Կ կենտրոնի նախագահությունը ստիպված է լինում Ադրբեջանի Կենտգործկոմին (ԿԳԿ) առաջարկել հռչակել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարությունը և ստեղծել «Ղարաբաղի ինքնավար մարզ»՝ Խանքենդի (հետագայում վերանվանվել է Ստեփանակերտ) կենտրոնով: Հռչակագրում հանձնարարվում է նշել, որ ինքնավարության «սահմանները և այլնը կորոշվեն հատուկ հանձնաժողովի կողմից»: Վերջինս որոշելու էր. «1) Ինքնավար Ղարաբաղի սահմանները, 2) Քրդստանի տեղադրությունը, 3) Դաշտային Ղարաբաղի վարչական փոփոխությունները»¹:

Վերջապես, 1923 թ. հուլիսի 4-ին Ադրբեջանի կենտգործկոմի նախագահությունն ընդունում է համապատասխան որոշում, որի արդյունքում էլ հուլիսի 7-ին լույս է տեսնում «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ» (ԼՂԻՄ, ռուսերեն՝ «Автономная область Нагорного Карабаха» (АОНК)²) կազմավորելու մասին Կենտգործկոմի դեկրետը: «Մարզի կանոնադրությունը մշակելու, Ղարաբաղի ինքնավար մարզին վարչական միավորները փաս-

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 149-150.

² 1936 թ. ընդունված ԽՍՀՄ նոր Սահմանադրությամբ մարզը «АОНК»-ից վերանվանվեց «НКАО»-ի՝ «Нагорно-Карабахская автономная область».

տացի հանձնելու, նաև ինքնավար մարզի սահմանները որոշելու համար ստեղծվելու էր խառը հանձնաժողով՝ Լեռնային Ղարաբաղի, Քրդստանի և ԱդրՄԽՀ կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչներից»։ Հանձնաժողովին հանձնարարվում է աշխատանքներն ավարտել մինչև 1923 թ. օգոստոսի 15-ը¹։

Այսպիսով, Ղարաբաղի հայության, Խորհրդային Հայաստանի և Անդրդաշնության ղեկավարության, մասնավորապես՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հաստատակամ և հետևողական ջանքերի շնորհիվ Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ստիպված էին երկու տարվա համառ դիմադրությունից հետո նահանջել և Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել ինքնավարություն։ Դրա շնորհիվ էր նաև, որ Խորհրդային տարիներին Ղարաբաղի հայությանը հաջողվեց դիմակայել Ադրբեջանի սադրանքներին և ազգային խտրականության քաղաքականությանը, Արցախը չհայաթափվեց։

Ադրբեջանական կողմը, սակայն, Ղարաբաղի հարցում նոր ծուլակ էր նախապատրաստել՝ խախտելով ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կոմկաայան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի որոշումը, որով ինքնավարություն պետք է տրամադրվեր ամբողջ Լեռնային Ղարաբաղին. 1923 թ. հուլիսի 7-ի դեկրետով ինքնավարություն էր կազմավորվելու միայն «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասում»։ Ավելին, նույն օրը՝ հուլիսի 7-ին, հրավիրված «Ինքնավար Ղարաբաղի և Քրդստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովի» նիստում որոշվում է «Լեռնային Ղարաբաղի առանձնացումից (որպես ինքնավար մարզ – *հեղ.*) մնացած Ղարաբաղի դաշ-

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 151–153.

տային մասերից ստեղծել մարզային վարչություն Աղղամ կենտրոնով»: Հանձնաժողովը որոշում է նաև «Կազմավորել Ինքնավար Քրդստան, որի կենտրոններն ու սահմանները որոշել ինքնավար Լեոնային Ղարաբաղի սահմանների հաստատումից հետո»¹:

1923 թ. հուլիսի 16-ին ԱդրԿ(ք)Կ կենտրոնի նախագահության ընդունված որոշման մեջ նշվում է. «ա) Այն ազատ հողատարածքները, որոնք մնացել են Սկոբելևկայի հասարակության ուսական ամայացած գյուղերից, մտցնել Ինքնավար Ղարաբաղի սահմանների մեջ, բ) Շուշի քաղաքը մտցնել Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կազմի մեջ, գ) Ղարաբաղի դաշտային մասից կազմել երկու գավառ, դ) Քրդերով զբաղեցրած տարածքներում ստեղծել «Քրդական գավառ», ե) Հանձնարարել ժողկոմխորհին խորհրդային կարգով որոշել այդ գավառների ճշգրիտ սահմանները և վարչական կենտրոնները»²: Որոշումը հաստատվում է Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի նախագահության 1923 թ. հուլիսի 21-ի նիստում³:

Զարգացնելով ընդունված որոշումները՝ ԱդրԿ(ք)Կ կենտրոնի նախագահությունը 1923 թ. հուլիսի 30-ին որոշում է. «ա) Քրդստանի, Ջաբրայիլի և Աղղամի գավառների սահմանները հաստատել ըստ ներկայացված քարտեզի, բ) Քրդստանի գավառի գավառային կենտրոն համարել Փիրիջանը, գ) Ջաբրայիլ գավառի գավառային կենտրոնը Կարյագինից տեղափոխել Ջաբրայիլ, դ) Աղղամ գավառի կենտրոն համարել Աղղամ քաղաքը, ե) Ադրբեջանի Կենտգործկոմին և ժողկոմխորհին՝ անմիջապես

¹ Նույն տեղում, էջ 153–154:

² Նույն տեղում, էջ 154–155:

³ Նույն տեղում, էջ 157:

կյանքի կոչել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի առանձնացման և նոր գավառների վարչական վերաբաժանման հետ կապված բոլոր խնդիրները»¹:

Այսպիսով, տեղի տալով և առանձնացնելով «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասը»՝ որպես ինքնավար մարզ, Ադրբեջանը տենդագին կրճատում էր դեռևս թղթի վրա գոյություն ունեցող ԼՂԻՄ-ի տարածքներն ու սահմանները, դրանք այնպես «ճշգրտում», որպեսզի մարզը լինի առավել փոքր սահմաններով և անջատվի Խորհրդային Հայաստանից:

Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի 1923 թ. օգոստոսի 6-ի հրամանագրով Ղարաբաղի այն հատվածները, որոնք Ադրբեջանի ղեկավարության նենգամիտ քաղաքականության արդյունքում չէին ընդգրկվելու ԼՂԻՄ-ի կազմում, ներառվեցին արհեստականորեն ստեղծված Աղդամի, Ջաբրայիլի և Քրդստանի գավառների կազմում, որոշվեցին նրանց տարածքն ու վարչական սահմանները: Ըստ այդմ՝ նոր վարչամիավորները այետք է ունենային հետևյալ կառուցվածքը.

1. **Աղդամի գավառ**² Աղդամ կենտրոնով (ներառելու էր նախկին Շուշիի և Ջևանշիրի գավառների հարթավայրային մասերը):

ա) տարածքային ընդգրկումը՝ Բորսունլու գյուղից բեկված գծով Թարթառ (Тертер) քաղաքով մինչև Ղարա-Ղոյունլու, ապա՝ Նամերլի և Նափրավենդ (իմա՝ Փափրավենդ) գյուղերը, Չոլլուդաղը (Чолодах, 2972), Աղդամի բլրաշարը, Ղզըլ-Ղայայի կողքով՝ Ույթափալար, որտեղից արևելք՝ մինչև այն վայրը, որը գտնվում էր Աղդամի, Ջաբրայիլի և Ղարաբաղի գավառների

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. с. 159-160.

հատման կետում, մոտավորապես 5 վերստ Կուրոպատկինո գյուղից դեպի հյուսիս-արևելք, այստեղից՝ արևելք, մինչև Սալյանի գավառի սահմաններում գտնվող Փեյղամբար գերեզմանոցը:

2. Ջաբրայիլի գավառ՝ Ջաբրայիլ կենտրոնով (ներառելու էր նախկին Կարյագինոյի գավառի հարթավայրային հատվածը):

ա) տարածքային ընդգրկումը՝ Սալյանի գավառի սահմաններում գտնվող Փեյղամբար գերեզմանոցից դեպի արևմուտք մինչև այն վայրը, որը գտնվում էր Աղդամի, Ջաբրայիլի և Ղարաբաղի գավառների հատման կետում՝ Կուրոպատկինո գյուղից մոտավորապես 5 վերստ հեռավորության վրա: Այստեղից՝ Ղարաբաղի կողմից, բեկված գծով Վեյսալու ձմեռոցով [(зимовник, հետագայում՝ Ներքին Վեյսալու (թրք.՝ Aşağı Vəysali)], Նոր Նիկոլանկա, Դիվանալուար գյուղ, Ավշարի, Դուդուկչի (Քյուրաթաղ), Կարյագինո (հետագայում՝ Ֆիզուլի), Իշըխլու, Քոչ-Ահմեդլի, Սուլեյմանլու, Ղըշլաղ, Էֆենդիլար, Ջաբրայիլ, Աղջաքենդ (Аджи-кенд, իմա՝ Խանձաձոր), Թեժլար գյուղերով, Աղ-Բուլաղ աղբյուրով մինչև Թարքայան-Յալի սար և Բաղիր-Բեգլու գյուղ, այնուհետև՝ Հազարի (Акепа) գետակի՝ հունով ներքև մինչև Էֆենդիլար գյուղը, այստեղից հարավ-արևմուտք՝ մինչև Աղավյուրտ (իմա՝ Եղվարդ) գյուղը, որտեղից՝ հին վարչական սահմանով մինչև Նյուվադի (Аювадинский) գյուղը:

3. Քրդսպանի գավառ՝ Փիրիջան (իմա՝ Փիրջահան) կենտրոնով (ներառելու էր նախկին Ջևանշիրի արևմտյան՝ Թարթար գետի վերին ավազանում ընկած հատվածները, ինչպես նաև ՀՄԽՀ-ից կտրված Ջանգեզուրի գավառի արևելյան՝ Լեոնային

¹ Սահմանն այդ հատվածում անցնելու էր նախ՝ Փոքր Հազարի գետակով (թրք.՝ Kızık Hâkârâ, հայտնի է նաև Չինգյանակապ անվամբ), նոր հետո՝ բուն Հազարիով:

Ղարաբաղին հարող հատվածները, ուր 1930 թ. կազմավորվեցին Քյայբաջարի (Քարվաճար), Լաչինի (Բերձոր) և մասամբ Ղուբաթլուի (Որոտան) գավառները):

ա) տարածքային ընդգրկումը՝ Մոսկի լեռների (Муров-даг) գագաթներով Ղարաբաղի կողմից շեկված գծով հետևյալ կետերով՝ Էղերյուրտ կամ Աղըրյուրտ (Эгенюрт) լեռ, Ալաղայա լեռ, այնուհետև՝ Լիսագորսկ, Ջամինկյում լեռնագագաթով մինչև Բաղըր-Բեգլու գյուղ: Այստեղից Ջաբրայիլի գավառի կողմից Հազարի գետով ներքև մինչև Էֆենդիլար գյուղ, որտեղից հարավ-արևմուտք՝ մինչև Աղաձյուրտ գյուղ, ապա՝ ՀՍԽՀ կողմից Խնձորեսկ (Инзирак՝) գյուղի միջով մինչև Ղզըլբողազլար (сигнал Александр Дали-Дар²), որտեղից լեռնաշղթայով՝ մինչև Դավա-Գյոզի (Ուղտիակունք) լեռ, այնուհետև՝ վարչական հին սահմանով մինչև սկզբնական կետ³:

Նշված փաստաթղթում աչքի է զարնում հետևյալ հանգամանքը. եթե նորակազմ ԼՂԽՄ-ի արևելյան, հարավային և արևմտյան սահմաններն արձանագրված են ըստ կողմնորոշիչ որոշակի կետերի, ապա հյուսիսային սահմանագիծն ուղղակի բացակայում է: Բանն այն է, որ նախկին ցարական վարչական բաժանումով Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային բաղկացուցիչ հատվածը կազմող պատմական Գյուլիստանի մեկիքության զգալի մասը, որը գրավում էր Կուրի Բարակջուր (թրք.՝ İncä-çay)

¹ Ռուսալեզու փաստաթղթում նշվում է բնակավայրի թյուրքական արտասանության (Xanziräk) աղավաղված տարբերակը՝ վերցված ռուսական 5-վերստանոց քարտեզի համապատասխան պլանշետից:

² Սահմանագծի ուղղության բնութայնությունը թույլ է տալիս վերոհիշյալ աղավաղված տեղանունը սրբագրել նշված ձևով (ճշտումն ըստ 5-վերստանոց քարտեզի՝ Кызыл-Богасдары):

³ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 173-175.

վտակի միջին ավազանը, ինչպես նաև նույն գետի մեկ այլ վտակի՝ Կուրակի (թրք.՝ Küräk-çay) վերին հոսանքի շրջանում գտնվող Գետաշեն ավանն իր հարակից մի քանի բնակավայրերով, կցված էին Ելիզավետպոլի գավառին: Այս՝ ավելի քան 1000 քառ. կմ ընդհանուր տարածք զբաղեցնող զուտ հայաբնակ շրջանների ներառումը ԼՂԻՄ-ի կազմում Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարության տեսանկյունից կարող էր «վտանգավոր» նախադեպ ստեղծել Հյուսիսային Արցախի մյուս շրջանների (Ոսկանապատ, Քարհատ, Բանանց և այլն) ու հարևան Գարդմանի տարածաշրջանի՝ զրեթե մինչև ՀՍԽՍՀ-ի հյուսիս-արևելյան սահմանագլուխը հոծ անընդմեջ շերտով բնակվող հայության համար, որն անպայման կփորձեր ժամանակի ընթացքում միավորվել այս նորաստեղծ հայկական պետական կազմավորման հետ: Անհրաժեշտ էր ամեն գնով բացառել որևէ հնարավորություն՝ Խորհրդային Հայաստանի անմիջական սահմանակցությամբ, միասնական հայկական ինքնավարության ձևավորման համար: Սրանով, կարծում ենք, կարելի է բացատրել այն փաստը, որ 1923–1924 թթ. Լեոնային Ղարաբաղի վերոհիշյալ մասերը մտցվեցին նորաստեղծ Գյանջայի (Գանձակ) գավառի մեջ՝ դրանով իսկ ԼՂԻՄ-ի հյուսիսային սահմանները «համընկեցնելով» երբեմնի ցարական վարչամիավորի հարավային սահմանագծին, որն անցնում էր Սոավի լեռների արևելյան ջրբաժանով և Բարակջրի հունով: Բացի այդ՝ հայկական մարզից դուրս էր թողնվել Լեոնային Ղարաբաղի հյուսիս-արևմտյան հատվածը կազմող Վերին Խաչենը՝ Թարթառ գետի վերին ավազանում, որը զբաղեցնում էր շուրջ 2.000 քառ. կմ¹: Վերջինս դեռ 1922 թ.

¹ Հաշվարկները՝ Գ. Բաղայանի:

ստացել էր «Քրդստան» (Курдистан) կեղծ անվանումը՝ վերակազմավորվելով որպես առանձին գավառամաս Ջևանշիրի գավառի կազմում¹: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարության 1923 թ. նոր որոշումով այս տարածքին կցվեց նաև Հազարու գետակի ողջ վերին սավազանը զբաղեցնող նախկին Չանգեզուրի գավառի արևելքը, որը մինչ այդ, բնակցվելով ՀՍԽՀ-ից, մտնում էր, այսպես կոչված, Ղուբաթլուի գավառի մեջ: Ինչպես հայտնի է, նորակազմ վարչամիավորը վերանվանվեց «Քրդստանի գավառ» (ոչ պաշտոնական անվանումը՝ «Կարմիր Քրդստան»):

Այսպիսով, ադրբեջանական ղեկավարության նպատակաուղղված քաղաքականության հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղի երկրամասի ընդհանուր տարածքից, որը կազմում էր շուրջ 8.000 քառ. կմ, 1923-1924 թթ. անջատվեց մոտ 3000 քառ. կմ-ը: Նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ը, որի ամբողջական սահմանները դեռ որոշված չէին, այսուհետև կարող էր հավակնել ընդամենը 5.000 քառ. կմ տարածքի:

Խորհրդային Ադրբեջանի նորաստեղծ Աղդամի, Ջաբրայիլի և Քրդստանի գավառների տարածքները որոշելուց հետո անգամ ԼՂԻՄ-ի սահմանային խնդիրների վերջնական կարգավորման գործընթացը դժվարությամբ էր ընթանում: Ուստի ԱդրԿ(ր)Կ կենտկոմի նախագահությունը 1924 թ. ապրիլի 17-ին «ոչ հաջողված» է համարում այդ խնդիրները կարգավորող հատուկ հանձնաժողովի աշխատանքները և կազմում նոր հանձնաժողով՝ ԱդրՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ղ. Մուսաբեկովի նախագահությամբ: Վերջինիս պատասխանատվությամբ հանձնա-

¹ Азербайджанская сельско-хозяйственная перепись 1921 года. Таблицы: Джеванширский уезд. Баку, 1922, с. 82.

ժողովին հանձնարարվում է մինչև 1924 թ. մայիսի 1-ը ավարտել ԼՂԻՄ-ի վարչական սահմանների վերջնական հաստատման և հողային հարցերի կարգավորման (ինչպես ԼՂԻՄ-ում, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ի և հարևան գավառների միջև) աշխատանքները¹:

Լեռնային Ղարաբաղը որպես ինքնավար մարզ առանձնացնելու և նրա տարածքն ու վարչական սահմանները որոշելու աշխատանքներին զուգահեռ ընթանում էին նաև ԼՂԻՄ-ի Սահմանադրության (Կանոնադրության) ստեղծման աշխատանքները: Հատուկ հանձնաժողովի կողմից պատրաստված Սահմանադրության նախագիծը հաստատվեց ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմի նախագահության 1924 թ. հուլիսի 3-ի նիստում, Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի նախագահությանն առաջարկվեց «Սահմանադրությունը հրապարակել թյուրքերեն, հայերեն և ռուսերեն»²: Այն հայերեն և թյուրքերեն տպագրվում է Բաքվի «Կոմունիստ» օրաթերթի 1924 թ. հուլիսի 6-ի թիվ 145 (924)-ում, իսկ ռուսերեն՝ ռուսալեզու «Բալինսկի ռաբոչի» թերթի 1924 թ. նոյեմբերի 26-ի թիվ 269-ում:

«Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Շրջանի Սահմանադրությունը» հանդիսացավ առաջին պաշտոնական փաստաթուղթը, որում «Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի տարածությունը (տերիտորիան)» վերնագրով առանձին բաժնում նշված են մարզի տարածքը և բնակավայրերը: Ըստ այդմ՝ «Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի մեջ մտնում է այն տարածությունը, որը բռնված է հետևյալ գավառների քաղաքներով և գյուղերով:

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 236–237.

² Նույն տեղում, էջ 248–249:

Շուշիի գավառից՝ Շուշի քաղաքը և Ստեփանակերտը, գյուղերը. Կարաքետուկ (Հիլիս¹), Ուլուբար, Կայարաշի (Դահրավ), Սարի-Քեշիշ (Խանձք), Կիշլաղ-Քենդ (Ղշլաղ), Շավլա (Ռև), Սեյիտ-Քեզլի (Սեյդիշեն), Դաշբուլաղ, Մեհտիքենդ (Մեհդիշեն), Բադարա (Պորեցիք), Սունժինսկոյի, Խնձորիստան, Իսմայիլ-Քեզլի, Մալի-Քեզլի, Խալիփալի, Խոջալի, Ղուշշիլար, Քերոփա-Աֆաթի, Ջարուալի (Ջառիստ), Նախիջևանիկ, Փիրջամալ, Դահրագ, Քեաթուկ-Աղդարա, Աղբուլաղ (Միրիշկյալլու), Կարագաբուն, Լիսագորսկ, Կերկիժան (իմա՝ Կրկիժան), Ջամիլի, Բալուջա, Ղայբալիքենդ, Փախլիզ (իմա՝ Փախլույ), Խնածախ, Մեհտի-Քենդ (իմա՝ Մադաթքենդ, Ալամանց գոմեր), Վերին-Սզնիք, Դամուրջիլար (Ջաղացներ), Ներքին Սզնիք, Սղնախ, Չանախչի (Ավետարանոց), Ղարաբուլաղ, Ղուշի-Բաբա (Մոշ-Խմիստ), Սարուշեն, Խաչմաչ, Տուքնակալ, Հարալի (Ղարալի), Պիրում-Քենդ (իմա՝ Փիրումաշեն), Մխիթարա-Քենդ (Արկաթալու), Դաղդաղան (Քոասնի), Հարով (Հարավ), Դաշուշենդ (Դաշուշեն), Շուշի-Քենդ (Շոշ), Դաշալթի-Հյունոտ (իմա՝ Հոնոտ), Քեշիշ-Քենդ (Դոնավարզ), Դաշալթի-Խոզաբիր (Քարինտակ), Քենդխուրդ (Հաղորտի), Քարահունջ, Մուշկապատ, Ղավախան, Մաշադի-Քենդ (իմա՝ Մաշադիշեն), Կուզում-Քենդ (Քերթ), Աղ-Քենդ (Սպիտակշեն), Աշան, Հացի, Ենգի-Քենդ (Նորշեն), Կարա-Քենդ (Ղըզղալա), Եմիշնա, Ջամեաթ (Ննգի, Նինգի), Կղարծի, Միրի-Քենդ

¹ Հարկ է նկատի ունենալ, որ ԼՂԽՍ-ի Սահմանադրությունում նշված տեղանունները վերցված են նախկին ցարական տեղեկագրերից, ուր նախապատվությունը տրված էր գրեթե առանց բացառության XVIII դ. երկրորդ կեսից շրջանառության մեջ մտած օտարահունչ թյուրքական տարբերակներին (տե՛ս մասնավորապես «Кавказский календарь на 1917 год». «Отдел статистический», с. 47–50, 59–61, 63–65): Ուստի նպատակահարմար ենք համարել վերորերյայ բնակավայրերին կից նշել բուն հայկական կամ այն անվանաձևերը, որոնք տարածված էին հայերի միջավայրում: Ճշտված են նաև բացահայտ աղավաղված տեղանունները:

(Մյուրիշեն, Միրիշեն), Կարադաղի, Խոնաշեն, Բահրամի, Խոջալու (Խոջավանդ), Մուգան (Մուղանլու), Աբրուլլար (իմա՝ Ամիրանլար, Ամիրալլար), Կոտլեարովկա, Կուրոպատկինո, Նիկուլանկա, Սկորլևկա, Սոս, Սխտորաշեն, Խերխան, Ծովաուեր, Հերիեր, Մավաս, Ամարաս, Բիլբիլակ, Աղբուլաղ (Մըսմնա), Ուզում-Քենդ, Դրախտիկ, Թաղլար (Մեծ Թաղ), Ազոխ, Ջարդանաշեն (Վերին Թաղավարդ), Շեխեր, Ջաղադուզ (Սարգսաշեն), Թաղավարդ, Ղուզե-Ճարտար, Գիշի, Գյունե-Ճարտար, Իսպահանջուղ (Խնուշինակ), Յենգիջա (Սարդարաշեն), Դաշբաշի (Քարագյուղ), Խանաբաղ Նոր, Խանաբաղ Հին, Քեշիշքենդ (Նորագյուղ), Խրամորթ, Վերին-Յելչիբաղ (իմա՝ Ղլիճբաղ), Ներքին-Յելչիբաղ (իմա՝ Ղլիճբաղ), Տող, Մամեդաձոր, Սուլավարդին (իմա՝ Սալաքյաթին), Շեխեր, Հակակու, Թաղուտ, Սոսալլիս (Մոխրենիս, Մոխրենեց), Կովչատլի, Տումի, Հողեր, Ծակուռի, Ջրակուս:

Ջիմանշիրի գավառից՝ գյուղեր. Հասանրիզ (Հաթերք), Ումուղլի (Ականա), Կիրանլու (իմա՝ Քյարամլու), Իմարար-Կարավենդ (Գյարավանդ), Չափար, Ղուզլու (Բաղդուս (աղավաղված Վաղուտասից)), Կըզըլ-Կայա (Հարությունագոմեր), Յայջա (Տխգատ (աղավաղված Կճողուտից)), Ջարդախաչ, Չարեքտար, Բաղյու-Կայա, Բալյու-Կայա, Ախմախլի (Հայաթ), Բագարքենդ (Ծմակահող), Քոլատակ, Դաղմանլու (Թբլղու), Դովչանլու (Առաջաձոր), Չորմանլու (Գառնաքար), Վանք, Տրումբոն (իմա՝ Դրմբոն), Հոռաթաղ, Շահմասուր, Ներիշտար, Քիչիկ-Կարաբեզ (Մոխրաթաղ), Ոլու-Կարաբեզ (Մեծշեն), Կուսապատ, Աղարա-Մարդակերտ (իմա՝ Մարտակերտ), Դամիրլու, Հոռաթաղ, Բուրուջ, Յարըմջա, Մարաղա, Մարգուչևան, Բրուջ, Լևոն-Արխ,

Լևոն-Արխ (Սարուլ), Մենգրելսկ, Չարդախլու (Մաղավուզ), Լյուլասագ (Վարնկաթաղ), Օրլովո-Դենիսովկա, Ղազանչի, Ջանյաթաղ (Ճանկաթաղ), Գյուլյաթաղ, Սրխավանդ, Դամիրի, Թալիշ, Տուրուս (Թոռուտ, Եղակեր), Դաստագիր, Տոնաշեն, Մադադիս, Դամիրլար (Ղահրիլար), Վերին-Չայլու, Ներքին-Չայլու:

Կարյագինի գավառից՝ գյուղեր. Հաջիքենդ (իմա՝ Աղաքենդ, Խանձաձոր), Առաքել, Բանագուր, Բինյաթի, Դոլանլար, Խժալյան (աղավաղված Ջիլանից), Դաշբաշի (Քարագուլիս), Շամձոր, Կեյնա-աղ (աղավաղված Հին Թաղերից), Մյուլքիդարա (Յրուտխաս), Խձաբերդ, Վանք, Հադրութ, Կամրակյունձ, Կոչբեկ, Ղուշչիլար, Մելիքջանլու, Նորաշեն, Տայք, Թաղասեր, Տոր, Շաղախ (Սարին շեն), Վորդնաշատ, Աղբուլաղ, Ախուլլու, Քյուքուշլու (աղավաղված Հախուլլու-Քյուկուլլուից, Ըխեցիք), Թուլատան (աղավաղված Բուլութան-Բլեթանցից), Դուդուգչի (Քյուրաթաղ), Կոգուլլու (աղավաղված Քյուկուլլուից, Կհուլեցիք), Խարմանջուղ, Իդիլեցիք (Իտելեցիք, Էդիլլու):

Ղուրաթլի գավառից՝ Ղարաղշլաղն (իմա՝ Ղալադարասի-Բերդաձորը) իր գաղութներով՝:

Այսպիսով, ԼՂԻՄ-ը պարփակվելու էր նախկին Ռուսաստանյան կայսրության Ելիզավետպոլի (Գանձակ) նահանգի Ջևանշիրի, Շուշիի և Կարյագինոյի գավառների միայն լեռնային հասվածներում: Դրանց էր միացվել նաև 1923 թ. լուծարված Ղուրաթլուի գավառի (ձևավորվել էր 1921 թ.) հյուսիս-արևելքն ընդգրկող Բերդաձորի գյուղախումբը՝ հարակից տարածքներով:

¹ «Կոմունիստ», Բաքու, 6 հուլիսի 1924, N 145 (924): Տե՛ս նաև՝ Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ և խմբագիրներ՝ Կ. Խաչատրյան, Հ. Աբրահամյան, առաջարանը՝ Կ. Խաչատրյանի, Երևան, 2011, էջ 29–36:

Նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ը՝ Աղդամի, Ջաբրայիլի և Քրդստանի գավառների հետ միասին, Ադրբեջանի իշխանությունները դիտում էին որպես ԱդրՍԽՀ միասնական տնտեսական «Ղարաբաղյան գոտի» և հողակարգման մեկ միավոր: Խորհուրդների համաադրբեջանական 4-րդ համագումարին Ադրբեջանի կառավարության 1924 թ. գործունեության հաշվետվության մեջ նշվում է, որ այդ շրջանի ընդհանուր տարածքը կարող է կազմել մինչև մեկ միլիոն դեսյատին¹ (կամ 14567.2 քառ. կմ, 1 դեսյատինը հավասար է 0.0145672 քառ. կմ-ի): Ինչպես նշել ենք, այդ տարածքից շուրջ 8.000 քառ. կմ-ը բաժին էր հասնում Լեռնային Ղարաբաղին (ԼՂԻՄ-ը, Գյուլիստան-Գետաշենի ենթաշրջանը և Քրդստանի գավառի հյուսիսային հատվածը), իսկ շուրջ 6700 քառ. կմ-ը՝ Դաշտային Ղարաբաղին (Աղդամի և Ջաբրայիլի գավառներ):

Նշված ժամանակահատվածում հրատարակված պաշտոնական (ադրբեջանական) որոշ տեղեկագրերում նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ի տարածքը ցույց է տրված ընդամենը 4160,5 քառ. կմ (3.656 քառ. վերստ)²: Սա պարզապես ոչ ճիշտ հաշվարկի արդյունք է և չի համապատասխանում իրականությանը: Ինչպես Ադրբեջանի կենտգործկոմի վերը նշված հրամանագրում հանդիպող, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ի «Սահմանադրության» տարածքային տվյալների համադրումը, մեզ հասու այլ փաստաթղթերի տեղեկությունների համադրմամբ ցույց է տալիս, որ գոյության առա-

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 223–224.

² Տե՛ս, մասնավորապես, Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 года. Итоги по сельским обществам во вновь образованных уездах АССР, Нагорного Карабаха и по тем (основным) уездам, в которых произошли изменения границ, том III, выпуск XVII, Баку, АзԼԿУ, 1924, էջ II (այսուհետև՝ Итоги):

ջին տարիներին ԼՂԻՄ-ն ընդգրկել է շուրջ 5.000 քառ. կմ տարածք: Մեր այս պնդումը հաստատելու համար մի քանի փաստարկ ներկայացնենք.

ա) Նախապես ԼՂԻՄ-ի մեջ էր ներառված Մարտակերտի (այն ժամանակ՝ Ջրաբերդի) շրջանի հարավային մասով հոսող Կավոտու գետակի (թրք.՝ Gavirtu-çay կամ Gabartu-çay) հովիտը՝ թաթարաբնակ մեկ տասնյակից ավելի գյուղերով, որոնք միավորված էին Ղաբարթա Բոյ-Ահմեդլիի (Կավարտ) գյուղական հասարակության մեջ¹: Բացառությամբ Սրխավենդ և Մանիք-Սրխավենդ (Մանիքլու) գյուղերի՝ մնացած բնակավայրերը հետագայում դուրս բերվեցին մարզի կազմից:

բ) Հարավ-արևելքում մարզի մեջ էին մտնում Իշխանագետի միջին հովտի հայաբնակ Ողեր (Հողեր), ինչպես նաև թաթարաբնակ Ղզըլդշլաղ և Ղովշաթլու գյուղերը, որոնք ԼՂԻՄ-ից դուրս բերվեցին 1930-ական թթ. վերջերին:

գ) Որոշակիորեն ԼՂԻՄ-ի տարածքում են եղել Բերդաձորի (Ղարաղշլար) ենթաշրջանին հարավ-արևելքից սահմանակից «Մուսուլմանլարի» (բարբառային՝ «Մըսմնլար») գյուղախմբի բնակավայրերը², որոնք հետագայում նույնպես դուրս են բերվել մարզի տարածքից:

դ) Չենք կարող չնշել մի կարևոր փաստ ևս. մինչև 1920-ականների կեսերը ԼՂԻՄ-ի սահմանները հարավ-արևմտյան հատվածում անցել են Հագարու գետով, որով մարզը փոքր՝

¹ Итоги, էջ 2:

² Այս գյուղախմբի հայ բնակչությունը բռնի մահմեդականացվել էր XVIII դ. (Հովհաննիսյան Լ., Հայության անդառնալիորեն կորսված բեկորներ, «Եզեբք» հանդես, 2, Երևան, 2007, էջ 88):

շուրջ 6 կմ, բայց ընդհանուր սահման է ունեցել ՀՄԽՀ-ի հետ¹: Ընդ որում, այս իրողությունն արտացոլված է ժամանակի խորհրդային պաշտոնական քարտեզներում:

Թեև ԼՂԻՄ-ի «Սահմանադրությամբ» որոշվեցին մարզի տարածքները և նախանշվեցին նրա վարչական սահմանները, սակայն Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հետագա տարիներին պարբերաբար բարձրացված սահմանային-հողատարածքային նոր խնդիրների կարգավորման քողի ներքո ԼՂԻՄ-ից նորանոր տարածքներ էին «մկրատվելու»: Դրանցից էր ԼՂԻՄ-ի և արհեստականորեն ստեղծված «Քրդստանի գավառի» (նաև վերջինիս ու ՀՄԽՀ-ի) միջև սահմանազատման հարցը: Հարկ է նկատի ունենալ, որ սահմանամերձ այդ հատվածի հայ և մուսուլման բնակչության միջև պատմականորեն ձևավորվել էր փոխադարձ անվստահության մթնոլորտ, ազգային հողի վրա պարբերաբար տեղի էին ունենում ընդհարումներ:

Սահմանային վեճերը կարգավորելու միջնորդությամբ Ադրբեջանի ԿԳԿ-ն, ի վերջո, ստիպված էր դիմել Անդրկովկասի ԿԳԿ-ին՝ խնդրելով վերջինիս աջակցությունը: Անդրկենտգործկոմը 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին՝ Ի. Ստուրուայի, իսկ նոյեմբերի 12-ին՝ Ս. Թողդիայի նախագահությամբ ստեղծում է տարածքային վեճերը կարգավորելու հանձնաժողովներ², որոնք, սակայն, խնդրի կարգավորման ուղղությամբ շոշափելի առաջընթաց չեն ապահովում: 1924 թ. «Քրդստանի գավառի» վիճակի մասին ԱդրԿ(Բ)Կ կենտկոմին ներկայացրած համառոտ զեկուցման մեջ Ադրկենտգործկոմի նախագահի տեղակալ Մ.Բ. Կասումովն այն

¹ Итоги, т. II: Հմմտ. Букишан А., Азербайджанские курды: Лачин, Кельбаджар, Нахкрай. Заметки, Баку, 1932, с. 11.

² ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 95, թ. 173, 186:

համարում է բոլոր առումներով ողջերգական և նշում, որ «բավականին տխուր է» նաև Զանգեզուրի հետ Քրդստանի սահմանների որոշման հարցը: Սահմանային 13 գյուղերի մուսուլման գյուղացիները «Անդրկենտգործկոմի վերջին հանձնաժողովի անցկացրած սահմանների հետ կապված բողոքներ ու դժգոհություններ են հայտնում»¹:

ԼՂԻՄ-ի և «Քրդստանի գավառի» վարչական սահմանը հաստատելու նպատակով ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմի նախագահության 1925 թ. հունիսի 24-ի որոշումով ստեղծվում է հերթական հանձնաժողովը, որի կազմում ընդգրկվում են ԼՂԻՄ-ի և «Քրդստանի գավառի» մեկական ներկայացուցիչներ: Լսելով հանձնաժողովի զեկուցումը՝ ԱդրԿ(բ)Կ կենտկոմի նախագահությունը 1925 թ. հուլիսի 13-ին դարձյալ որոշում է խնդրել ՌԿ(բ)Կ անդրերկրկոմին, որպեսզի իրականացվի Անդրկենտգործկոմի հողային վեճերի կարգավորման հանձնաժողովի որոշումները՝ հողակարգման աշխատանքները ԼՂԻՄ-ում և Քրդստանի գավառում արագացնելու համար: Որոշման մեջ նշվում է նաև, որ ԱդրՄԽՀ հողժողովուհատը հողակարգման բոլոր խմբերը պետք է կենտրոնացնի «Քրդստանի գավառի» և ԼՂԻՄ-ի սահմանային գծում. հողակարգման աշխատանքները շտապ անցկացնելու և ավարտելու համար, քանի որ միայն դրանից հետո հնարավոր կլինի վերջնականապես հաստատել «Քրդստանի գավառի» և ԼՂԻՄ-ի միջև սահմանները²: Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից իրականացված սահմանազատման արդյունքում ոչ միայն կրճատվեց ԼՂԻՄ-ի տարածքը, այլև մարզն արհեստակա-

¹ К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 219–223.

² Նույն տեղում. էջ 292–294:

և որեն անջատվեց Խորհրդային Հայաստանից և, որպես «կղզյակ» (անկլավ), ամբողջությամբ հայտնվեց ԱդրՄԽՀ-ի ներքին տարածքում: Ինչ վերաբերում է «Քրդստանի գավառին», ապա վերջինս այդ կարգավիճակը պահպանեց մինչև 1929 թ. ապրիլի 8-ը, երբ լուծարվեց Խորհուրդների 6-րդ համաադրբեջանական համագումարի որոշմամբ¹:

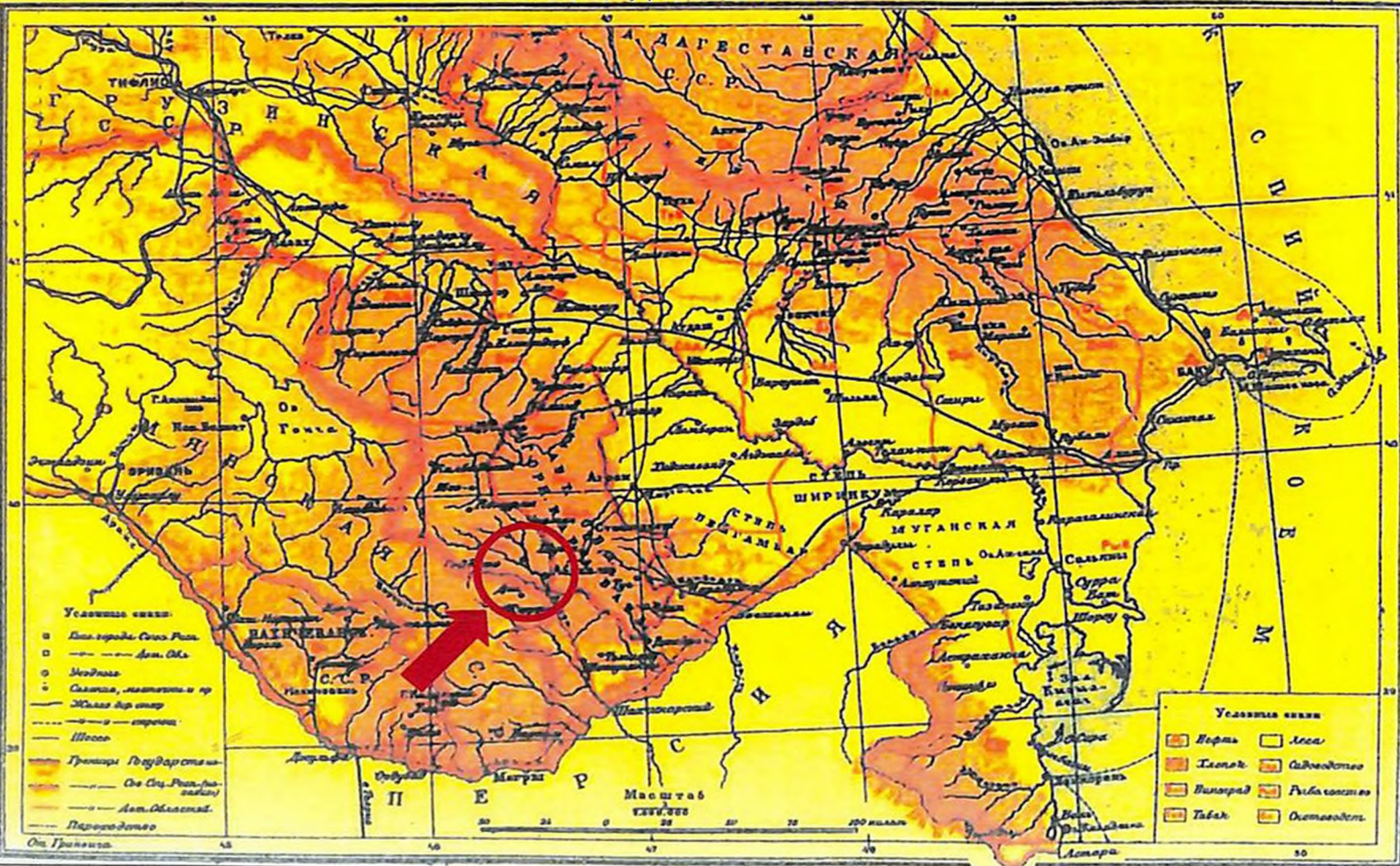
Այսպիսով, «Կարմիր Քրդստանի» «ճարտարապետների» մտահոգությունը բնավ էլ քուրդ ժողովրդի համար «մշակութային ինքնավարություն» ապահովելը չէր, այլ ԼՂԻՄ-ից և ՀՄԽՀ-ից տարածքների պարբերաբար զավթման միջոցով վերջիններիս տարանջատումը: Այդ մասին են վկայում նաև ԽՍՀՄ-ում 1920–1940-ական թվականներին հրատարակված պաշտոնական քարտեզները: Եվ եթե 1920-ական թվականների կեսերի քարտեզներում², ինչպես արդեն նշել ենք, ՀՄԽՀ-ն և ԼՂԻՄ-ն ունեն սահմանահատման ընդհանուր կետ Հագարու գետով (ՀՄԽՀ Գորիսի շրջանի Տեղ և Կոռնիժոր գյուղերի շրջանում), ապա արդեն 1930–1940-ական թվականների քարտեզներում³ ՀՄԽՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի սահմանները զգալի չափով փոխված են և հայկական պետական երկու կազմավորումները՝ հանրապետությունն ու ինքնավարությունը, տարանջատված են 6–8 կմ-անոց նեղ հողաշերտով՝ այսպես կոչված «Լաչինի միջանցքով»: Այս ամենը

¹ Բարայան Դ., նշվ. աշխ., էջ 84: 1930 թ. մայիսի 25-ին հրապարակված ԱդրՄԽՀ Կենտգործկոմի որոշումով կազմավորվեց «Քրդստանի օկրուգ», որը գոյատևեց ընդամենը երկուսուկես ամիս (տե՛ս նույն տեղում, էջ 85):

² «Азербайджанская ССР», Большая Советская Энциклопедия (БСЭ), Москва, 1926, т. 1, с. 640–641 (вставка), «ССР Армения», БСЭ, Москва, 1926, т. 3, с. 416–417 (вставка).

³ «Административная карта Нагорно-Карабахской АО» (Главное управление Геодезии и картографии при СНК СССР, 1939–1940), «Азербайджанская ССР – политико-административная карта», БСЭ, 2-ое изд., Москва, 1949, т. 1, с. 434–435 (вставка).

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ С. С. Р.



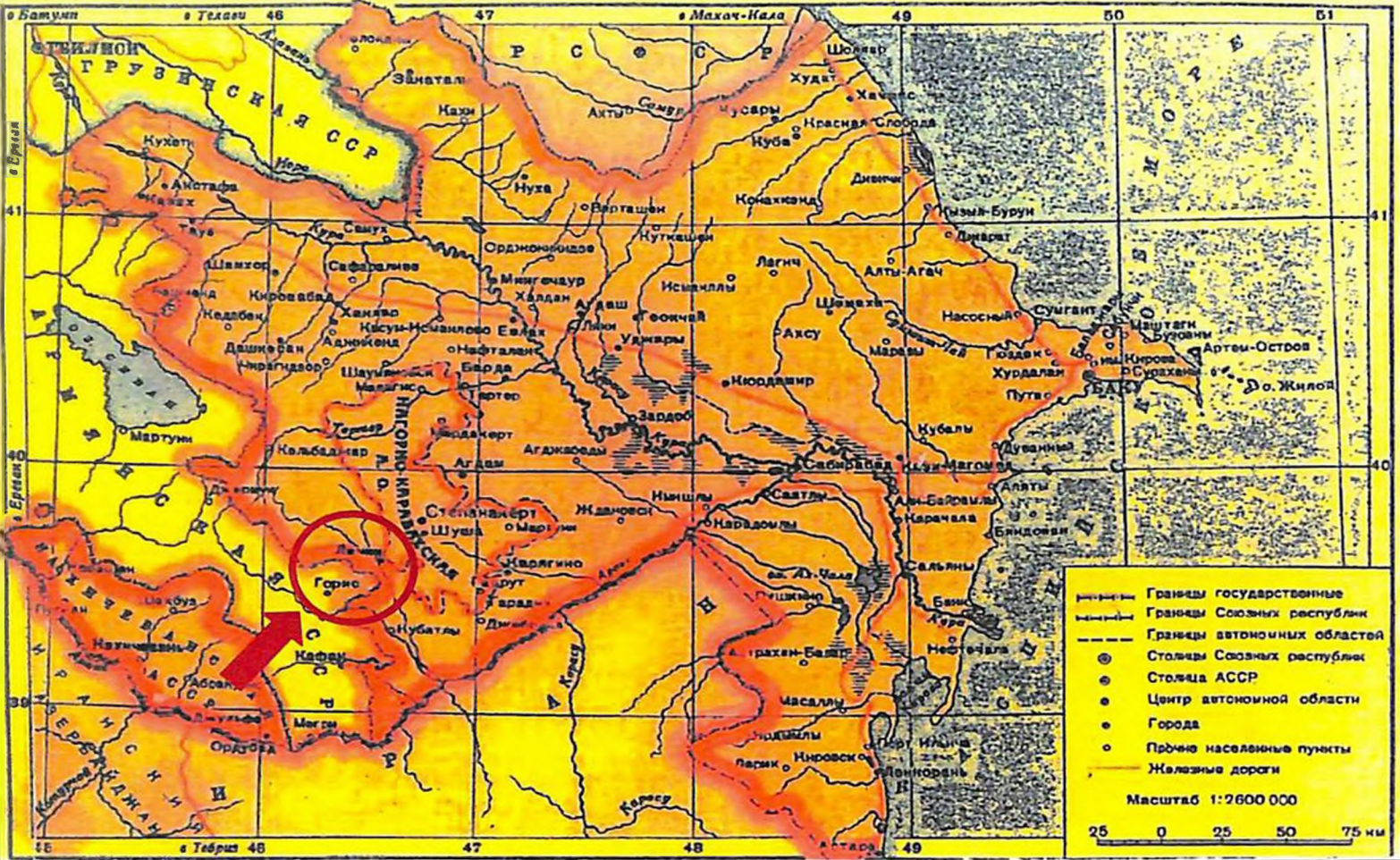
Условные знаки:

- Гов. города Сев. Кавк.
- — — — — — Ам. Ок.
- Медаль
- Селения, микрорайоны и др.
- Желез. дор. стан.
- — — — — станция
- Шоссе
- Границы Государства
- — — — — Океан, Сев.-Кавк. (Азерб.)
- — — — — Арм. Область
- Парочка-дочка

Условные знаки

- | | |
|------------|------------------|
| □ Вода | □ Леса |
| □ Тополи | □ Сиднедотное |
| □ Виноград | □ Руба-сагити-во |
| □ Табак | □ Остаточный |

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ССР — политико-административная карта



	Границы государств
	Границы Союзных республик
	Границы автономных областей
	Столицы Союзных республик
	Столица АССР
	Центр автономной области
	Города
	Прочие населенные пункты
	Железные дороги

Масштаб 1:2600 000

25 0 25 50 75 км

«լրացրեց» ԱդրՍԽՀ-ին նախկին Ջանգեզուրի գավառի արևելյան ընդարձակ հատվածի բռնակցումը, որի տարածքում՝ վարչական ձևախեղումների հետևանքով, 1929–1930 թթ. ստեղծվեցին Լաչինի, Ղուբաթլուի և Ջանգելանի շրջանները՝ ընդհանուր շուրջ 3.340 քառ. կմ տարածքով:

Ինչպես վերը նշվեց, ԼՂԻՄ-ի վարչական սահմաններից ապօրինաբար դուրս թողնվեցին և ԱդրՍԽՀ Գյանջայի գավառի կազմում ներառվեցին պատմական Հյուսիսային Արցախի շուրջ երկու տասնյակ հայկական գյուղեր: Վերջիններիս բնակչությունն արդեն 1923 թ. աշնանից ԼՂԻՄ-ին միանալու համար պայքար ծավալեց: Աջակցություն չստանալով ադրբեջանական իշխանություններից՝ 1925 թ. գարնան սկզբին տեղի հայությունն իր բողոքի ծայնը ստիպված էր հասցնել միությանական բարձրագույն իշխանություններին: ԽՍՀՄ Կենտգործկոմ՝ Մ. Կալինինին, Անդրկենտգործկոմ՝ Ա. Ենուկիժեին, Ն. Նարիմանովին, Ս. Տեր-Գարրիեյանին և Անդրկենտգործկոմի նախագահ Մ. Յխակայային, ուղղված դիմումում «Գյանջայի գավառի լեռնային տեղամասի 9-րդ մասի շրջխորհրդի անդամները (թվով 160)», նշում են, որ Ղարաչինար (1200 բնակիչ), Ենգիքենդ (իմա՝ Նորաշեն, 650), Խարխափուֆ (540), Գյուլիստան (665), Գաղթուֆ (իմա՝ Ղահդուֆ, 240), Ներքին Աղջաքենդ (իմա՝ Ներքինշեն՝, 1350), Վերին Աղջաքենդ (իմա՝ Վերինշեն, 1895), Բուզլուխ (540), Մանաշիդ (850), հայկական Բորիսի (Բիրյուսի, Հայ Պարիս, 1533), Էրքեջ (1300) գյուղերի² հայ գյուղացիները հայտնվել էին այնպիսի ծանր վիճակում, որ անգամ ստիպված են դաշտային տարբեր

¹ Հետագայում բնակավայրը վերանվանվեց Շառումյան (ռուս.՝ Шаумяновск):

² Նշված բնակավայրերը 1930-ական թվականներին մտան ԱդրՍԽՀ Շառումյանի յուզանի մեջ:

աշխատանքներ կատարել հարևան թուրքերի համար: «Մեր ծանր դրության մասին հայտնելով կենտրոնական իշխանություններին,- նշվում է դիմումում,- խնդրում ենք մեր շրջանը, որը տնտեսական, աշխարհագրական և պատմական առումով հանդիսանում է Ղարաբաղի բաղկացուցիչ մասը, միացնել հնքնավար Ղարաբաղին, իսկ յայլաների և արոտավայրերի խնդիրը լուծել՝ հիմնվելով խորհրդային սահմանադրության և ԽՍՀՄ բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարության սկզբունքի վրա»¹: Հայ գյուղացիների այս խնդրագիր-դիմումը փոխանցվում է ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրո (պատճեն՝ ՌԿ(բ)Կ Անդրերկրկոմ): Նույնպիսի բովանդակությամբ դիմում ներկայացվել է նաև ԽՍՀՄ Կենտգործկոմ²:

Հայության կողմից բարձրացված խնդրի լուծման ընթացքի մասին 1925 թ. աշնանը հետաքրքրություն են ցուցաբերում ԽՍՀՄ Կենտգործկոմը և ԽՍՀՄ շրջանացման հանձնաժողովը: 1925 թ. հոկտեմբերի 23-ին Անդրդաշնության (պատճեն՝ ԱդրՍԽՀ) ԿԳԿ-ներին ուղղված նամակում ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի նախագահության քարտուղարությունը, քարտուղար Ա. Ենուկիձեի հանձնարարականով, խնդրում է ուշադրություն դարձնել ԱդրՍԽՀ Գյանջայի գավառի վերոնշյալ 11 հայկական գյուղերի լիազորված անձանց կողմից ՌԿ(բ)Կ կենտկոմ ուղղված՝ գյուղերը Լեռնային Ղարաբաղին միացնելու մասին, միջնորդությանը, և «անհապաղ տեղեկացնել, թե ժամանակին ինչ է կատարվել Անդրդաշնության և ԱդրՍԽՀ ԿԳԿ-ների կողմից»³: ԽՍՀՄ շրջանացման հանձնաժողովի անդամ և պատասխանատու քարտու-

¹ ՎԱԱ, ֆ. 607, ց. 1, գ. 46, թ. 20 և շրջ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թ. 18:

ղար Եգորովի կողմից արդեն 1925 թ. նոյեմբերի 12-ին Անդրդաշ-
նության ԿԳԿ-ին ուղղված նամակում խնդրվում է տեղեկացնել,
թե ինչ գործողություններ են ձեռնարկվել «ԱդրՍԽՀ Գյանջայի
գավառի մի քանի գյուղերը ԼՂԽՄ-ին միացնելու միջնորդության
հետ կապված»¹:

1925 թ. նոյեմբերի 23-ին ԱդրԿ(Ր)Կ կենտկոմի նախագա-
հությունը քննարկում և մերժում է ԼՂԽՄ-ին միանալու մասին «14
գյուղերի հայության» խնդրանքը՝ հետևյալ շինծու պատճառաբա-
նությամբ. «Շրջանի միացումը կամ առանձնացումը կհանգեցնի
նման միտումների ողջ Անդրկովկասում, ինչը կսրի ազգամիջյան
հարաբերությունները»²:

ԼՂԽՄ-ի տարածքային կորուստները շարունակվեցին նաև
1930-ական թվականներին: Ադրբեջանական իշխանությունների
կողմից պարբերաբար իրականացվող վարչատարածքային փո-
փոխությունների արդյունքում ԼՂԽՄ-ից յուրացված գյուղերն
իրենց հողատարածքներով անջատվում և կցվում էին արհես-
տականորեն ստեղծված հարևան շրջաններին: Ինչպես նշել ենք,
հայկական Ողեր գյուղը փոխանցվեց ԱդրՍԽՀ Կարյազիկոյի
(հետագայում՝ Ֆիզուլի) շրջանին, քացի այդ, Հազարու գետի
ծախ ափին գտնվող Հարար հայկական գյուղը վերանվանվեց
«Զաֆարաբադ» և միացվեց Լաչինի շրջանին: Վերջինիս անցավ
նաև վերոհիշյալ «Մուսուլմանլարի» շրջանը՝ Քյոհնաշեն, Ճամ-

¹ Նույն տեղում, թ. 19:

² *История АЗС*, т. 1, кн. 1, с. 140–141: Ուշագրավ է, որ ադրբեջանցի հեղինա-
կի կողմից վկայակոչված փաստաթղթում ԼՂԽՄ-ին միավորվելու ցանկություն
հայտնած հայկական գյուղերի թիվը նշված է 14, մինչդեռ վերոհիշյալ նախորդ վավե-
րագրերում դրանք թիվը 11-ն է: Չենք բացառում, որ հետագա ամիսների ընթացքում
11 գյուղերի հայության պահանջին միացել է նաև հարևան Ղուշի-Արմավիր. Ղարա-
բուլաղ (հետագայում՝ Մարտունաշեն) և Գետուշեն բնակավայրերի հայությունը:

բարախաչ, Իրջան, Այրակ (Ագարակ) և մի շարք այլ գյուղերով: Հայ ճարտարապետական մտքի գլուխգործոց Դադիվանքի (Խոթավանք) համալիրն իր հարակից տարածքներով անջատվեց ԼՂԻՄ-ից և տրվեց Քյայքաջարի շրջանին, Մարտունու շրջանի Գյուլաբլու և Աբդալ գյուղերը միացվեցին Աղդամի շրջանին և այլն¹: Պաշտոնական (ադրբեջանական) տվյալներով, արդեն 1933 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ, ԼՂԻՄ-ի տարածքը կազմում էր 4431,7 քառ. կմ²: Փաստորեն, այն զգալի չափով փոքրացվել էր:

Այսպիսով, 1920-1930-ական թվականներին ադրբեջանական իշխանությունների կողմից Ղարաբաղում իրականացված վարչատարածքային արհեստական վերաձևման արդյունքում ԼՂԻՄ-ից դուրս թողնվեցին և հարևան շրջաններին կցվեցին ինչպես բուն Լեռնային Ղարաբաղի զգալի հատվածներ (Վեդրին Խաչեն-Քարվաճառը, Գյուլիստանի հյուսիսային մասը՝ Շահումյանի շրջանը և Գետաշենի ենթաշրջանը, Դիզակի մի մասը՝ Ջաբրայիլը), այնպես էլ Հյուսիսային Արցախի և Գարդմանի հայաբնակ շրջանները³:

Ամփոփենք, ՌԿ(ք)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշման տրամաբանությամբ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության տարածքը պետք է կազմեր առնվազն 8.000 քառ. կմ: Սակայն, ի խախտումն այդ որոշման, ինքնավար մարզը 1923-1924 թթ. կազմավորվեց միայն Լեռնա-

¹ Մկրտչյան Ծ.Մ., Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցնդապանության անատոմիան (1920-1988 թթ.). Ստեփանակերտ, 2003, էջ 74:

² Социалистическое строительство АССР. Статистический сборник, Баку, Аз. УНХУ, 1935, с. 9.

³ Мянсян А., նշվ. աշխ., էջ 40, 113: Նաև՝ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Комментарии к документам, т. 2 (Ю.Г. Барсегоз, отв. ред. А.О. Меликян), Москва, 2009, с. 225.

յին Ղարաբաղի մի մասում՝ մոտ 5.000 քառ. կմ տարածքով: Հետագա տարիներին Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ԼՂԻՄ-ից շարունակաբար անջատեցին շուրջ 600 քառ. կմ ևս՝ մարզին թողնելով ընդամենը 4.400 քառ. կմ տարածք: Ավելին, ինքնավար մարզը «Լաչինի միջանցքով» արհեստականորեն մեկուսացվեց Խորհրդային Հայաստանից:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1920–1922 թվականներին Խորհրդային Հայաստանի տարածքը և քեմալական Թուրքիայի, Խորհրդային Ադրբեջանի ու Խորհրդային Վրաստանի հետ նրա սահմանները ձևավորվեցին մի քանի փուլերով. 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով, 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի խորհրդաթուրքական ոչ օրինական պայմանագրերով, խորհրդային կենտրոնական և հանրապետական կուսակցական մարմինների առանձին որոշումներով: Արդյունքում, եթե դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով ՀՍԽՀ տարածքը պետք է կազմեր ավելի քան 43.000 քառ. կմ, ապա արդեն 1921 թ. վերջին – 1922 թ. սկզբին այն տատանվում էր 32.000–33.000 քառ. կմ-ի սահմաններում՝ կրճատվելով ավելի քան 1/4-ով:

ՀՍԽՀ տարածքի և սահմանների որոշման հարցում բուլղիկյան Ռուսաստանը չպաշտպանեց Խորհրդային Հայաստանի և հայության շահերը: Հայկական տարածքների զգալի մասն ապօրինաբար հանձնվեցին քեմալական Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին:

Խորհրդային Հայաստանին պարտադրված տարածքային կորուստները շարունակվեցին նաև Անդրդաշնության օրոք: Խորհրդային Հայաստանը տարածքային կորուստներ ունեցավ ինչպես ՀՍԽՀ-ԱՍԽՀ սահմանի հյուսիսարևելյան, արևելյան և հարավարևելյան հատվածներում, այնպես էլ, մասամբ, ՀՍԽՀ-

ՎՍԽՀ սահմանի Լոռու հատվածում՝ ի վերջո պարփակվելով իրատ խոցելի սահմաններում՝ ընդամենը 29742,59 քառ. կմ տարածության վրա:

ՌԿ(Բ)Կ կենտրոնի կովկասյան բյուրոյի պլենումի 1921 թ. հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշման տրամաբանությամբ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության տարածքը պետք է կազմեր շուրջ 8.000 քառ. կմ: Սակայն, ի խախտումն այդ որոշման, ԼՂԻՄ-ը 1923–1924 թթ. կազմավորվեց միայն Լեռնային Ղարաբաղի մի մասում՝ մոտ 5.000 քառ. կմ տարածքով: Հետագա տարիներին Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ԼՂԻՄ-ից շարունակաբար անջատեցին շուրջ 600 քառ. կմ ևս՝ մարզին թողնելով ընդամենը 4.400 քառ. կմ տարածք: Ավելին, ինքնավար մարզը «Լաչինի միջանցքով» արհեստականորեն մեկուսացվեց Խորհրդային Հայաստանից:

Այսպիսով, 1920–1930-ական թվականներին կրած տարածքային-սահմանային կորուստների արդյունքում ԼՂԻՄ-ը, Խորհրդային Հայաստանը և այսօր նրա իրավահաջորդը հանդիսացող Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվեցին ռազմավարական տեսակետից աննպաստ պայմաններում: Եվ միայն Արցախյան ազատագրական պայքարում հայ ժողովրդի հերոսական հաղթանակների շնորհիվ է, որ ազատագրվեցին խորհրդային տարիներին Ադրբեջանին լուծակցված հայկական տարածքների զգալի մասը: Դրանք այսօր կազմում են Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) Հանրապետության անբաժան և սահմանադրորեն ամրագրված մասերը:

РЕЗЮМЕ

В исследовании на основе многогранного изучения архивных документов и материалов; научно-исторической литературы представлены территориальные потери Советской Армении и НКАО. Впервые в армянской историографии системно представлена политика коммунистической партии и советских государственных органов в деле формирования границ в 1920–1930-ых годах, включая процесс насильственной аннексии исконно армянских территорий к кемалистской Турции и Советскому Азербайджану.

В результате исследования выяснилось, что по российско-армянскому Ереванскому соглашению от 2-го декабря 1920 г. Советская Россия признала за Советской Арменией территории общей площадью свыше 43.000 кв. км. Однако в дальнейшем позиция Советской России в вопросе формирования границ Советской Армении изменилась. Несмотря на некоторые дипломатические усилия властей Советской Армении добиться справедливого решения вопроса ее границ, по Московскому и Карсскому советско-турецким договорам 1921 г. большевиками были незаконно уступлены Турции армянские территории Карса и Ардагана, Сурмалинский (Сурб Мари) уезд (со священной для армян горой Арарат-Масис); под протекторат Советского Азербайджана был передан Нахичеванский уезд, а 5 июля 1921 г. большевика-

ми к Советскому Азербайджану был незаконно передан Нагорный Карабах.

В результате, в конце 1921 – начале 1922 гг. территория Советской Армении колебалась в пределах 32.000–33.000 кв. км. По сравнению с соглашением от 2-го декабря 1920 г., территориальные потери республики составили свыше 10.000–11.000 кв. км.

После образования в марте 1922 г. Закавказской Федерации в числе существующих между Советской Арменией, Советским Азербайджаном и Советской Грузией проблемных вопросов приоритетными стали территориально-приграничные вопросы. В связи с принципиальными разногласиями сторон, споры продолжились вплоть до ликвидации Закавказской Федерации в 1936 г.

Особенно трудным был процесс территориального разграничения между Советской Арменией и Советским Азербайджаном. Споры в основном были связаны с приграничными районами Шиних-Айрумского участка границы, территорий Алагеларских озерков, 21 деревень Капанского и 3 деревень Мегрийского районов Армянской ССР. Изучение архивных документов и материалов ясно свидетельствует, что вопрос оспариваемых участков был решен в ущерб интересам армянской стороны. В итоге армянская государственность оказалась в уязвимых границах, а её территория составила всего лишь 29742,59 кв. км.

До середины 1921 г. Нагорный Карабах являлся самостоятельной армянской административно-территориальной единицей, по сути – суверенным государственным образованием, и

никогда не находился в составе искусственно созданного государства «Азербайджан».

В начале июля 1921 г. по решению Кавказского бюро ЦК РКП(б) весь Нагорный Карабах в качестве автономной области был незаконно передан Советскому Азербайджану. Власти последнего, однако, не спешили с выделением Нагорного Карабаха в областную автономию. Лишь под жестким политическим давлением руководства Советской Армении и Советской Закавказской Федерации (в частности А. Мясникяна) Азербайджан в 7 июля 1923 г. наконец то декларировал об образовании Автономной области Нагорного Карабаха (АОНК), переименованной по новой Советской Конституции 1937 г. – Нагорно-Карабахская Автономная Область (НКАО). Однако, в нарушение вышеуказанного решения Кавбюро, автономная область была выделена только из части Нагорного Карабаха, на остальной же ее территории были искусственно образованы новые «азербайджанские» уезды и районы – Курдистанский, Гянджинский (арм. Гандзак), Кельбаджарский (арм. Карвачар), Джебраильский (арм. Джракн), Лачинский (арм. Бердзор) и др. Таким образом, от всей территории Нагорного Карабаха, которая составляла около 8.000 кв. км., азербайджанскими властями только в 1923–1924 гг. было отрезано около 3.000 кв. км. На этом, однако, территориальные потери не закончились. По Конституции (Положению) АО НК 1924 г., в которой были обозначены и входящие в ее территорию города и селения, общая площадь области составляла до 5.000 кв. км. Однако в последующие годы азербайджанскими властями от автономной области периодически были отрезаны в

пользу соседних районов еще около 600 кв. км территорий с преобладающим армянским населением. В результате этого – в конце 1930-ых годов территория НКАО составила всего 4.400 кв. км. Более того – автономная область была искусственно отрезана от Советской Армении, с которой имела хоть и маленькую (ок. 6–8 км.), но общую границу.

Результатом территориальных потерь стало то, что НКАО, Советская Армения и ее правопреемница – Третья Республика Армения, оказались в стратегически неблагоприятных условиях. И только благодаря героическим победам армян в Арцахской освободительной войне стало возможным освобождение незаконно отошедших к Советскому Азербайджану некоторой части армянских территорий, которые ныне составляют неотъемлимую часть Республики Арцах (Нагорный Карабах).

SUMMARY

In the book, on the basis of the many-sided research of archival documents and materials, scientific and historical literature are presented the territorial losses of both Soviet Armenia and NKAR. For the first time in the Armenian historiography it is system presented the policy of the Communist Party and Soviet governmental bodies in formation of the borders in 1920–1930's, including the process of forcible annexation of native Armenian lands to Turkey and Soviet Azerbaijan.

As a result of the research, it has been revealed that according to the Russian-Armenian Erevan Treaty of December 2, 1920 Soviet Russia recognized Soviet Armenia within the territory constituting more than 43.000 km². But afterwards, the position of Soviet Russia in the question of the formation of the borders of Soviet Armenia changed. In spite of some diplomatic efforts of the authorities of Soviet Armenia to achieve a just decision relating to the question of its border, the Bolsheviks illegally (by the Moscow and Kars Soviet-Turkish treaties of 1921) ceded to Turkey Armenian territories of Kars and Ardahan, the district of Surmalu (Surb Mari) (with Holy for Armenians Mountain Ararat-Masis); the district of Nakhijevan was unlawfully put under the protectorate of Soviet Azerbaijan and on July 5, 1921 Nagorno-Karabakh was illegally annexed to the latter. As a result, at the end of 1921 – the beginning 1922 the territory of

Soviet Armenia varied in the range of 32.000–33.000 km². Territorial losses of Soviet Armenia, compared with the agreement of December 2, 1920 constituted more than 10.000–11.000 km².

On March 1922, after the formation of the Transcaucasian Federation among the questions between Soviet Armenia, Soviet Azerbaijan and Soviet Georgia the territorial-border issues were the most problematic. Due to the principal disagreements these disputes continued to the dissolution of the Federation in 1936.

The most difficult was the process of the territorial demarcation between Soviet Armenia and Soviet Azerbaijan. The key disputes were concerning the frontier regions: the Shinigh-Ayrum section of the border, the area of Alagyolar lakes, 21 villages of Kapan and 3 villages of Meghri. The study of the archival documents obviously show that the question of the disputed territories was decided to the detriment of the interests of the Armenian side. As a result, the Armenian statehood appeared to be limited within vulnerable borders on the territory of only 29742.59 km².

Until the mid of 1921 Nagorno-Karabakh was an Armenian separate administrative territorial unit, in fact a sovereign state formation; it had never been a member of the newly formed artificial "Azerbaijan" state. On July 5, 1921, by the decision of the Caucasian Bureau of the CC RCP (B) all the Nagorno-Karabakh (as an autonomous region) was illegally handed over to Soviet Azerbaijan. The authorities of the latter, however, did not hurry with the release of Nagorno-Karabakh as a regional autonomy. Only under severe political pressure of the Soviet leadership of Armenia and the Soviet Transcaucasian Federation (in particular A.

Myasnikyan) Soviet Azerbaijan in the beginning of July 1923 finally declared the formation of the Autonomous Oblast of Nagorno Karabakh (AONK) which, according to the new Soviet Constitution of 1937, was renamed Nagorno-Karabakh Autonomous Region (NKAR). However, in violation of the above-mentioned decision of the Caucasian Bureau, the autonomous region has been allocated only from the part of Nagorno Karabakh the rest of its territory artificially formed «Azerbaijani» districts - Kurdistan, Gyandja (Arm. Gandzak), Kelbajar (Arm. Karvachar), Jabrayil (Arm. Jrakn), Lachin (Arm. Berdzor) and others. Thus, from the entire territory of Mountainous Artsakh (Nagorno Karabakh), which was about 8 000 square km., in 1923–1924 Azerbaijani authorities cut about 3.000 square km. In this case, however, the territorial losses were not over. According to the Constitution (the Regulations) of AONK of 1924, where were mentioned also towns and villages included in its territory, the total area was up to 5.000 square km. However, in subsequent years, the Azerbaijani authorities periodically cut off from it about 600 square km territory with a predominantly Armenian population which was incorporated to neighboring areas. As a result – at the end of the 1930s the territory of Nagorno-Karabakh was only 4.400 square km. Moreover, the NKAR was artificially cut off from Soviet Armenia with which it had had though small (about 6–8 km.) but a common border.

Thus, as a result of the territorial losses in the 1920–1930s NKAR, Soviet Armenia and later its legal successor the Third Republic of Armenia appeared from the strategic perspective in unfavorable conditions. Due to the heroic victory of the Armenians

in the Artsakh Liberation War has been liberated a considerable part of the Armenian territories annexed to Azerbaijan during the Soviet period. They constitute inseparable part of the Artsakh Republic (Nagorno Karabakh).

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արխիվային սկզբնաղբյուրներ

ա) Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1. Միկրոժապավենների հավաքածու (ՄԺՀ), № 1, գգ. 2, 7:
2. Ֆ. 1, ց. 1, գգ. 39, 105, 169, ց. 2, գ. 2, գ. 6, գ. 6, ց. 7, գ. 28:
3. Ֆ. 112, ց. 1, գգ. 35, 62, 95, 143, 168, 267, 280, 551, 1412, ց. 2, գգ. 3, 11, 19, 31, 62, 98, 199, 240, 687, 1407, 1412, ց. 3, գգ. 123, 328:
4. Ֆ. 113, ց. 3, գգ. 1, 7, 15, 46, 55, 150, 289, 326, 329, 703, ց. 29, գգ. 1, 3, ց. 39, գ. 50:
5. Ֆ. 114, ց. 1, գգ. 66, 221, 222, ց. 2, գգ. 21, 45, 55, 68, 98, 140, 156:
6. Ֆ. 132, ց. 1, գգ. 299, 437, 444:
7. Ֆ. 146, ց. 1, գ. 48:
8. Ֆ. 1021, ց. 2, գգ. 1154, 1185, 1187:
9. Ֆ. 1022, ց. 3, գ. 272, ց. 5, գ. 367, ց. 8, գ. 330:
10. Ֆ. 1445, ց. 1, գ. 6:

բ) Վրաստանի ազգային արխիվ (ՎԱԱ)

11. Ֆ. 607, ց. 1, գգ. 23, 46, 84, 555, 577, 866, 1136, 1149, 1763, 1765, 2270, 2279, 2534:

Տպագիր աղբյուրներ

1. **Բակունց Ա.**, Երկեր, հտ. 4, Երևան, 1984:
2. Լեգրանի միսիան, փաստաթղթեր, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1967, N 3, էջ 21–104:
3. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), կազմողներ՝ **Ջ.Ս. Կիրակոսյան, Ռ.Գ. Սահակյան**, Երևան, 1972:
4. Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ. 1918–1920 թթ., Երևան, 2009:
5. Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման տեղեկատու, Երևան, 2012:
6. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ՝ **Գ.Ա. Գալոյանի** և **Վ.Ն. Ղազախեցյանի**, Երևան, 2000:
7. Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ և խմբագիրներ՝ **Կ. Խաչատրյան, Հ. Աբրահամյան**, Երևան, 2011:
8. Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (1920 թ. նոյեմբեր – 1922 թ. հունվար), Երևան, 1974:
9. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի ժողովածու), խմբ. **Ա. Մնացականյան**, Երևան, 1960:
10. ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողովմատի ինֆորմացիոն բաժնի բյուլետեն, թիվ 8, Երևան, 1922:

11. ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ I-II, էջմիածին, 1921:

12. ՀՍԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1921, N 5, 1922, N 8:

13. Ղազախեցյան Վ., Ակսել Բակունցի գործունեությունը ՀՍԽՀ հողժողկոմատի կոլեգիայում (1925-1928 թթ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1979, N 2, էջ 90-100:

14. Յուզակ Խորհրդային Հայաստանի քնակավայրերի, հրատ. ՀՍԽՀ վիճակնստվարչության, Երևան, 1923:

15. Арутюнян А., Из истории редемаркации советско-турецкой границы (1973 г.), «Вестник архивов Армении», 2008, N 1, с. 175-196.

16. Азербайджанская сельско-хозяйственная перепись 1921 года. Таблицы: Джеванширский уезд, Баку, 1922.

17. Азербайджанская сельскохозяйственная перепись 1921 года. Итоги по сельским обществам во вновь образованных уездах АССР, Нагорного Карабаха и по тем (основным) уездам, в которых произошли изменения границ, т. III, выпуск XVII, Баку, АзЦСУ, 1924.

18. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, Документы и комментарий, Составитель Ю. Барсегов, т. 1, Москва, 2002; т. 2, ч. 1, Москва, 2003; т. 2, ч. 2, Москва, 2005.

19. Документы внешней политики СССР, т. III, Москва, 1959.

20. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР: 1918-1925: Документы и материалы, Баку, 1989.

21. Казанджян Р.В., К вопросу о датировке Московского советско-турецкого договора 1921 г., «Вестник общественных наук», Ереван, 1999, № 1, с. 183–187.

22. Казанджян Р.В., К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха (с приложением новых документов), Москва, 1997.

23. Кавказский календарь на 1909 г., Тифлис, 1908.

24. Кавказский календарь на 1915 г., Тифлис, 1914.

25. Кавказский календарь на 1917 г., Тифлис, 1916.

26. Ключников Ю., Сабанин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, часть 3, Москва, 1928.

27. Ленин В.И., Известные документы. 1891–1922 гг., Москва, 1999.

28. Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.: Сборник документов и материалов, отв. ред. В.А. Микаелян, Ереван, 1992.

29. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, документы и комментарий, составитель Ю. Барсегов, т. 1, Москва, 2008; т. 2, Москва, 2009.

30. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами. Выпуск 3, Москва, 1922, № 79.

31. «Совершенно секретно»: Лубянка-Сталину о положении в стране, том 5, 1927 г., Москва, 2003.

32. Социалистическое строительство АССР. Статистический сборник, Баку, 1935.

Ուսումնասիրություններ

1. Ավդալբեգյան Խ., Հողաշինարարությունը Խորհրդային Հայաստանում 1921–1927 թթ., «Գյուղատնտեսական կյանք», 1927, N 10–11:
2. Ավետիսյան Հ.Ա., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997:
3. Բաբայան Դ., Կարմիր Քրդստան. կազմավորման և լուծարման աշխարհաքաղաքական ասպեկտները, «21-րդ ԴԱԲ», 2005, N 4, էջ 83–106:
4. Գալոյան Գ.Ա., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999:
5. Գեորգեան Վ., Լեոնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), Պուքրեշ, 1923:
6. Ձոհրաբյան Է.Ա., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997:
7. Ձոհրաբյան Է.Ա., Նախիջևանյան հիմնահարցը. 1920 թ. մայիս – 1921 թ. հոկտեմբեր, Երևան, 2010:
8. Ձոհրաբյան Է.Ա., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920–1922 թթ.), Երևան, 1979:
9. Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային իրավունքը, Բեյրութ, 1976:
10. Խաչատրյան Կ.Հ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., Երևան, 2007:
11. Խաչատրյան Կ.Հ., ՀՍԽՀ սահմանների հարցը 1921 թ. խորհրդաթուրքական հարաբերությունների ոլորտում (Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսները), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2010, թիվ 1–2, էջ 36–58:

12. **Խաչատրյան Կ., Բաղայան Գ., ՀՍԽՀ տարածքի և սահմանների ձևավորումը (1920 թ. դեկտեմբեր – 1922 թ. սկիզբ), «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», թիվ 14, Երևան, 2013, էջ 173–197:**

13. **Խաչատրյան Կ., ԼՂԻՄ-ի կազմավորումը և նրա տարածքային կորուստները (1920–1930-ական թվականներ), «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», թիվ 15, Երևան, 2014, էջ 184–217:**

14. **Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Հայ-ադրբեջանական տարածքային-սահմանային խնդիրները Անդրկովկասյան Դաշնության օրոք (1922–1936 թթ.), «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», N 16, Երևան, 2015, էջ 222–266:**

15. **Խուլիշույան Լ.Ա., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002:**

16. **Հակոբյան Ա.Մ., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010:**

17. **Հայաստանի ազգային ատլաս, հատոր Բ, Երևան, 2008:**

18. **Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), Երևան, 2010:**

19. **Հարությունյան Բ., Հայաստանի պատմության ատլաս, հատոր Գ, Երևան, 2012:**

20. **Հարությունյան Հ.Մ., Լեռնային Ղարաբաղը 1918–1921 թթ., Երևան, 1996:**

21. **Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիզիսը, Երևան, 1926:**

22. **Ղազախեցյան Վ.Ն., Հայաստանը 1920–1940 թվականներին, Երևան, 2006:**

23. **Ղազախեցյան Վ.Ն.**, Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920–1929 թթ., Երևան, 1975:

24. **Ղազարյան Գ.**, Ակսել Բակունցի մասնակցությունը Ջանգեզուրի գավառի տարածքում հայ-ադրբեջանական սահմանը որոշող հանձնաժողովի աշխատանքներին (1920-ական թվականներ), «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու)», N 15, Երևան, 2014, էջ 218–226:

25. **Մկրտչյան Շ.Մ.**, Լեոնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան (1920–1988 թթ.), Ստեփանակերտ, 2003:

26. **Նժդեհ Գ.**, Ազատ Սյունիք, Երկեր: Երկու հատորով, հ. 2, Երևան, 2002:

27. **Ռուբէն**, Ջանգեզուրի պայքարը, «Դրօշակ», 1925, թիւ 6 (դեկտեմբեր), էջ 168–175:

28. **Սահակյան Ա.Լ.**, Հայաստանը Անդրկովկասյան Դաշնության կազմում, Վանաձոր, 2013:

29. **Սարգսյան Ե.**, Դավադիր գործարք. Հայաստան–Ռուսաստան–Թուրքիա, Երևան, 1994:

30. **Սիմոնյան Ա.Հ.**, Ջանգեզուրի գոյամարտը (1920–1921 թթ.), Երևան, 2000:

31. **Սուքիասյան Հ.Կ.**, Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունը 1921 թ. Մոսկվայի կոնֆերանսին պատրաստվելու շրջանում, «Էջմիածին», 2011, ապրիլ (Դ), էջ 94–105:

32. **Սուքիասյան Հ.Կ.**, Ջանգեզուրի գավառի բաժանումը 1921 թվականին. Ջանգեզուրում Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջպետական սահմանի ձևավորման պատմությունից, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2014, N 4, էջ 152–159:

33. Սուրիսյան Շ.Կ., Սյունիքը Հայաստանի կազմում պահպանելու խնդիրը Գարեգին Նժդեհի աշխատություններում, «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 2012, № 2-3, էջ 141-148:

34. Քաջազնունի Հ., Հ.Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս, Երևան, 1994:

35. Армянский вопрос. Энциклопедия, под ред. К.С. Худавердяна, Ереван, 1991.

36. Аругюнян А., Из истории редемаркации советско-турецкой границы (1973 г.), «Вестник архивов Армении», 2008, № 1, с. 185-195.

37. Большая Советская Энциклопедия (БСЭ), т. 1, 3, Москва, 1926.

38. Большая Советская Энциклопедия (БСЭ), 2-ое изд., т. 1, Москва, 1949.

39. Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, часть I-II, Москва-Ленинград, 1928-1929.

40. Букчипан А., Азербайджанские курды: Лачин, Кельбаджар, Нахкрай. Заметки, Баку, 1932.

41. Казанджян Р.В., К вопросу об оценке Московского русско-турецкого договора 1921 г., «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», том XX, Ереван, 2001,

42. Казанджян Р., Советско-кемалистские отношения в 1920 г. и вопрос Армении в свете секретных документов московских архивов, «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», Ереван, 2002, вып. 21, էջ 105:

43. Манасян А., Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника, Ереван, 2005.

44. **Нифталиев И.**, Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века), Баку, 2010.
45. **О'Коннор Т.Э., Г.В. Чичерин** и советская внешняя политика (1918–1930), Москва, 1991.
46. **Орджоникидзе Г.К.**, Избранные статьи, Москва, 1957.
47. **Поляков Ю.А.**, Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население, Москва, 1986.
48. **Рубинштейн Н.Л.**, Внешняя политика Советского государства в 1921–1925 гг., Москва, 1953.
49. **Хармандарян С.В.**, Ленин и становление Закавказской федерации 1921–1923 гг., Ереван, 1969.
50. **Цуциев А.**, Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004), Москва, 2006.

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱԶԻՆ	
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ (1920–1922 ԹԹ.)	9
1.1. Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը	9
1.2. ՀՍԽՀ տարածքն ըստ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի	30
1.3. 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով քեմալա- կան Թուրքիային ու Խորհրդային Ադրբեջանին անցած հայ- կական տարածքները	43
1.4. Խորհրդային Ադրբեջանի ուտնձգությունները հայկական տարածքների նկատմամբ	56
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՔ	75
2.1. Անդրկովկասյան դաշնության ստեղծումը	75
2.2. Հայ-ադրբեջանական տարածքային-սահմանային խնդիրները	85
ԳԼՈՒԽ ԵՐԲՈՐԴ	
ԼՂԻՄ-Ի ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՆԵՐԸ	131

3.1. Լեռնային Ղարաբաղի բնակցումը Խորհրդային Ադրբեջանին	131
3.2. ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները	141
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	166
ՔԵՅՈՄԷ	168
SUMMARY	172
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	176

*Կարեն Համլետի Խաչատրյան, Համո Կարենի Սուքիասյան,
Գեղամ Միհրանի Բադալյան*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ ԲՈՆԱԿՑՈՒՄԸ
ԹՈՒՐԵՒԱՅԻՆ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻՆ
1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

*Karen Gomletovich Khachatryan, Amo Karenovich Sukiasyan,
Gegham Mighronovich Badalyan*

АННЕКСИЯ АРМЯНСКИХ ТЕРРИТОРИЙ ТУРЦИИ И
СОВЕТСКОМУ АЗЕРБАЙДЖАНУ В 1920-1930-ЫХ ГОДАХ

*Karen H. Khachatryan, Hamo K. Sukiasyan,
Gegham M. Badalyan*

ANNEXATION OF ARMENIAN TERRITORIES TO TURKEY AND
SOVIET AZERBAIJAN IN THE 1920-1930S

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Աղամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Տպաքանակը՝ 100 օրինակ

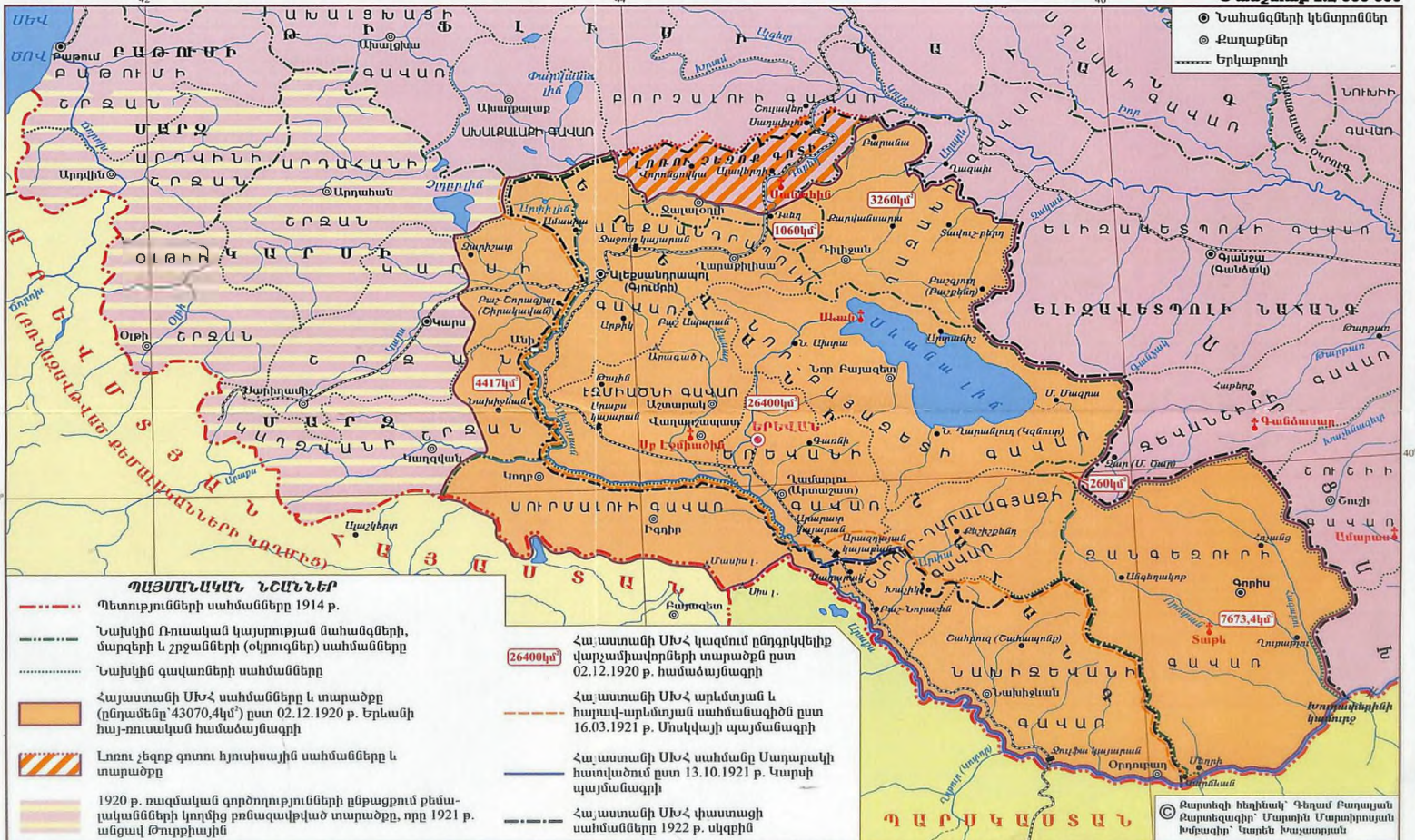
ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ. 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
RA, 0019, Yerevan, pr. Marshala Baghranyan 24/4
24/4, Marshal Baghranyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academ.history.am>

ՀՄԽՀ ՏԱՐԱԾՔԻ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱԿԱՌՈՒՄԸ (1920 թ. դեկտեմբեր - 1922 թ. սկիզբ)

Մասշտաբ 1:2 000 000

- Նահանգների կենտրոններ
- ⊙ Զաղաքներ
- Երկաթուղի



ՊԵՏՄԵՆԿԱՆ ԿԵՆՏՐՆԵՐ

- Պետությունների սահմանները 1914 թ.
- Նախկին Ռուսական կայսրության նահանգների, մարզերի և շրջանների (օկրուգների) սահմանները
- Նախկին գավառների սահմանները
- Կարմիր քաղցրահամ շրջանի սահմանները և տարածքը (ընդամենը 43070,4կմ²) ըստ 02.12.1920 թ. Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի
- Սև քաղցրահամ շրջանի սահմանները և տարածքը
- 1920 թ. ռուսական գործողությունների ընթացքում քննալականների կողմից ընդհատված տարածքը, որը 1921 թ. անցավ Թուրքիային

26400կմ²

Հա. ատտանի Միժ կազմում ընդգրկվելիք վարչախավերների տարածքն ըստ 02.12.1920 թ. համաձայնագրի

26400կմ²

Հա. ատտանի Միժ արևմտյան և հարավ-արևմտյան սահմանագիծն ըստ 16.03.1921 թ. Մոսկվայի պայմանագրի

26400կմ²

Հա. ատտանի Միժ սահմանը Մաղաթակի հատվածում ըստ 13.10.1921 թ. Կարսի պայմանագրի

26400կմ²

Հա. ատտանի Միժ փաստացի սահմանները 1922 թ. սկզբին

260կմ²

Սարիսուղի

Հա. ատտանի Միժ արևմտյան սահմանագիծն ըստ 16.03.1921 թ. Մոսկվայի պայմանագրի

260կմ²

Սարիսուղի

Հա. ատտանի Միժ արևմտյան սահմանագիծն ըստ 16.03.1921 թ. Մոսկվայի պայմանագրի

260կմ²

Սարիսուղի

Հա. ատտանի Միժ արևմտյան սահմանագիծն ըստ 16.03.1921 թ. Մոսկվայի պայմանագրի

260կմ²

Սարիսուղի

Հա. ատտանի Միժ արևմտյան սահմանագիծն ըստ 16.03.1921 թ. Մոսկվայի պայմանագրի

© Զարուհի Ինդրյան՝ Գեղարքա Բաղդասարյանի հետ համատեղ: Մարտի 15, 2010 թ. Մարտի 15, 2010 թ. Մարտի 15, 2010 թ.



ՊԵՏԱՐԱՎԱՆ ԵՆՆԵՐ

- ՀՄԽՀ-ի արևելյան և հարավային սահմաններն ըստ Երևանի 02.12.1920թ. համաձայնագրի
- - - - - Խորհրդա-իրանական սահմանը
- - - - - ՀՄԽՀ-ի սահմանները Ջանգեզուրի, Ալ լճերի և Ծանաղինի (Տավուշ) հատվածներում 1921-1926թթ.
- Հայկական ԽՄՀ-ի արևելյան և հարավ-արևմտյան սահմանները 1936թ.
- Լեռնային Դարբաբլի տարածքը (շուրջ 8000կմ²)
- Նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ի (տարածքը՝ շուրջ 5000կմ²) սահմաններն ըստ Ադրբեյջանի ԿԳԿ-ի 06.08.1923թ. հրամանագրի և ԼՂԻՄ-ի 1924թ. Սահմանադրության տվյալների
- ԼՂԻՄ-ի (տարածքը՝ շուրջ 4400կմ²) սահմանները 1940թ.

- ՀՄԽՀ-ից և ԼՂԻՄ-ից բրնձագլված տարածքները, որոնք 1923-1925թթ. ընդգրկվեցին այսպես կոչված «Քրոստանի գավառի» կազմում
- ՀՄԽՀ-ից տարանջատված և Ադրբեյջանում բրնձակցված միսկին Ջանգեզուրի գավառի հարավ-արևելյան հատվածը
- Նորաստեղծ ԼՂԻՄ-ից դուրս բողմված և Ադրբեյջանում բրնձակցված Հյուսիսային Արցախի (Գյուլիստան-Գետաշեն) շրջանը՝ ավելի քան 1000կմ² տարածքով
- 1920-ական թթ. կեսից մինչև 1930-ական թթ. վերջը ՀՄԽՀ-ից (ՀԽՄՀ) և ԼՂԻՄ-ից Ադրբեյջանին (ՄՍՄՀ) բրնձակցված տարածքները
- Ադրբեյջանում 1921թ. բրնձակցված Գարդմանի (Հայկական Գանձակ) տարածքը

© Հարյուրի հեղինակ՝ Գեղամ Բաղայան
Հարյուրագիր՝ Մարտին Մարտիրոսյան
Խմբագիր՝ Կարեն Խաչատրյան

1942
1943
1944

1945
1946

1947

1948

1949

1950

1951

1952

1953

1954

1955

1900

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.



FL0645688

8
A 10x28x

ISBN 978-9939-860-96-1



9 789939 860961